

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Л.М.Завацька

Технології професійної діяльності соціального педагога

Навчальний посібник

2-е видання

Київ 2010

УДК 37.013.42(075)

ББК 74.6я7

З-13

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист №1.4/18-Г-2235 від 29.10.2008 р.)*

Рецензенти:

Поліщук В.А. – доктор педагогічних наук, професор;

Булах І.С. – доктор психологічних наук, професор;

Архипова С.П. – кандидат педагогічних наук, професор.

З-13 Завацька Л.М. Технології професійної діяльності соціального педагога. Навчальний посібник для ВНЗ. 2-е видання. – К.: Видавничий Дім “Слово”, 2010. – 240 с.

ISBN 978-966-8407-98-7

У навчальному посібнику подано фундаментальні основи технології роботи соціального педагога у різних сферах професійної діяльності.

Видання розраховано насамперед на студентів вищих навчальних закладів, які опановують фах соціального педагога та соціального працівника, а також на спеціалістів у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи. Посібник також буде цікавим та корисним для практичних працівників соціальної сфери, соціальних педагогів, учителів і вихователів загальноосвітніх закладів.

ISBN 978-966-8407-98-7

«© Завацька Л.М., 2010

«© Видавничий Дім “Слово”, 2010

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Глава 1. Теоретичні засади технологій соціально-педагогічної роботи.....	9
1. Сутність соціально-педагогічної діяльності.....	9
2. Професійний портрет соціального педагога і соціального працівника.....	13
3. Комунікативні особливості діяльності соціального педагога.....	17

Глава 2. Типології соціальних технологій.....	28
1. Поняття соціальних технологій.....	28
2. Специфіка технологій у соціально-педагогічній діяльності.....	33

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Глава 3. Технології індивідуальної та групової соціально-педагогічної роботи.....	38
1. Індивідуальна соціально-педагогічна робота, орієнтована на вирішення проблем суб'єкта.....	38
2. Поняття про метод групової роботи та його призначення.....	42

Глава 4. Технологія реалізації соціальним педагогом діагностичної функції.....	49
1. Поняття соціальної, педагогічної та соціально-педагогічної діагностики.....	49
2. Комплексна психолого-педагогічна діагностика....	55

Глава 5. Консультування як технологічний спосіб вирішення соціально-педагогічних проблем...	60
1. Загальна характеристика та види соціально-педагогічного спілкування, як засобу консультативної допомоги.....	60
2. Соціально-педагогічні технології сімейного консультування.....	65
3. Консультування по телефону як різновид соціально-педагогічної допомоги.....	74

Глава 6. Технологія реалізації соціальним педагогом терапевтичної функції.....	83
1. Сутність і зміст поняття терапії.....	83
2. Методи терапевтичного впливу в практиці соціально-педагогічної роботи.....	86

Глава 7. Технологія організації соціального патронажу.....	93
1. Поняття та види соціального патронажу.....	93
2. Організація патронажу сім'ї і дітей.....	98

РОЗДІЛ 3. СПЕЦІАЛЬНІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Глава 8. Технології соціально-педагогічної роботи з сім'єю.....	108
1. Особливості роботи соціального педагога з різними типами сімей.....	108
2. Технології допомоги потерпілим від жорстокості в сім'ї.....	121

Глава 9. Технології соціально-педагогічної роботи з важковиховуваними дітьми.....	129
1. Напрямки педагогічної діяльності щодо профілактики і попередження соціально-позитивних форм девіантної поведінки дітей та підлітків.....	129
2. Соціально-педагогічна діяльність у спеціалізованих закладах для важковиховуваних неповнолітніх.....	140
 Глава 10. Технології профілактики адиктивної поведінки у молодіжному середовищі.....	149
1. Адиктивна поведінка: поняття і сутність.....	149
2. Форми і методи профілактики адиктивної поведінки серед учнівської молоді.....	157
 Глава 11. Технології соціально-педагогічної роботи з дітьми вулиці.....	164
1. Загальна характеристика явища дитячої бездоглядності та безпритульності.....	164
2. Технології взаємодії суспільних інституцій у процесі здійснення соціально-педагогічної підтримки дітей вулиці.....	174
 Глава 12. Технології роботи соціального педагога в пенітенціарних закладах.....	188
1. Основні завдання і принципи перевиховання.....	188
2. Методи соціально-виховної роботи з неповнолітніми, засудженими у виховних колоніях..	196
 Глава 13. Технології організації молодіжного дозвілля.....	215
1. Теоретичні основи дозвіллевої діяльності у молодіжному середовищі.....	215
2. Методика організації дозвілля дітей та молоді....	223

ПЕРЕДМОВА

Процес становлення нової професії завжди не позбавлений помилок і протиріч. Найбільш складними є питання змісту діяльності професій соціальної сфери. Особливо це стосується соціальної педагогіки як спеціальності, яка інтенсивно розвивається, узагальнюючи і впроваджуючи досвід соціально-педагогічної діяльності та розширюючи інноваційний пошук інтеграції теоретичних, практичних і технологічних знань. Реальна і перспективна область професійної діяльності соціального педагога надзвичайно широка і різнопланова. Вона включає спектр специфічних різновидів соціально-педагогічної діяльності, в залежності від об'єкта, на який вона спрямована. І кожен з цих різновидів професійної діяльності соціального педагога повинен бути забезпечений відповідними, адекватними змісту роботи методами, методиками, технологіями.

А відтак стає очевидним, що соціальний педагог необхідний і в дитячих лікарнях та санаторіях; і в медичних реабілітаційних центрах для дітей з обмеженими можливостями; і в наркологічних диспансерах для неповнолітніх; і у виправних закладах, значну частину контингенту яких складає молодь, і в багатьох інших закладах та організаціях, які вже існують або з'являться у найближчий час у відповідь на потреби соціальної сфери, що активно розвивається. Тому підготовка соціальних педагогів передбачає засвоєння ними великого обсягу фахових знань і умінь. І саме оволодіння технологіями соціально-педагогічної роботи визначає ефективність цієї діяльності. Ця мета

досягається у процесі вивчення навчального курсу «Технології соціально-педагогічної роботи». Наявність такого курсу, який би спирався на цілий комплекс інших дисциплін, змістовно мав би інтеграційно-аналітичний характер є об'єктивною необхідністю в системі підготовки соціальних педагогів. Запропонований навчальний посібник ставить перед собою мету допомогти студентам у засвоєнні даного курсу, що обумовлює його структуру і зміст.

Цей посібник «Технології професійної діяльності соціального педагога» є спробою узагальнення і систематизації технологічного підходу до сучасної соціально-педагогічної діяльності. В ньому розкриваються теоретичні основи технологій соціально-педагогічної діяльності, а також запропоновані різні технологічні підходи до розв'язання найбільш типових на сьогоднішній день соціально-педагогічних проблем, оскільки охопити всі напрямки соціально-педагогічної діяльності, враховуючи їх різноманіття, неможливо. У підготовці даного видання автором залучались новітні публікації і розробки провідних фахівців у галузі соціальної педагогіки і соціальної роботи, які вказані в списках літератури до кожної глави, а також використаний власний досвід викладання навчального курсу «Технології соціально-педагогічної роботи» для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка».

Посібник містить навчально-методичний матеріал для проведення лекційних занять, питання для самоконтролю та рекомендовану літературу, яка охоплює основні монографічні джерела стосовно конкретних тем курсу. У першому розділі розкрито зміст технологічного підходу до сучасної соціально-педагогічної діяльності з точки зору теоретичних засад технологій визначеної діяльності та їх характеристики.

У другому розділі запропоновані загальні технології соціально-педагогічної діяльності, які можуть бути використані

у роботі з різними категоріями клієнтів. У третьому розділі узагальнено матеріали практичного застосування спеціальних соціально-педагогічних технологій у роботі з сім'єю, дітьми та молоддю. Матеріали посібника можуть бути використані студентами, соціальними педагогами, соціальними працівниками, учителями, практичними психологами та співробітниками громадських організацій, орієнтованих на діяльність у соціальній сфері.

Розділ 1

ТЕХНОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Глава 1. Теоретичні засади технологій соціально-педагогічної роботи

1. Сутність соціально-педагогічної діяльності

Соціально-педагогічна діяльність як суспільне явище являє собою своєрідну модель діяльності, спрямованої на розв'язання завдань соціального виховання і соціально-педагогічного захисту.

Соціальне виховання – турбота суспільства про підростаюче покоління та створення суспільством, державою, приватними та громадськими структурами відповідних умов для фізичного, психічного і соціального розвитку особистості.

На сучасному етапі становлення соціально-педагогічної діяльності її концептуальні і процесуальні складові базуються на ґрунті соціальної роботи, яка, з одного боку, має ґрунтовніші засади та історію, а з іншого боку – частина функцій у структурі соціальної роботи є явно соціально-педагогічними. Згідно точки зору Василькової Ю.В. та Василькової Т.В., даний вид діяльності за змістом є соціальною роботою, що включає педагогічну діяльність і спрямована на допомогу дитині, підлітку, молодій людині в самоорганізації, встановлення нормальних відносин у сім'ї, школі, у суспільстві. Тому очевидно, що призначення соціально-педагогічної діяльності є здійснення компетент-

ної соціально-педагогічної допомоги населенню, підвищення ефективності процесу соціалізації, виховання і розвитку дітей, підлітків і молоді.

Ця соціально-педагогічна модель визначена як модель практики соціальної роботи орієнтованої на допомогу індивіду або соціальній групі, що потрапили у складну життєву ситуацію, через систему інститутів – сім'ю, школу, позашкільні, виховні, реабілітаційні та інші заклади.

Ми поділяємо думку провідних науковців та дослідників у галузі соціальної роботи (А.Й.Капська, О.Г.Карпенко, Л.І.Міщик, В.А.Поліщук), що соціальна робота здійснюється соціальними працівниками і соціальними педагогами.

Об'єктом соціальної роботи може бути будь-яка людина, яка добровільно звернулася за допомогою і потребує її. В ролі об'єкта може виступати одна особа, група людей чи сім'я, незалежно від їх відмінностей (раси, статі, мови, релігії, національності, переконань і соціального походження).

За характером потреб об'єкти соціальної роботи можна поділити на три групи: перша – соціально незахищені люди, друга – маргінальні і третя – особи з відхиленнями у поведінці.

Об'єкти за своїм складом можуть бути досить неоднорідними – від людини, яка втратила людську подобу (жебрак, алкоголік, наркоман, безпритульний), до цілком забезпеченої, але не здатної перебороти ті чи ті складні, проблемні або негативні обставини та прояви у своєму житті. Це дає можливість скористатись, розробленими в теорії соціальної роботи, ризиковим, ресурсним і проблемним підходами, які дозволяють конкретизувати об'єкти соціально-педагогічної діяльності.

Ризик визначається як ситуативна характеристика діяльності. Соціально-педагогічний ризик – врахування і врегулювання небажаних, соціально або педагогічно неприйнятних факторів і наслідків, що загрожують життю, здоров'ю та повноцінній соціалізації особистості.

Фактори адаптації до ситуації ризику у різних груп населення різні. Ті групи неповнолітніх, які залежно від поєднання об'єктивних і суб'єктивних причин максимально піддаються різним соціальним і соціально-педагогічним ризикам, називають «групами» або «категорія-ризик». Типовими представниками «групи ризику» вважаються дезадаптанти, девіанти та делінквенти.

Кількість «груп ризику» наразі значно збільшилась. До них належать сироти, соціальні сироти, безпритульні, безнадзорні, а також діти з неблагополучних сімей, сімей безробітних, дистантних сімей та мігрантів і інші. Такі соціально вразливі групи населення об'єктивно і суб'єктивно перебувають у стані потенційного ризику. Особливу групу складають обдаровані діти.

Ресурсний підхід визначає арсенал засобів та спроможність для виконання будь якого завдання або удосконалення тих або тих дій, особливо коли вони мають надзвичайний характер чи здійснюються в критичній ситуації.

Ресурси в соціально-педагогічній діяльності розглядаються з точки зору їх природи, джерел і корисності застосування:

- внутрішні або зовнішні по відношенню до особистості, колективу, групи;
- офіційні (формальні) або неофіційні (неформальні);
- реально існуючі або потенційні (приховані);
- керовані з точки зору їх використання.

Як і соціальна робота, соціально-педагогічна діяльність повинна сприяти найбільш повному ефективному і скоординованому виявленню і застосуванню внутрішніх матеріальних і соціальних ресурсів. Вона передбачає створення і реалізацію програм діяльності, що спрямовані на активізацію внутрішніх ресурсів особистості і забезпечення її зовнішніми ресурсами.

Людина розглядається як комплекс ресурсів, здібностей, можливостей, які використовуються для досягнення бажаної мети. Її життєвий потенціал складається з внутрішніх ресурсів, які застосовуються особистісно, в процесі ство-

рення сприятливих умов для здійснення необхідних дій або в результаті виникнення кризової ситуації. Здатність впливати на інших, визначати хід подій, можливість досягати успіхів залежить від володіння необхідними ресурсами.

Нормальний процес соціалізації є реакцією відповідно на гармонію або дисгармонію між внутрішніми ресурсами і властивостями індивіда, з одного боку, і зовнішніми ресурсами та особливостями життєвої ситуації, з другого. Виснаження соціальних ресурсів, обмеження в їх реалізації сприяє появі різного роду соціальних проблем.

Соціальні проблеми – соціальне протиріччя, що усвідомлюється людиною (групою) як значима для неї невідповідність між метою і результатом. Ця невідповідність виникає в результаті відсутності або нестачі засобів для досягнення мети і виявляється у незадоволенні соціальних потреб.

Проблемні ситуації в соціальному житті існують у будь-якої дитини як у організму, що росте і розвивається. На кожному етапі розвитку дитина і її оточення виявляють протиріччя між новим і наявним рівнем соціальних якостей, не своєчасна зміна норм і оцінок протидіє створенню відповідних умов і в результаті виникають різного роду проблеми на шляху самостійного вирішення життєво важливих завдань.

Науковцями і практиками визначені такі проблеми в житті дитини:

- проблеми, пов'язані зі збереженням психічного здоров'я дитини, розвитком людини, самовизначенням дітей і підлітків;

- проблеми, пов'язані з неблагополуччям родини, порушенням прав дитини та насиллям;

- проблеми, пов'язані з неадекватною і девіантною поведінкою, дезадаптацією дітей і підлітків у соціальному середовищі;

– проблеми, пов'язані з конфліктами та морально-психологічним кліматом у школі, мікросередовищі.

Суб'єктами соціально-виховної роботи виступають спеціалісти, що надають допомогу. Вони також є неоднорідними, враховуючи соціально-виховні інститути, що спеціалізуються у наданні того певного виду допомоги на основі законів і законодавчих актів, визнаних державою.

Соціальна робота набуває свого розвитку, якщо враховуються такі особливості:

- добровільність (допомога має надаватися, виходячи з добровільного звернення);
- своєчасність;
- персоналізація (допомога повинна здійснюватись персонально кожній особистості);
- повага (допомоги не повинна принижувати честь і гідність людини, її самооцінку і самоповагу);
- активізація клієнта (основний зміст допомоги полягає в оволодінні людиною спроможністю до самостійного вирішення своїх проблем);
- комплексність (надається допомога, яка має бути спрямованою на зняття небажаної емоційної напруги і на ліквідацію причин, які викликають такий стан у людини).

Таким чином, соціально-педагогічна діяльність має значні можливості для подальшого розвитку, враховуючи потреби соціуму та активний розвиток соціально-виховних інституцій, здатних до продуктивної реалізації відповідних технологій.

2. Професійний портрет соціального педагога і соціального працівника

Очевидно, що провідним суб'єктом соціально-педагогічної діяльності є соціальний педагог. Проте соціальне виховання і соціально-педагогічний захист ефективні тільки

у випадку активної позиції тих, на кого вони спрямовані, – самої особистості, її сім'ї, групи спілкування.

Конкретизація діяльності соціального педагога впливає із його основних функцій: діагностичної, прогностичної, комунікативної, реабілітаційної, корекційної. Для реалізації цих функцій соціальний педагог повинен мати фундаментальну професійну підготовку, знання в різних галузях психології, педагогіки, фізіології, економіки, законодавства, статистики; володіти інформацією про сучасні політичні, соціальні й економічні процеси в суспільстві й критично їх оцінювати; вміло контактувати і взаємодіяти з різними типами клієнтів; мати професійний такт, який може допомагати викликати симпатію і довіру у клієнта, зберігати професійну таємницю, проявляти делікатність у всіх питаннях, що стосуються сторонньої людини; вміти оперативно приймати потрібне рішення навіть в екстремальних ситуаціях.

Взявши за основу характерні ознаки особистості і співвідносячи їх з новими професіями – соціальною роботою і соціальною педагогікою, їх гуманістичною сутністю, можна визначити такі групи цінностей цієї діяльності.

- Цінності, які відображають специфіку професійної діяльності альтруїстичного характеру (допоможи тому, хто потребує допомоги).

- Цінності етичної відповідальності перед професією (соціальний педагог і соціальний працівник захищає гідність і цілісність професії, дотримується етичних принципів і норм, примножує знання і розширює місію соціально-педагогічної роботи).

- Цінності, пов'язані з потребами самореалізації, самоствердження, самовдосконалення особистості соціального педагога і досягнень у професійній діяльності.

Метою соціально-педагогічної роботи є налагодження балансу між відповідальністю суспільства перед особистіс-

тю і відповідальністю особистості перед суспільством. Виходячи з того, що головною метою соціально-педагогічної роботи є турбота про людину, розкриття можливостей особистості, сім'ї, суспільства, відповідно її можна розглядати як особистісну службу допомоги.

Діяльність соціального педагога поширюється на всі вікові категорії дітей і дорослих; здійснюється у різних сферах їх життя (навчання, праця, відпочинок, спілкування), передбачає взаємодію всіх інститутів соціалізації, інтеграцію виховних функцій суспільства, сім'ї і особистості.

Діяльність соціального педагога зорієнтована на роботу з усіма категоріями дітей і дорослих, з сім'ями (незалежно від наявності у них проблем) з пріоритетом виховних завдань. На відміну від педагога, який працює у навчальному закладі, у соціального педагога на першому місці – не навчальна і освітня роль, а виховна функція соціальної допомоги і захисту. Робота соціального педагога покликана стимулювати і активізувати різносторонню діяльність добровільних помічників, педагогічної спільноти. Спеціаліст в області соціальної педагогіки покликаний інтегрувати, усувати розрізненість у діяльності всіх соціальних інститутів не взагалі, а на конкретному особистісному рівні.

Завдання соціального педагога – включити у соціальну роботу різноманітні благодійні, добровільні організації, асоціації, фонди милосердя і культури, творчі спілки, церкви та інші організації, підприємства і заклади.

На основі вище перерахованих основних функцій соціального педагога можна визначити загальні якості спеціаліста.

1. Високий професіоналізм, компетентність у різноманітних проблемах, високий рівень загальної освіти і культури (в тому числі і духовної), володіння суміжними спеціальностями і знаннями з педагогіки, психології, юриспруденції та ін.

2. Доброта, любов до людей, душевність, доброзичливість, чуйність, бажання прийняти чужий біль на себе, милосердя, людяність, відчуття співпереживання і емпатія.

3. Комунікбельність, вміння правильно зрозуміти людину і поставити себе на її місце, гнучкість і делікатність, тактовність у спілкуванні, вміння слухати, спроможність підтримати іншого і стимулювати його на розвиток особистих сил, вміння викликати довірливе ставлення до себе, організаційні здібності.

Оцінка діяльності соціального педагога повинна здійснюватись за її реальними результатами з урахуванням стажу, накопиченого досвіду роботи та на основі глибокого аналізу процесу діяльності, а також думки учнів, колег, працівників закладів, які причетні до соціально-педагогічної діяльності. Під час аналізу беруться до уваги початковий рівень стану проблеми, досягнуті результати, особливості соціально-педагогічної діяльності, її новизна. Аналізуючи рівень професіоналізму соціального педагога, потрібно оцінити розвиток його особистісних, морально-психологічних якостей, оскільки даною професією можна оволодіти лише в індивідуально – особистісному контексті (В.А.Сластьонін).

Таким чином, готовність соціальних педагогів до виконання професійної діяльності необхідно розглядати на трьох рівнях:

- особистісна готовність соціального педагога;
- процес діяльності (в якому втілюються теоретична і технологічна готовність педагога);
- результативність діяльності.

Функціонально розрізняють такі складові готовності спеціаліста до професійної діяльності: морально-психологічна або мотиваційна, науково-теоретична і практична. Сукупність потреб і мотивів, що характеризують спеціаліста, складають його мотиваційно-потребову сферу. Структура мо-

тиваційної сфери фахівця, який досягнув вищого рівня сформованості особистості, передбачає наявність у нього домінуючих мотивів, які підпорядковують собі інші потреби і мотиви, що набувають у його життєдіяльності провідне значення.

Мотиваційна готовність виражається у загальній орієнтації на професії типу «людина–людина», в подальшому формуванні мотиваційно-цілісного ставлення до професії соціального педагога і соціального працівника. Практична ж діяльність формує його соціальні і професійні позиції. Вона пов'язана з виконанням різноманітних соціальних ролей: посередника поміж дітьми і дорослими, поміж сім'єю і соціальними службами; радника, друга, експерта, психотерапевта, помічника та ін. Оволодіння різними ролями визначає рівень професійної компетентності соціального педагога, що характеризує єдність теоретичної і практичної готовності до здійснення соціально педагогічної діяльності.

3. Комунікативні особливості діяльності соціального педагога

Спілкування – це сукупність зв'язків і взаємовпливів, що виникають і закріплюються між людьми в процесі спільної діяльності. Регулятором цих зв'язків є соціальні норми, тобто зразки відносин, поведінки, взаємодії, що виробляються в соціальних групах або в суспільстві в цілому. Ці норми поширюються завдяки механізмам соціального контролю. На порушників чекають нормативні санкції (осудження, докір, покарання), з допомогою яких група прагне повернути їх до нормативної поведінки.

Кожний акт спілкування впливає на наше життя в цілому, але, крім того, у ньому реалізуються кілька функцій, завдяки яким ми досягаємо мети

Контактна функція – встановлення стану обопільної готовності приймати та передавати повідомлення і підтримувати взаємний зв'язок до завершення акту.

Інформаційна – обмін повідомленнями (описами), запитаннями та відповідями.

Спонукальна – заохочення партнера або ж самого себе (стимулювання й аутостимулювання) до виконання певних дій.

Координаційна – взаємне орієнтування й узгодження дій, коли йдеться про спільну діяльність.

Пізнавальна – адекватне сприйняття і розуміння сенсу повідомлення, а також взаємне розуміння одне одного (намірів, установок, переживань, станів партнерів).

Амотивна – або неусвідомлений «обмін емоціями», або ж один з партнерів збуджує в іншому певні емоції.

Встановлення відносин – усвідомлення і фіксування свого місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних та інших зв'язків.

Впливова функція спрямована на зміну стану, поведінки, ціннісно-мотиваційної сфери партнера (намірів, поглядів, думок, рішень, уявлень, потреб, рівня активності, смаків, норм поведінки, оціночних критеріїв тощо).

У реальному процесі спілкування може переважати та чи та функція або декілька з них. Це залежить від того, який зміст партнери вкладають у конкретний акт спілкування. Людина, знайома із психологічними основами спілкування, впливає на партнера одночасно у різних напрямках. Вона чітко визначає, чого прагне досягти, й обмежує взаємодію необхідним і достатнім.

Взаємодія повинна базуватися саме на комплексі функцій. Керівник може розповісти підлеглим про якийсь факт для того, щоб вплинути на їхню поведінку або погляди (спонукальна та амотивна функції). Батьки можуть страждати від того, що втратили контакт із дитиною-підлітком,

і в процесі спілкування намагаються його відновити на новому рівні відносин. А підліток, спілкуючись з батьками, відчуває на це потребу: розуміння з їх боку, бо висловити те, що відчуває, він сам не завжди в змозі.

Триплотинно розглядають три найголовніші сторони спілкування. Це: передача інформації (комунікація), взаємодія (інтеракція) і взаємосприйняття (перцепція). Комунікативна сторона спілкування – це обмін інформацією між людьми. Інтеракція (взаємодія) – це обмін діями, впливами. Перцептивна сторона процесу спілкування – це взаємосприйняття партнерами одне одного, інтерпретація наведених результатів, взаємооцінювання тощо.

Щодо інформаційно-модальної тоді, коли партнери використовують слуховий код. Інформація виходить від донора (незалежно від його призначення) до реципієнта. Донор передає не тільки відомі йому факти, а й своє ставлення до них, емоційний настрій, вибирає якіснішточніші слова, речення, інтонацію. Реципієнт повинен розшифровувати це повідомлення, тобто під зовнішньою словесною оболонкою побачити саме те, що «трансляє» йому партнер.

Рівняність між тим сенсом, який вкладає в повідомлення один учасник, і тим, що прочитає в цьому повідомленні його партнер, нерідко призводить до конфліктів. Річ у тім, що однакові слова, дії, звертання можуть нести для двох людей різні смисли, які до того ж суттєво доповнюють інтонація, міміка і пантоміміка, різний життєвий досвід партнерів, різні прогнози на майбутнє. Нерідко виховний вплив на дитину невдалий тому, що дитина не може правильно «розшифрувати» висловлення дорослого, бо ще не вміє цього робити.

Отже, для підвищення ефективності соціально-педагогічної роботи спеціаліст має досконало володіти знаннями й уміннями професійної комунікації, а також вміти адекватно їх застосовувати у відповідній сфері та ситуації.

Поняття «компетентність» у широкому розумінні цього слова означає досконале знання своєї справи, суті роботи, яка виконується, складних зв'язків, явищ і процесів, можливих способів і засобів досягнення окреслених цілей. У зміст компетентності включається рівень базової і спеціальної освіти, стаж роботи, уміння акумулювати широкий життєвий і професійний досвід, знання можливих наслідків конкретного способу впливу на особистість.

Вчені при визначенні моделі компетентності, зазвичай, визначають такі рівні:

1) компетентність як здатність до інтеграції знань і навичок, до використання її в умовах змін зовнішнього середовища, в якому відбуваються постійні зміни;

2) концептуальна компетентність;

3) компетентність в емоційній сфері, в галузі сприйняття;

4) компетентність у конкретних сферах діяльності.

Окрім того, професійна компетентність соціального працівника і педагога повинна включати також і особистісні якості, а також сукупність умінь і навичок, що забезпечують функціонування процесу спілкування з клієнтами і колегами. Отже, професійну компетентність соціального педагога можна назвати стрижневим компонентом вибраного ним виду діяльності, а комунікативну компетенцію – необхідною умовою її ефективності.

Виходячи із загальних теоретичних положень та особливостей діяльності соціального педагога, можна визначити перелік якостей особистості, необхідних для успішного спілкування. До них можна віднести *спрямованість*, при якій інші люди могли б бути в центрі системи цінностей, *рівень розвитку пізнавальних інтересів*, *культура емоційної сфери*, *уміння вибрати оптимальний спосіб поведінки*, *спосіб спілкування з іншими людьми*, знання власних особливостей та вміння на основі цих знань *свідомо управляти своєю поведінкою*.

Паралельно із поняттям «комунікативні уміння» використовуються поняття-синоніми: «компетентність у спілкуванні» або «комунікативна компетентність». Причому комунікативна компетентність розглядається як «компетентність у міжособистісному сприйнятті, міжособистісній комунікації, міжособистісній взаємодії».

Отже, комунікативну компетентність можна розглядати як складну інтегративну якість особистості, яка опосередковує професійно-педагогічну діяльність, спрямовану на налагодження, підтримку і розвиток ефективного спілкування з клієнтом чи іншими учасниками соціального процесу.

Враховуючи характер соціально-педагогічної роботи, однією із важливих і необхідних якостей працівника є комунікабельність. У загальнолюдському плані це явище багатогранне і включає комплекс компонентів, серед яких основними виступають такі: комунікабельність (здатність відчувати задоволення від процесу комунікації), соціальна спорідненість (бажання перебувати у товаристві, серед інших людей), альтруїстичні тенденції.

У загальному розумінні комунікативність – це психологічна готовність людини до організаційно-комунікативної діяльності. Соціально-педагогічна діяльність у будь-яких умовах здійснюється організаційною і комунікативною, тому комунікативність для соціального працівника – це не лише соціально-психологічна, але й професійно значуща якість.

Проте комунікативність оцінюється не лише кількістю контактів соціального працівника з різними людьми. Необхідно враховувати емоційний «тон» цих контактів, який може бути *позитивним, нейтральним і негативним*. Тому доцільно розмежувати такі якості, як контактність і комунікабельність соціального працівника, котрий легко вступає в контакт з людьми, але при цьому може викликати у партнерів по розмові емоційно негативний «тон» спіл-

кування, може називатися контактним, але не комунікативним. Комунікативність завжди супроводжується емоційно-позитивним тоном спілкування.

Тому соціальний педагог повинен володіти такими комунікативними і професійно значущими якостями:

- стриманість, урівноваженість (володіння собою, уміння керувати емоціями і організовувати рівне, спокійне спілкування без прояву роздратування, гострого тону тощо);
- доброзичливість, привітність у спілкуванні з людьми (готовність сприяти благополуччю інших людей, прояв співучасті і щирості у спілкуванні з ними);
- повага (прояв поваги до інших у процесі спілкування, шанобливе ставлення до них, визнання їх гідності тощо);
- довіра, відкритість (прояв довіри до клієнта);
- оптимізм (соціальне світовідчуття, яке концентрує життєлюбство у домінанті добра);
- внутрішня енергія, впевненість у собі, які поєднуються з високим рівнем контролю, справедливості, організа-торські уміння і навички;
- педагогічний такт, який підказує фахівцю найбільш делікатну лінію поведінки;
- емпатія (здатність до співпереживання);
- рефлексія (усвідомлення соціальним педагогом того, як він сприймається партнером по спілкуванню).

Варто враховувати і той факт, що спілкування – це двосторонній процес, в якому беруть активну участь і здійснюють вплив один на одного і соціальний педагог, і клієнт. Тому всі можливі комунікативні якості особистості соціального педагога проявляються у залежності від комунікативних характеристик клієнта. Це змушує соціального педагога враховувати особливості клієнта, а також реалізовувати індивідуальний підхід до особистості, беручи до уваги особливості характеру, темперамент, здібності, життєвий досвід, соціальне становище з врахуванням усіх особливостей клієнта, а також ситуації спілкування.

Соціально-педагогічне спілкування, як і будь-яка діяльність, має певну структуру і логіку самого процесу, який включає: задум, втілення задуму, аналіз, оцінка. Це потребує від соціального працівника уміння дотримуватись певних етапів, які можна трансформувати на його діяльність.

1. Моделювання спілкування з клієнтом у процесі підготовки до безпосередньої діяльності (прогностичний етап). Відбувається своєрідне планування комунікативної діяльності соціального працівника відповідно до цілей і завдань взаємодії та соціально-педагогічної ситуації, з урахуванням особливостей клієнта.

2. Організація безпосереднього спілкування з клієнтом у період початкової взаємодії з ним (комунікативна атака). При цьому враховується настрій клієнта, готовність до спілкування, прогнозується темпоритм, ініціативність з боку соціального працівника.

3. Управління спілкуванням у соціально-педагогічному процесі – важливий елемент професійної комунікації. На етапі управління спілкуванням соціального працівника необхідне вміння спонукати клієнта до взаємодії, організовувати діалог, здійснювати корекцію спілкування з урахуванням реальних умов.

4. Аналіз реалізованої системи спілкування (співвіднесеність мети, засобів і результатів) та моделювання спілкування на прогнозовану діяльність.

У структурі професійної діяльності соціального педагога проявляється його стиль спілкування. Під стилем спілкування розуміють індивідуальну стабільну форму комунікативної поведінки спеціаліста, яка проявляється у будь-яких формах взаємодії: у ділових і особистих відносинах, у стилі виступів і виховання, способах прийняття рішень і розв'язання конфліктів, у наборі прийомів психолого-педагогічного впливу на клієнта. Сформований стиль

свідчить про досягнення спеціалістом рівня комунікативної майстерності.

Стиль спілкування має свої характеристики, в яких проявляються:

- домінуюча мотивація особистості;
- спеціальна здатність до співпереживання і розуміння інших людей;
- прояв рівня власної гідності;
- спрямованість особистості і у зв'язку з цим вибірко-вий характер впливу на людей.

Узагальнення класифікацій стилів спілкування, запропонованих як вітчизняними, так і зарубіжними авторами, дозволяють розкрити найбільш загальні риси стилів спілкування, в яких відображається ставлення соціального педагога до клієнта та характер їх взаємодії.

1. Авторитарний стиль. У соціального педагога виразно простежуються його установки. Він призупиняє ініціативу в оцінках, категоричний, домінує тон керівника, проявляється нетерпимість до заперечень.

2. Ліберальний стиль – анархічний, соціальний педагог не проявляє активності, ініціативи, легко піддається впливам, проблеми клієнта розглядає формально, не прагне виявити й усунути причини. Результати праці такого спеціаліста не цікавлять. Такий стиль спілкування лише посилює стан пригніченості клієнта і ще більше ускладнює проблему.

3. Демократичний стиль спілкування проявляється в особистісному підході до кожного клієнта з урахуванням його індивідуальних особливостей і досвіду. Соціальний педагог прагне окреслити мету спільної діяльності і донести її до свідомості клієнта, підключає його до спільного вирішення проблеми. При цьому передбачається відкидання негативних установок, стереотипів і суб'єктивізму в оцінках.

Правильно підібраний стиль спілкування соціального працівника як загально професійний, так і індивідуальний сприяє вирішенню цілого комплексу завдань стосовно тієї чи іншої людини.

У практичній діяльності всі стилі спілкування зводяться до двох типів – *діалогічний і монологічний*. Якщо у монологічному спілкуванні взаємодія соціального педагога і клієнта будується на підпорядкуванні і виконанні однієї зі сторін (клієнта), то у діалогічному спілкуванні, яке є найбільш радикальним і ефективним в організації продуктивних характеристик, проявляється взаємодія, взаємовплив, що допомагає досягти прогнозованих результатів.

Міжособистісне спілкування сприяє уникненню догматизму і формалізму і переходу до демократичного стилю спілкування. Основними особливими ознаками діалогічного спілкування є:

- рівність позицій соціального працівника і клієнта, при якій здійснюється взаємовплив один на одного, формується бажання ставати на позицію іншого, взаємна повага і довіра;

- відсутність оцінок, повне прийняття клієнта таким, яким він є;

- формування у соціального педагога і клієнта подібних установок стосовно однієї і тієї ж ситуації;

- особливе емоційне забарвлення спілкування, щирість і природність, взаємне проникнення у світ почуттів і переживань;

- здатність учасників бачити, розуміти і активно використовувати широкий і різноманітний спектр комунікативних засобів, включаючи невербальні.

Результатом такого діалогу спілкування, на думку психологів, є формування активної особистісної позиції в учасників діалогу, яка стає основою самовиховання і самовдосконалення.

У процесі діалогічного спілкування клієнт вступає у рівноправні відносини з метою спільного (разом із соціальним працівником) вивчення і вирішення ситуації, яка розгортається. Тому такий тип спілкування вважається значно ефективнішим, ніж монологічний тип, розбуджує емоційну сферу, проводячи у почуттях динамічні зміни. Цей тип спілкування обов'язково впливає і на волю, розвиваючи наполегливість при відстоюванні своєї думки, або спонукає до мужності при відмові від власної позиції, якщо фахівець усвідомив її помилковість.

Важливим засобом посилення дії різних типів спілкування є також і *невербальне спілкування* (поза, міміка, жести). Невербальна поведінка у процесі взаємодії соціального працівника і клієнта виконує такі функції: створення образу партнера по спілкуванню; здійснює корекцію характеру і психологічного змісту спілкування (стосовно мовлення); регулює просторові і часові параметри спілкування; підтримує оптимальний рівень психологічної близькості між учасниками спілкування; маскування «Я-особистості»; ідентифікація партнерів по спілкуванню, соціальна стратифікація; показник статусно-рольових відносин; відображення якості і змін взаємовідносин партнерів по спілкуванню; формування цих відносин; економія мовленнєвого повідомлення; уточнення, зміни, розуміння сказаного, афективного ставлення, розрядки, регуляції процесу збудження; показника загальної психомоторної активності учасника спілкування (темп, інтенсивність, гармонія рухів) та ін.

Добре розуміння соціальним педагогом невербальної поведінки дозволяє йому найбільш повно і ефективно застосовувати щодо клієнта комплекс психолого-педагогічних прийомів, які реалізуються згідно з професійною етикою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коваль Л.Г., Зверева І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка / Соціальна робота: Навч. посібн. – К., 1997.
2. Методика и технологии работы социального педагога: Учеб. пособие для студ. / Б.Н.Алмазов, М.А.Беляева, Н.Н.Бессонова и др. под ред. М.А.Галагузовой. – М., 2002.
3. Міщик Л.И. Профессиональная подготовка социального педагога (педагогический, психологический и управленческий аспекты). – Запоріжжя 1996.
4. Міщик Л.І. Соціальна педагогіка. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999.
5. Павленок П.Д. Введение в профессию «Социальная работа»: Курс лекций. – М., 1998.
6. Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посібник / За заг. ред. проф. А.Й.Капської – К., 2000.
7. Шептенко П.А., Воронина Г.А. Методика и технология работы социального педагога: Учебн. пособие для студ. / Под ред. В.А.Сластенина – М., 2001.
8. Григорьева Е.А. Основы конструктивного общения. – М., Из-во Совершенство, 1997.
9. Комунікативна професійна компетентність як умова взаємодії соціального працівника з клієнтом / За ред. А.Й.Капської. – К.: ДЦССМ, 2003.
10. Тетерский С.В. Введение в социальную работу: Учебное пособие. – М.: Академический Проект, 2000.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дати визначення і характеристику поняття «теорії соціально-педагогічної роботи».
2. Розкрити структуру суб'єктів і об'єктів соціально-педагогічної роботи.
3. Визначити цілі і особливості соціально-педагогічної діяльності.

4. Визначити суть поняття «готовність до професійної діяльності» соціального педагога.

5. Дайте загальну характеристику функціональному навантаженню процесу спілкування.

6. Як впливає загальна структура спілкування на реалізацію комунікативної функції соціальним педагогом у роботі з клієнтом.

7. Покажіть взаємозв'язок професійної ролі соціального педагога зі стилем спілкування.

Глава 2. Типології соціальних технологій

1. Поняття соціальних технологій

Поняття «технологія» використовується в різних значеннях. З одного боку, «технологія» – це способи матеріалізації трудових функцій людини, її знань, навичок і досвіду щодо перетворення предмету праці або соціальної діяльності. З другого боку, «технологія» – це практична діяльність, яка характеризується раціональною послідовністю використання обладнання з метою досягнення якісних результатів праці. В широкому розумінні слова, технологія – це спосіб здійснення діяльності на основі її раціонального розчленовування на процедури і операції з їх подальшою координацією і вибором оптимальних засобів і методів їх виконання. Характерними ознаками технологій є: процесуальність як єдність цілей, змісту, форм і результатів діяльності; сукупність методів зміни об'єкта; проектування процесів зміни.

В останні десятиліття використання поняття «технологія» вийшло за межі технічних дисциплін і активно використовується в управлінні, менеджменті, педагогіці та інших галузях. Наразі активно формується поняття «соціальна технологія». Соціальна технологія визначається як розроб-

ка методів і методик результативного і раціонального цілеспрямованого соціального впливу, які застосовуються соціальними службами, окремими закладами соціального обслуговування і соціальними працівниками для вирішення соціальних проблем і забезпечення соціального захисту населення.

Ознаками соціальної технології є:

1. Наявність стратегічної програми, в межах якої вирішується конкретна соціальна проблема;
2. Алгоритм послідовності операції для досягнення конкретного результату;
3. Наявність критеріїв оцінки успішної діяльності спеціаліста;
4. Неперервність контакту з клієнтом соціальної роботи;
5. Динамізм змісту, форм і методів соціальної роботи.

Соціально-педагогічна діяльність як нова галузь інтенсивно розробляє і засвоює власні технології або запозичує їх із суміжних сфер: соціальної роботи, соціології, соціальної психології, педагогіки. В арсеналі роботи соціального педагога дослідники виділяють технології власне соціальної роботи як ключові: соціальна діагностика, соціальна адаптація, соціальна профілактика, соціальний контроль, соціальна опіка (патронаж), соціальна реабілітація, соціальне забезпечення, соціальна терапія, соціальне консультування.

Соціальна діагностика – комплексний процес дослідження соціальних явищ з метою виявлення і вивчення причинно-наслідкових зв'язків і відносин, які характеризують їх стан і тенденції подальшого розвитку. Соціальна діагностика передбачає аналіз соціальної проблеми шляхом поділу її на окремі елементи, згідно яких здійснюється дослідження.

Соціальна адаптація – система методів і прийомів, метою яких є здійснення соціальної підтримки людей у процесі їх соціалізації чи пристосування до нових соціальних умов.

Соціальна профілактика – сукупність державних, суспільних, соціально-медичних і організаційно-виховних за-

ходів, які спрямовані на попередження, усунення чи нейтралізацію основних причин і умов, які викликають різноманітні соціальні відхилення негативного характеру та інші соціально небезпечні прояви у поведінці.

Соціальний контроль – механізм, за допомогою якого реалізується сукупність процесів соціально-економічного, адміністративно-правового і організаційно-виховного характеру в соціальній системі.

Соціальна опіка (патронаж) – особлива форма державного захисту прав особистості, майна недієздатних та інших громадян у випадках, передбачених законом.

Соціальна реабілітація – процес, спрямований на відновлення здатності людини до життєдіяльності в соціальному середовищі.

Соціальне забезпечення – система надання різноманітних соціальних послуг у рамках державної системи матеріального забезпечення та обслуговування людей похилого віку і непрацездатних громадян, сімей з дітьми, а також осіб, які потребують соціальної допомоги.

Соціальна терапія – цілеспрямований процес практичних дій державних структур, суспільних і громадських організацій і об'єднань, у тому числі і релігійних, спрямованих на конкретні форми виявлення соціальних відносин чи соціальних дій.

Соціальне консультування – технологія надання соціальної допомоги шляхом цілеспрямованої інформаційної дії на людину чи малу групу з приводу їх соціалізації.

Соціальні технології також розглядаються як сукупність способів професійного впливу на соціальний об'єкт з метою його покращення, забезпечення оптимізації функціонування при можливому тиражуванні даної системи впливу.

Соціальні технології характеризуються відповідними ознаками:

1. Суб'єктивний зміст соціальних технологій (процеси соціального розвитку ініціюються, розвиваються чи галь-

муються в першу чергу лідерами і відповідно до цього будуються процеси управління, керівництва, зміни окремих мікросоціумів).

2. Соціальні технології побудовані на суб'єкт-суб'єктних стосунках.

3. Соціальні технології і технології соціальної роботи, мають комплексний характер.

4. У більшості випадків зміст соціальних технологій має превентивний характер.

Зважаючи на багатоаспектність соціальних технологій їх класифікація здійснюється на різних основах:

– у залежності від сфери застосування:

- глобальні;
- універсальні;
- регіональні;
- локальні.

– зважаючи на специфіку соціального впливу на об'єкт (залежно від рівня суспільних відносин):

- групові;
- общинні;
- індивідуальні.

– залежно від запозичених методів:

- соціально-педагогічні;
- власне соціальної роботи;
- соціально-психологічні;
- соціально-медичні.

Діяльнісний аспект розуміння соціальних технологій дозволяє визначити такі їх види:

- соціальний контроль;
- соціальна профілактика;
- соціальна терапія;
- соціальна реабілітація;
- соціальна допомога;
- соціально-правовий захист;

- соціальне страхування;
- соціальне обслуговування;
- соціальне опікунство;
- соціальне посередництво;
- соціальний супровід.

Зважаючи на активне впровадження соціальної діяльності у сферу життя людини важливого значення набувають технології, що класифікуються за ступенем новизни.

Інноваційні соціальні технології – це методи і прийоми інноваційної діяльності, спрямовані на створення і матеріалізацію нововведень у суспільстві, реалізацію нового, що приводить до якісних змін у різних сферах соціального життя, до раціонального використання матеріальних та інших ресурсів у суспільстві.

Інформаційні соціальні технології являють собою оптимізацію самого інформаційного процесу, його відтворення і функціонування.

Інтелектуальні соціальні технології спрямовані на розвиток і стимулювання мислительної діяльності людей, розвиток їх творчих здібностей.

Історичні технології передбачають осмислення історичного досвіду за законами соціальної технологізації, тобто технологізацію історичних знань як умов політичного, економічного, духовного і соціального діагностування.

Демографічні технології вивчають і розробляють способи механізму відтворення населення, зміни його чисельності, складу і розміщення.

Соціальні технології злагоди являють собою методи досягнення згоди більшості населення відносно розв'язання найбільш актуальних питань суспільного життя, їх взаємної дії. До цього типу технологій можна додати соціальні технології розв'язання конфліктів, зокрема соціально-етнічних.

Політичні технології як вид соціальних технологій являють собою методи розв'язання політичних проблем, ви-

роблення політики, її реалізації, здійснення політичної діяльності.

Таким чином, під час аналізу технологій у соціальній роботі як системи необхідно враховувати різновиди соціальних систем.

2. Специфіка технологій у соціально-педагогічній діяльності

Поняття «соціально-педагогічні технології» пов'язано з такими поняттями, як «соціальні технології» і «педагогічні технології».

Термін «педагогічні технології» з'явився в США спочатку як «технології освіти», який потім був видозмінений у «педагогічні технології».

Спочатку «технології в освіті» передбачали використання різних технічних засобів навчання в школі. Наступною була ідея програмованого навчання і третій крок розширив горизонти педагогічних технологій до вивчення, розробки і застосування принципів оптимізації навчального процесу на основі новітніх досягнень науки і техніки.

Таким чином, педагогічна технологія має своє коріння у двох принципово різних галузях: технічні науки – розробка і застосування різних технічних засобів, що сприяють підвищенню ефективності навчального процесу; гуманітарна область знань – педагогіка, в межах якої здійснюється формування і відтворення результатів виховної та навчальної діяльності.

На сучасному етапі розвитку педагогічної науки і практики під педагогічними технологіями розуміють систематичні методи планування, впровадження та оцінювання всіх процесів навчання і виховання учнів шляхом використання людських і технічних ресурсів для досягнення ефективності навчання.

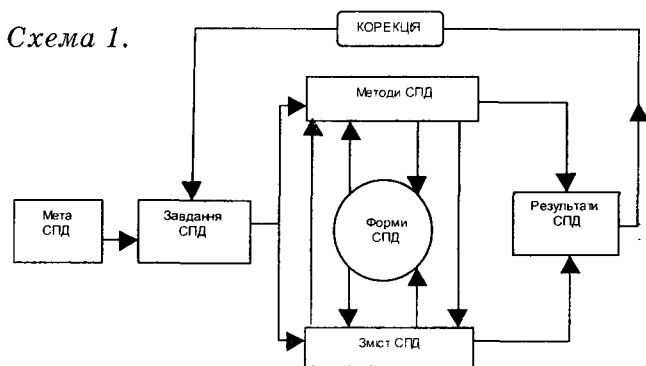
Технологічний підхід у педагогіці має багато спільного з «соціальними технологіями» в плані побудови та структури процесу, що включає раціональну послідовність використання різних методів і засобів з метою досягнення якісних результатів.

Соціально-педагогічна технологія є інтегративним різновидом соціальної і педагогічної технології. Тобто соціально-педагогічна діяльність як і будь-який інший різновид соціальної діяльності, має свою структуру, завдяки якій може поетапно розроблятись і послідовно реалізовуватись.

Під соціально-педагогічними технологіями окремі автори розуміють певну програму дій соціального педагога, його співробітництво з індивідом чи соціальною групою в прогнозованих чи спонтанних умовах.

Основним завданням соціально-педагогічних технологій є, перш за все, – розробка методів та методик результативного та раціонального цілеспрямованого соціального впливу; застосування технологізації як способу оптимізації соціально-педагогічного результату.

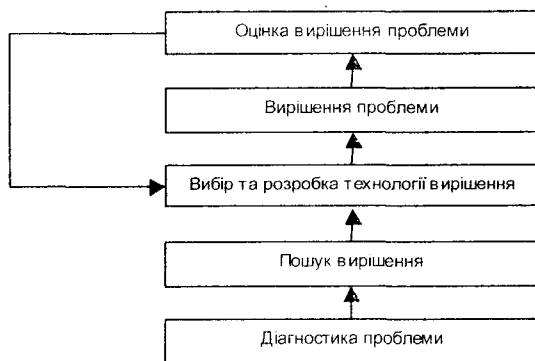
Застосування технологій у роботі соціального педагога дозволяє поетапно реалізовувати структурні компоненти його діяльності. Згідно досліджень Галагузової М.А., Безпалько В.П. та Харченко С.Я., загальна схема технологічно організованої соціально-педагогічної діяльності може бути представлена у такому вигляді (схема 1).

Соціально-педагогічна діяльність починається з постановки мети і завдань, які необхідно вирішити спеціалісту: допомога дитині в соціалізації та адаптації, набуття навичок спілкування та ін. Мета, в свою чергу, визначає зміст діяльності, методи її реалізації та форми організації, які взаємопов'язані між собою. Зміст, методи і форми не можуть існувати незалежно одні від одних, їх взаємозв'язок визначається тим, що зміст впливає на форми і методи, а ті, у свою чергу, можуть коректувати зміст соціально-педагогічної діяльності.

Загальна схема технологічно організованої соціально-педагогічної діяльності представлена на схемі 2.

Схема 2.

Розв'язання будь-якої проблеми дитини, що потребує втручання соціального педагога, починається з діагностики проблеми. Цей етап включає в себе обов'язково збір, аналіз і систематизацію інформації, на основі яких може бути зроблений певний висновок. Складність діяльності соціального педагога полягає в тому, що дитина не завжди може сформулювати проблему, яка у неї виникає, пояснити чим вона викликана (конфліктом з однолітками, батьками чи вчителями та ін.), тому завдання соціального педагога в

тому, щоб самому виявити всі значимі обставини ситуації дитини і поставити діагноз.

Наступний етап – пошук шляхів розв’язання цієї проблеми. Розв’язання визначених задач може здійснюватись двома шляхами. Перший – скориставшись вже розробленими технологіями. Завданням соціального педагога є підбір саме тієї технології, яка забезпечить успішне вирішення проблеми. Другий шлях – це складання власної програми, тобто розробка технології своєї діяльності в конкретному випадку. Відповідно соціальний педагог повинен бути компетентним щодо індивідуальної програми, яка враховує особливості дитини, характер проблеми та ін.

В залежності від обраної технології, соціальний педагог обирає відповідні методи і форми своєї діяльності, визначає засоби, які будуть використані в роботі і дозволять вирішити проблему дитини. В окремих випадках може виникнути необхідність корекції діяльності соціального педагога на кожному етапі і повторне розв’язання проблеми.

Впровадження технологій у діяльність соціального педагога сприяє більш ефективному вирішенню завдань, дозволяє реалізувати науковий підхід у соціально-педагогічній діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А.Й.Капська, О.В.Безпалько, Р.Х.Вайнола. – К., 2002.

2. Методика и технологии работы социального педагога: Учебн. пособие для студ. / Б.Н.Алмазов, М.А.Беляева, Н.И.Бес-сонова и др. / Под ред. М.А.Галагузовой – М., 2002.

3. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога. – М.: Сфера, 2001.

4. Павленок П.Д. Введение в профессию «Социальная работа»: Курс лекций. – М., 1998.

5. Социальная педагогика: Курс лекций / Под общ. ред. М.А.Галагузовой. – М., 2000.

6. Соціальна робота: навчальний посібник / Соціальна робота. Книга II. – К.: ДЦССМ, 2002.

7. Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посібник / За заг. ред. проф. А.Й.Капської – К., 2000.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. В чому полягає зміст проблеми технологізації соціальної роботи?

2. Розкрийте зміст основних технологічних компонентів соціальної роботи.

3. Дайте характеристику сутності і змісту поняття «соціально-педагогічна технологія», його взаємозв'язок з поняттями «соціальна технологія» і «педагогічна технологія».

4. Розробіть перелік об'єктивних та суб'єктивних умов реалізації соціально-педагогічних технологій. Обґрунтуйте свій вибір.

5. Визначте критерії ефективності реалізації соціально-педагогічних технологій.

Розділ 2

ЗАГАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Глава 3. Технології індивідуальної та групової соціально-педагогічної роботи

1. Індивідуальна соціально-педагогічна робота, орієнтована на вирішення проблем суб'єкта

Індивідуальна соціальна робота – метод, спрямований на надання допомоги індивідам і сім'ям у розв'язанні психологічних, міжособистісних, соціоекономічних проблем шляхом особистісної взаємодії з клієнтом. Цей метод дозволяє враховувати особливості розвитку, фізичного і духовного стану, рівень підготовки, інтереси і потреби, життєвий досвід клієнта. Індивідуальна соціальна робота – одна з найпоширеніших форм діяльності соціального працівника і соціального педагога. Ґрунтується на результатах систематичного вивчення клієнтів у ході спостереження, аналізу їхньої життєдіяльності, соціальної активності, працездатності, запитів та інтересів.

У практичній соціальній роботі прийнято визначати, що технологічний процес індивідуальної роботи повинен складатися з трьох основних етапів.

Перший етап – оцінка реальної ситуації. Основний принцип дій спеціаліста полягає в тому, щоб допомогти клієнту визначитися і з'ясувати для себе реальний стан справ з його проблемною ситуацією, а також побачити невикористані до цього часу можливості вирішення своїх проблем.

Другий етап – визначення до чого прагне клієнт, яких результатів він чекає. Основний принцип дій спеціаліста полягає в тому, щоб допомогти клієнту зрозуміти, усвідомити для себе, чого він прагне досягти, тобто визначитися з цілями і задачами звернення за допомогою, насамперед, з'ясування для себе характер, проблемної ситуації і можливостей, які він не використав.

Третій етап – соціальна дія. Основний принцип дій спеціаліста на цьому етапі полягає в тому, щоб допомогти клієнту діяти у відповідності з поставленими цілями і реально досягти того, чого він прагне.

Всі три стадії за своєю суттю когнітивні, тобто пізнавальні. Техніка складається зі спілкування і планування дій. А спілкування повинно привести до дій. У процесі такої діяльності важливим є взаємодія двох учасників процесу індивідуальної роботи. Такий контакт визначається фазами взаємодії клієнта і спеціаліста:

Перша фаза. Усвідомлення проблемної ситуації і невикористаних можливостей. Вона поділяється на три етапи.

Перший етап. З'ясування ситуації. Основна мета: допомогти клієнту розповісти про свою ситуацію більш ясно і чітко. Сенс цього етапу в тому, щоб відверто обговорити ситуацію, в яку потрапив клієнт. Для успішного початку цього етапу, спеціаліст повинен уміти з самого початку встановити відповідні відносини зі своїм клієнтом.

Другий етап. Пошук і знаходження особистісних недоліків клієнтів. На цьому етапі завдання спеціаліста полягає в тому, щоб допомогти клієнту розкритися, побачити в собі різноманітні слабкості і слабкі місця, які заважають йому реально оцінити свої проблеми, невикористані до цього можливості.

Третій етап. Пошук варіантів досягнення мети. Основне завдання в роботі спеціаліста полягає в тому, щоб допомогти клієнту «працювати» зі своєю проблемою, визначити суперечливі питання, можливі наслідки, варіанти різноманітних можливостей, які б сприяли змінам у житті.

При проходженні кожного етапу соціальний працівник постійно повинен активізувати дії клієнта та стимулювати його потенційні можливості, спонукати клієнта до активності. Клієнт повинен бути активним не тільки під час бесід із соціальним педагогом, але й у повсякденному житті. Мета надання допомоги: досягнення конструктивних змін в житті клієнта.

Друга фаза. Розробка плану дій. Під час цієї фази клієнт має справу з тим, що він би хотів отримати в результаті спільної роботи зі спеціалістом, тобто з гіпотетичними результатами виходу з проблемної ситуації.

Перший етап. Розробка можливих варіантів подій. Завдання спеціаліста на даному етапі в тому, щоб допомогти клієнту побачити широкий спектр можливостей, які можуть відкритися перед ним у майбутньому.

Другий етап. Переведення можливостей у реальну мету. Основне завдання дій спеціаліста складається в тому, щоб допомогти клієнту вибрати найбільш реальні потенційні перспективи і перетворити їх у дійсну мету.

Третій етап. Розробка програми конструктивних змін. На цьому етапі роль соціального працівника є визначальною, але у повній мірі з дієвістю та активністю самого клієнта.

Основне завдання дій спеціаліста полягає в тому, щоб допомогти клієнту визначитися зі спонукальними мотивами, які допоможуть йому реально захотіти досягти намічених результатів.

Якщо ця фаза завершується успішно, тоді клієнт чітко уявляє собі, чого він бажає, чого він прагне досягти, в якому напрямку йому йти, навіть якщо він поки і не знає, як конкретно повинен діяти.

Фаза третя. Визначення стратегії конкретних дій. Ця фаза пов'язана з відповіддю на запитання: «Як досягти бажаного?»

Перший етап. Оцінка стратегій. Основне завдання дій спеціаліста на цьому етапі полягає в тому, щоб допомогти клієнту розкрити перед собою карти з маршрутом шляхів до поставленої раніше мети.

Другий етап. Вибір найкращих варіантів дій. Основне завдання дій спеціаліста складається в тому, щоб допомогти клієнту вибрати такі варіанти дій, які б оптимально відповідали його можливостям, як внутрішнім, так і зовнішнім. Для вибору найбільш перспективних варіантів стратегій важливішою умовою є реалізм. Оцінювання можливостей та реальної ситуації повинно здійснюватись соціальним працівником з клієнтом покроково та детально.

Третій етап. Приведення в дію стратегії. Основне завдання дій спеціаліста на цьому етапі полягає в тому, щоб допомогти клієнту сформулювати докладний план дій, спрямованих на здійснення поставленої мети. Ключовим моментом цього етапу є відповідальність і самодисципліна. Після проходження останнього етапу може виникнути необхідність у корегуванні плану. Досвідчений спеціаліст повинен допомогти клієнту побачити і усвідомити складність шляху, який йому потрібно здолати, ті труднощі, з якими він може зустрітись та все таки побачити перспективу у початій справі.

Інше завдання спеціаліста на цьому етапі складається з того, щоб здійснити всебічну підтримку першим активним діям клієнта, його вибору. В реальній практиці фази, етапи можуть накладатися один на другий. Інколи, вже після того, як були визначені цілі, виникають нові обставини, і тоді потрібно повертатися на етап аналізу проблемної ситуації.

І останнє: підведення підсумків та оцінка якості процесу надання допомоги. Оцінка повинна даватися як спеціалістом, так і самим клієнтом. На завершення треба проаналізувати, яким чином людина реагує на завершення стосунків, як клієнт буде обходитись без допомоги соціального педагога

чи соціального працівника. Заплановане завершення повинно бути достатньо тривалим, щоб подолати негативні емоції клієнта. Клієнт не повинен почувати себе покинутим. У деяких випадках соціальний педагог зустрічається з колишнім клієнтом через деякий час, аби пом'якшити перехідний період. Соціальний педагог у деяких випадках повинен проінформувати клієнта стосовно членства у групах самодопомоги та підтримки або навіть і ввести його до складу такої групи.

Не завжди процес індивідуальної роботи проходить одне коло. Наприкінці запланованої роботи може виникнути інша проблема, і соціальний педагог зобов'язаний продовжити співпрацю з клієнтом. Ситуація може мінятися, і тоді виникає потреба повернутися на попередню фазу і переглянути прийняті рішення. Нарешті, в процесі роботи актуальність запланованої мети може зникнути. Цей факт яскраво свідчить про те, що в соціально-педагогічній діяльності сам процес індивідуальної роботи є набагато важливішим за результат.

2. Поняття про метод групової роботи та його призначення

Соціальна робота з групою – метод, який використовується з метою надання людині допомоги, завдяки передачі групового досвіду для розвитку її фізичних і духовних сил, формування соціальної поведінки.

В сучасній практиці теоретична база соціальної роботи з групами сформована з положень таких шкіл, як теорія поля, теорія соціального обміну, психоаналіз і загальна теорія систем. Базовим для всіх групових теорій є положення про штучність відокремлення людини від її оточення.

В межах теорії поля група розглядається як якась спільність індивідів, яка рухається до своєї мети; сили зовні

і всередині даної групи впливають на напрямок її руху, сприяючи або заважаючи йому.

Теорія соціального обміну являє собою додавання деяких ідей біхевіоризму до групового контексту. Згідно з даною теорією, люди вступають у взаємодію сподіваючись на нагороду і в той же час готові чимось пожертвувати.

Найбільш важливий результат групової роботи – перетворення внутрішнього світу її учасників.

Переваги групової роботи перед індивідуальною – отримання «додаткового продукту» за рахунок досягнення і використання, так званого, синергетичного ефекту: результат групової роботи перевищує просто суму результатів роботи її окремих членів, учасники відчують себе комфортно, впевнено, їх активність підвищується, і відбувається якісний стрибок результативності.

Групова робота використовується:

- з виправною метою, коли справа стосується поведінки одного чи декількох членів;
- для попередження соціальних дисфункцій;
- для забезпечення нормального розвитку окремих членів групи, особливо у критичні періоди росту;
- для самоствердження особистості;
- з метою навчання і виховання відчуття громадянства;
- для здійснення однієї мети чи декількох цілей одночасно.

Прийнято виділяти типи груп: створені спеціально для роботи з їх членами для вирішення внутрішньо групових проблем і створені для досягнення якої-небудь зовнішньої мети по відношенню до групи. Внутрішньо орієнтовані групи, в свою чергу, поділяють на два типи:

а) спрямовані на нормальний розвиток своїх членів (групи соціалізації);

б) групи, мета яких – виправлення відхилень, які виникли в ході попередньої соціалізації (групи ресоціалізації).

Кожен з цих типів груп, у свою чергу, диференціюється в залежності від завдань, які вирішуються під час роботи з групою.

В групах соціалізації мета соціальної роботи – допомогти індивіду, який має проблеми у виборі мети соціалізації, а також сприяти досягненню вже обраною мети. Групи ресоціалізації також вирішують два завдання: соціальний контроль людей, недостатньо адаптованих до потреб суспільства і які не бажають приймати на себе соціально прийнятні ролі, чи допомогу в освоєнні нових (альтернативних) ролей.

Соціальні групи мають на меті функціональну активність у плані подолання ізолюваності, надання позитивного досвіду стосунків. У таких групах відбувається розвиток інтересів та навичок, підвищення відчуття власної цінності. Прикладами таких груп є клуби, денні центри для людей похилого віку, для молоді з певними проблемами, для колишніх пацієнтів психіатричних лікарень, для людей з ВІЛ/СНІДом, для тих, хто хворіє на рак.

Освітні групи займаються обміном інформації та формуванням навичок через прямі інструкції. Це необхідно як для набуття нових знань і вмінь, яких бракує, так і для підготовки до наступних стадій життя (до або після виписки з психіатричної, наркологічної клініки або іншої лікарні, звільнення з місць ув'язнення та ін.). В таких групах використовують специфічний спосіб навчання – активне залучення до розв'язання реальних проблем, набуття власного досвіду через дискусію або рольові ігри.

Соціальні терапевтичні групи мають на меті підтримку адаптивних форм поведінки або модифікацію неприйнятних форм поведінки (зловживання алкоголем або наркотиками, злочинна поведінка). До цієї категорії відносять також групи, які орієнтовані на певну проблему (групи соціальних навичок).

Дискусійні групи мають на меті обговорення питань, проблем, актуальних для певного кола людей. При цьому відбувається обмін досвідом, поглядами, думками між членами групи.

Групи самодопомоги, групи соціальних дій, самокеровані групи створюються для підтримки та розв'язання індивідуальних проблем. За їхньою допомогою організовують кампанії за зміну соціальних установок та на захист інтересів і прав. Ресурси групи використовуються з метою:

- допомогти у вираженні своїх потреб і почуттів, навчання надавати та отримувати допомогу;
- використання групового процесу для розуміння і подолання перепон, що заважають отримувати підтримку, допомогу та опікуватися своїми потребами;
- заснування групи, в якій її члени можуть продовжувати зустрічатися неформально.

У кількісному відношенні група не повинна налічувати менше трьох членів – у протилежному випадку не можуть бути досягнуті розгорнута кооперація, спеціалізація, інші групові ефекти. Чим менша група, тим швидше і якісніше вона може вирішити поставлену мету.

До факторів, які сприяють груповій роботі, слід віднести: адекватність складу групи тим завданням, які вона вирішує; значущість завдань для всіх учасників; відповідність технологій взаємодії груповим нормам і характеру завдання, яке вирішується; оптимальний склад і чисельність групи; гармонійний розподіл ролей.

До факторів, які перешкоджають груповій роботі, слід піднести: незначущість завдання, заради якого створена група; занадто жорсткі умови її існування; наявність поганого лідера; неефективні способи ведення групової роботи; склад групи, що не підходить для вирішення завдання; велика кількість членів групи; недостатня тривалість зустрічей; сподівання на швидкий і легкий успіх; марні, необґрунтовані сподівання на соціального педагога.

Я.Лейман виділяє такі етапи групової роботи:

- уточнення проблеми яку вирішують, більш глибоке усвідомлення об'єктивного протиріччя, яке спричиняє дану проблему;

- уточнення спрямування спільної діяльності, її планування;

- дослідження (аналіз) проблеми;

- вироблення альтернативних рішень, їх оцінка, планування;

- обговорення альтернатив з керівництвом, вибір оптимального варіанта рішення.

Макаревич В.Н. виділяє такі стадії розвитку групи: попередня, стадія формування групи; стадія конфлікту; стадія консолідації і ефективної роботи.

Всі спеціалісти підкреслюють виключну роль перших етапів роботи, на яких важливо завоювати довіру групи, допомогти її членам ближче познайомитися один з одним, підбадьорити «мовчазних» і стримати занадто активних.

Стадія конфлікту, суперництва є небезпечною для соціального педагога. Влюбій групі спостерігається явна розбіжність (неоднаковість) інтересів її членів. Група – «мікрокосм» суспільства, і ця різниця своїх інтересів і інтересів інших, віддзеркалює індивідуальне протистояння з іншими, яке існує в суспільстві.

Завдання соціального педагога на етапі конфлікту – допомогти членам групи усвідомити необхідність узгодженої роботи, активізувати осмислення того, що відбувається, орієнтувати членів групи на взаємну підтримку, надання взаємодопомоги.

На стадії консолідації соціальний педагог допомагає групі виробити норми і способи взаємодії, а окремим членам – самовизначитися, знайти своє місце, яке відповідає їх здібностям і уподобанням.

Незалежно від типу групи, стилю поведінки, який обрав соціальний педагог, його основна функція – посередництво. Соціальний педагог завжди має справу з двома клієнтами –

індивідом і групою. Найголовніше, що повинен роботи спеціаліст, – це демонструвати впевненість в успішності спільної діяльності.

Таким чином, група – це не просто кількість людей, яких зібрано разом, а система, яка характеризується спільністю відчуттів, наявністю особливої атмосфери, яка висловлюється словами, мімікою, позами і жестами.

Групова робота – один з методів соціальної роботи, один з найбільш успішних винаходів, який створено для вирішення проблем знеособлення, втрати індивідуальності і відчуття реальності, відчуженості, які характерні для багатьох людей у сучасному суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вадзюк О.В. Соціальна робота з клієнтом // Соціальна робота в Україні: теорія і практика: посібник для підвищення кваліфікації працівників центрів соц. служб для молоді. – 3-я ч. / За заг. ред. А.Я.Ходорчук. – К.: ДУССМ, 2002.

2. Введення в соціальну роботу. Навчальний посібник. – К.: Фенікс, 2001.

3. Групові та індивідуальні методи соціальної роботи / Соціальна робота: Хрестоматія – К.: ДЦССМ, 2001. – С. 295.

4. Козлов А.А., Иванов Т.Б. Практикум социального работника. Серия «Учебные пособия». – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001.

5. Марк Доуэл, Питер Марш Ориентированная на решение задачи социальная работа / Социальная работа; – Амстердам – Киев, 1997.

6. Методика и технологии работы социального педагога. Учеб. пособие для студ. высш. уч. зав. / Б.Н.Алмазов, М.А.Беляева и др.; Под ред. М.А.Галагузовой, Л.В.Мардахаева. – М.: Академия, 2002.

7. Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособ. / Отв. ред. проф. Е.И.Холостова, проф. А.С.Сорвина. – М.: ИНФРА, 2002.

8. Стивен Шардлоу. Навыки социальной работы // Что такое социальная работа – Из-ние серии «Социальная работа», 1996.

9. Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособ. для студ. высш. учеб. завед. – М.: Владос, 2001.

10. Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. – К.: ДЦССМ, 2002.

11. Рудестам К. Групповая психотерапия. – М., 1991.

12. Психология социальной работы / О.Н.Александрова, О.Н.Боголюбова и др., под общ. ред. М.А.Гулиной. – СПб.: Питер, 2002.

13. Технологии социальной работы: Учебник под общ. Ред. Е.И.Холостовой. – М., 2001.

14. Одрі Мюллендер, Дейв Уорд. Самокерована групова робота. Діяльність користувачів з метою наснаження. – Серія Соціальна робота. – Амстердам; Київ, 1996.

15. Технології соціально-педагогічної роботи / За ред. проф. А.Й. Капської. – К., 2000.

16. Групові та індивідуальні методи соціальної роботи / / Соціальна робота: Хрестоматія. – К.: ДЦССМ, 2001. – С. 295.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Назвіть етапи процесу індивідуальної соціально-педагогічної роботи.

2. Перерахуйте фази індивідуальної соціально-педагогічної роботи.

3. Дайте детальну характеристику перевагам і недолікам індивідуальної соціально-педагогічної роботи.

4. Що означає метод групової роботи? Яке його місце серед інших методів соціально-педагогічної роботи?

5. Назвіть етапи групової роботи.

6. У чому складності групової роботи?

7. Що розуміють під поняттям «ефект групи»? В чому його сутність?

Глава 4. Технологія реалізації соціальним педагогом діагностичної функції

1. Поняття соціальної, педагогічної та соціально-педагогічної діагностики

Соціальна діагностика – це комплексний процес виявлення і вивчення причинно наслідкових зв'язків і взаємодій, які існують у суспільстві, які характеризують його соціально-економічний, культурно-правовий, морально-психологічний, демографічний, санітарно-екологічний стан. Її мета – постановка діагнозу, тобто науково обґрунтованого висновку про стан соціального здоров'я.

Соціальний діагноз (оцінка) – це диференційоване, індивідуальне і точне визначення взаємозв'язків та проблем людей і умов, необхідне для диференційованої допомоги.

Концентруючи роботу навкруги особистості, що розвивається та її соціального оточення, соціальний педагог може використати результати соціальної діагностики щодо проблем учасників соціальної ситуації розвитку дитини, здійснити аналіз їх впливу та прогнозувати наслідки для розвитку особистості дитини. Для соціального педагога важливо зрозуміти ситуацію дитини, її взаємини з сім'єю та іншими соціальними групами, до яких вона належить. У процесі аналізу соціальної ситуації він може керуватися такими питаннями:

які можливості і які складнощі існують у взаєминах між особами, що об'єднані в сім'ю або іншу соціальну групу; наскільки ефективні форми спілкування;

- які основні можливості для формальних і неформальних ролей і наскільки вони ефективні;
- хто з оточення клієнта приймає рішення та які ці рішення;
- які основні конфлікти, що стосуються клієнта та які заходи сприяють їх розв'язанню;
- які цінності і норми визначають поведінку членів сім'ї або групи та як забезпечується виконання цих норм;
- які соціокультурні контакти та взаємодії сім'ї і групи в рамках комплексних утворень впливають на формування індивіда та системи в цілому.

Педагогічна діагностика – це вивчення особистості учня і учнівського колективу з метою забезпечення індивідуального і диференційованого підходу в процесі навчання і виховання для більш ефективної реалізації його основних функцій. Використовуючи педагогічні засоби, педагоги вивчають особистість дитини в педагогічному процесі. Цих спеціалістів цікавить рівень наочності дітей як їх здібності до шкільного навчання та як реальні здобуті знання, уміння та навички. Вони досліджують особистість учня як суб'єкта навчальної діяльності. Педагогічна діагностика оцінює дитину у порівнянні з відповідними нормами та еталонами. Тому соціальний педагог не повинен використовувати готові педагогічні оцінки, а користуватися результатами педагогічної діагностики.

Соціальний педагог може спиратися в діагностичній роботі на відомі педагогічні вимоги: вивчення особистості повинно бути спрямовано не стільки на викриття недоліків, скільки на пошук резервів особистості, її прихованих можливостей і потенціалів; діагностика не повинна виступати самоціллю, а має стимулюючий характер; вивчення особистості необхідно здійснювати в процесі діяльності і спілкування; особистість вивчається не ізольовано, а в контексті соціальних відносин; результати діагностики не повинні

бути спрямовані проти самої особистості; не можна робити висновки щодо особистості тільки на основі одного методу; необхідно вивчати особистість дитини в розвитку і порівнювати її досягнення не тільки з успіхами інших дітей, але й з власними показниками.

Соціально-педагогічна діагностика – спеціально організований процес пізнання, в якому відбувається підбір інформації про вплив на особистість і соціум соціально-психологічних, педагогічних, екологічних і соціологічних факторів з метою підвищення ефективності педагогічних факторів. За змістом і кінцевими цілями вона є педагогічною, а за методикою проведення має багато спільного з психологічними і соціологічними дослідженнями.

Об'єктом діагностики для соціального педагога є особистість дитини, яка розвивається в системі її взаємодії з соціальним мікросередовищем і окремі суб'єкти цього середовища, які здійснюють вплив на формування даної особистості. Предметом діагностики являється соціально-педагогічна реальність.

У соціально-педагогічній діагностиці розпізнають соціально-психологічні характеристики виховного мікросоціуму, особливості педагогічного процесу і сімейного виховання (етимологічна діагностика), а також індивідуально-психологічні характеристики особистості, які пов'язані з її соціальними взаємодіями (симптоматична діагностика).

Постановка соціально-педагогічного діагнозу неможлива без опори на теоретичні уявлення про той чи той феномен, який вивчається. На основі теоретичних уявлень про предмет діагностики у соціального педагога формуються однаки явища, яке діагностується.

Методи соціально-педагогічного дослідження – це способи отримання і уточнення інформації про ті чи ті педагогічні об'єкти, явища і процеси становлення особистості, особливості соціально-педагогічної ситуації дитини, досвід її поведінки, способи взаємодії і відношення до світу.

Соціальна педагогіка як наука і галузь практичної діяльності є однією з наймолодших, що обумовлює нестачу власних методів та активне використання методів з суміжних областей. Наразі, соціальний педагог може використовувати запозичені методи дослідження: педагогічні, психологічні, медичні, соціологічні та загальногносеологічні. До останніх належать метод діалектики, методи аналізу і синтезу, метод теоретичного моделювання, метод якісних оцінок, які використовують всі спеціалісти. З соціологічних методів соціальний педагог застосовує опитування, анкетування, соціальну статистику, соціальне проектування і експертні оцінки. У множині психологічних методів ним можуть застосовуватись ті, що вивчались у процесі фахової підготовки: самоспостереження, особистісні опитувальники, тести досягнень, тести інтелекту, тести здібностей, лабораторні експерименти, соціометрія. В діяльності соціального педагога результативними виступають такі педагогічні методи, як спостереження, контактна бесіда, психолого-педагогічна характеристика дитини, узагальнення досвіду, педагогічний консиліум, ситуації вільної діяльності, природний і формуючий експеримент. До власних методів соціальної педагогіки належать соціально-педагогічний паспорт мікрорайону, соціально-педагогічний експеримент, соціально-педагогічне обстеження якості життя, соціально-педагогічний моніторинг та ін.

Процес соціально-педагогічної діагностики має таку структуру:

1. Констатація визначеного неблагополуччя в діяльності і поведінці дитини.
2. Усвідомлення можливих причин неблагополуччя, аналіз особливостей випадку.
3. Висунення робочої гіпотези шляхом аналізу сукупності даних.
4. Збір додаткової інформації, яка необхідна для перевірки гіпотези.

5. Перевірка робочої гіпотези шляхом аналізу сукупності даних.

6. Якщо гіпотеза не підтвердилася повторення процедури.

Методи соціальної діагностики ґрунтуються на ряді принципів, як загальних для всіх соціальних наук, так і специфічних. Перш за все це принцип об'єктивності, який слід розглядати в двох аспектах. По-перше, дослідник не повинен залежати від впливу зовнішніх факторів (бажання і перешкоди керівництва). По-друге, соціальний працівник повинен протистояти впливу на результати проведеного ним аналізу внутрішніх факторів – особистих забобонів, переконань, аберицтв особистого життя, сімейного досвіду.

Принципи верифікації соціальної інформації, тобто встановлення її достовірності, можливості перевірки за допомогою інших, незалежних джерел.

Необхідно застосовувати принципи систематичності і цілісності, так як абсолютно всі соціальні проблеми є полікаузальними, тобто їх зародження і розвиток визначається не однією причиною, а декількома, частіше навіть системною.

Специфічним принципом діагностики в соціальній роботі можна вважати принцип клієнтоцентризму, тобто огляд всіх сторін соціальної діяльності, всіх зв'язків соціальної ситуації з точки зору інтересів і прав окремого клієнта чи групи.

На рівні безпосередньої соціальної роботи з клієнтом функції соціальної діагностики дещо змінюються. Її головною метою стає визначення соціальної проблеми клієнта і виокремлення правильних способів для її вирішення.

Соціальна діагностика – необхідна стадія технологічного процесу, як початок роботи з будь-якою категорією клієнтів з типом соціальних проблем.

Ще одна особливість соціальної діагностики – обмеженість використання кількісних співвідношень і матеріальних засобів.

Незалежно від застосованих методів технологічний процес у соціальній діагностиці має однакову структуру, окремі елементи якої змінюються в залежності від конкретних умов.

Початковим етапом його завжди є скарга клієнта чи його родичів, сусідів, заява співробітника правоохоронних органів, педагога, тобто поява соціальної проблеми.

Наступний етап діагностичного процесу – підбір і аналіз даних про соціальну ситуацію. На цьому етапі спеціаліст використовує два типи дослідницьких методів: історико-генетичні і структурно-функціональні.

Історико-генетичні методи покликані визначити час, витоки і причини зародження соціальної проблеми, простежити ступінь її виявлення на різних стадіях життя клієнта.

Структурно-функціональні методи діагностики передбачають отримання даних про наявний стан соціальної проблеми, будову соціального об'єкта і зв'язки, які сполучають його елементи, його функціональність і дисфункціональність, тобто про те, чи відповідає його діяльність своєму призначенню чи ні.

Соціальний педагог використовує в першу чергу спостереження, яке дозволяє, по-перше, дізнатися оцінку ситуації клієнтом, і познайомитися з його трактуванням проблеми.

Спостереження – це професійний атрибут спілкування соціального педагога з клієнтом, який використовується постійно, не залежно від того, на якому етапі технологічного процесу відбувається взаємодія – діагностичному, терапевтичному, етапі кризової інтервенції і ін.. Важливе значення на цьому етапі має також залучення до соціальної діагностики спеціалістів суміжних галузей діяльності. Так, діагностика інтелектуального статусу і психічного здоров'я дитини, що проводиться психологами і психіатрами, може не тільки надати дані, конче необхідні для розуміння сутності проблем клієнтів та їх сімей, але й стати основою для вибору стратегії наступної роботи з ними: психолого-

педагогічна корекція і вирівнювання для сприяння навчання дітей у звичайній загальноосвітній школі, підготовка матеріалів для психолого-медико-педагогічної комісії щодо переведення дитини у допоміжну школу, лікування захворювання, що обумовлює шкільні і сімейні труднощі.

Зібрані таким чином відомості підлягають аналізу: співставлення даних, їх сортування на важливі і малозначні, диференціація ознак.

Під час постановки діагнозу – спеціаліст не просто робить висновки про суть і причини життєвих ускладнень в особистості, а ранжує, аналізує проблеми які є, виділяючи головну, від якої залежить вирішення всіх інших, або яка має бути вирішена на даному рівні можливостей, чи при даному рівні знань. Соціальний діагноз не може вважатися остаточною, тому в спеціаліст працює з клієнтом. Можливо, в процесі їх взаємодії виявляться факти, які примусять певно не переглянути, то скоректувати сформульований висновок. Розв'язання будь-якої проблеми може актуалізувати інші, що були замасковані або відсунуті на другий план у процесі розв'язання проблеми. А відтак, соціальна психологія як контроль за станом ситуації клієнта та відслідковування змін у ній здійснюється впродовж всієї діяльності щодо здійснення допомоги клієнту.

2. Комплексна психолого-педагогічна діагностика

Комплексна психолого-педагогічна діагностика – це поглиблений і всебічний аналіз особистості дитини, спрямований на виявлення притаманних їй позитивних сторін і недоліків, їх причин, а також на вирішення практичних завдань: гармонізацію розвитку особистості і підвищення ефективності цілісного педагогічного процесу.

Комплексна діагностика при її доцільній організації допомагає оцінювати рівень розвитку, освіченості і вихо-

ваності дитини в залежності від якості сімейного виховання і навчально-виховного процесу в дитячому садку і школі, характеру особистісного впливу виховного мікросоціуму.

Предметом комплексної діагностики є постановка психолого-педагогічного діагнозу, який повинен підтвердити або спростувати наявність соціально-педагогічної занедбаності, вказати на деформації особистості дитини, які викликані цим станом, їх причини, шляхи і способи профілактики і корекції виявлених відхилень і недоліків.

Метою комплексної діагностики є виявлені раніше ознаки і прояви соціально-педагогічної занедбаності. Вона виконує такі діагностичні завдання: визначення рівня деформації і характеру дисгармоній різноманітних сторін, якостей і властивостей особистості дитини, які викликані цим станом; виявлення шляхів і способів їх профілактики і корекції; прогнозування подальшого розвитку дитини як суб'єкта спілкування, діяльності і самоусвідомлення; вивчення ефективності проведеної роботи в реальних змінах особистості дитини і ситуації її розвитку.

Змістовими критеріями комплексної діагностики повинні стати: відсутність патології розвитку; несприятлива соціально-педагогічна ситуація розвитку; неадекватна, невідповідна віковим вимогам і індивідуальним можливостям активність дитини як суб'єкта спілкування і діяльності; не достатній розвиток дитини як суб'єкта самосвідомості; загальна середовища дезадаптація; педагогічна занедбаність; важковиховуваність.

Механізм комплексної діагностики визначається її багатетапністю і неперервністю.

На *першому етапі* проводиться сканування всіх дітей у дошкільних групах дитячого садка чи початкових класах школи на предмет виявлення дітей групи ризику.

На *другому етапі* група соціально і педагогічно занедбаних дітей обстежується психологом, продовжується більш

глибоке педагогічне вивчення дітей. У результаті такого скринінгу ставиться психолого-педагогічний діагноз, визначаються завдання корекційної роботи з дитиною.

На *третьому етапі* проводиться глибинна психолого-педагогічна діагностика виховного мікросоціуму дитини, визначається прогноз її розвитку, завдання профілактичної і корекційної роботи з виховним мікросоціумом.

На *четвертому етапі* проводиться діагностика ефективності профілактичної і корекційної роботи в параметрах, які характеризують зміни в особистості дитини і соціально-педагогічній ситуації її розвитку.

Для соціального педагога ця робота складає основу психолого-педагогічної характеристики дитини, дозволяє поставити педагогічні завдання роботи з нею, виділити групу ризику «соціально-педагогічна занедбаність» та визначити шляхи поглибленої психодіагностики.

Психолого-педагогічний консиліум розглядається як вид комплексної діагностики. З його допомогою здійснюється детальне колективне вивчення учня – його здібностей, недоліків у навчанні, визначається характер допомоги йому з боку вчителів. Консиліум дає можливість знайти до учня диференційований, особистісно-орієнтований підхід. Психолого-педагогічний консиліум дає можливість використати важливий потенціал навчально-виховного процесу взаємодію.

Взаємодія – універсальна форма розвитку, що приводить до зміни взаємодіючих сторін та їх активному впливу одна на одну. Суб'єкти взаємодії в психолого-педагогічному консиліумі – це вчителі, батьки, соціальні педагоги, шкільний психолог, класні керівники, медичний працівник, бібліотекар, адміністрація школи і самі учні. Для керівництва навчального закладу завдяки консиліуму реалізується системоутворюючий принцип організації діяльності педагогічного колективу на основі інтеграції зусиль усіх суб'єктів навчального процесу, орієнтованих на підтримку

і розвиток дитини. Для вчителів, вихователів, соціального педагога і психолога психолого-педагогічний консиліум забезпечує теоретичне обґрунтування проблем, що виникли, а також виступає в ролі творчої майстерні, яка дає можливість створити і випробувати технології соціально-педагогічної діяльності щодо підтримки дітей.

Консиліум виконує декілька функцій-етапів, що взаємопов'язані між собою, з'єднані в етапноциклічний, перспективний і якщо є потреба у довготривалій процес.

Етапи проведення консиліуму:

1. Організація початкової діагностики, ознайомлюючи зустрічі, бесіди, комплектація дослідницької групи (завуч, психолог, соціальний педагог, лікар, класний керівник, бібліотекар, представник батьківського комітету), розробка програми дій.

2. Глибинна діагностика, вивчення особистої справи учня, щоденника, записів у класному журналі, творчих робіт, читацького формуляру, відвідання сім'ї. Узагальнення та інтерпретація зібраної інформації.

3. Прогностичний етап, на якому реалізується зміст консиліуму як методу мозкового штурму з експертними оцінками учасників консиліуму. Реалізація принципу суб'єктивності, взаємозв'язок діагнозу з авансованим прогнозом.

4. Ресурсний етап, на якому здійснюється індивідуальна допомога учню з мобілізацією всіх можливих ресурсів.

5. Рефлексивний етап. З його допомогою вибудовуються перспективи та визначаються можливості реалізації рекомендацій комплексної програми дій, в якій відведене відповідне місце кожному учаснику консиліуму.

6. Результативний етап вибудовується як і перший на основі перспективності і взаємодії всіх учасників консиліуму.

Результати психолого-педагогічного консиліуму вибудовують перспективу подальшої роботи з дитиною чи під-

літком, яка базується на рекомендаціях, як створити найбільш сприятливі умови для позитивного психолого-педагогічного стимулювання. Проте важливо, щоб соціальний педагог разом з іншими зацікавленими дорослими взяв на себе відповідальність щодо реалізації наміченої програми і відповідальність за подальшу долю дитини.

Таким чином, у комплексній психолого-педагогічній діагностиці діяльність соціального педагога повинна бути провідною, особливо якщо проблеми стосуються соціально і педагогічно занедбаних дітей, важковиховуваних підлітків, сімейних проблем, взаємин однолітків та дорослих і дітей. Такий різновид діагностики виступає необхідним компонентом на різних етапах виховання, а також як особлива навчально-виховна діяльність. Її виконання вимагає спеціальної підготовки і навичок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Забрамная С.Д. Психолого-педагогическая диагностика умственного развития детей: Учеб. для студ. – М.: Провиденцие, 1995.
2. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога. – М., 2001.
3. Основы социальной работы: Учебник / Отв. ред. Б.Д.Павленок. – М., 1998.
4. Социальная работа / Под общ. ред. проф. В.И.Курбатова. Серия "Учебники, учеб пособия". – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2000.
5. Стадненко Н.М. Диагностика отклонений в умственном развитии учащихся. – К.: Освіта, 1991.
6. Технология социальной работы. Учебн. / Под. общ. ред. Е.И.Холостовой. – М., 2001.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. У чому полягає суть соціально-педагогічної діагностики.
2. Назвіть принципи і методи соціально-педагогічної діагностики.
3. Які особливості діагностики у соціальній роботі?
4. Опишіть технологічний процес діагностики в соціальній роботі.
5. Дайте характеристику комплексної соціально-педагогічної діагностики.
6. Покажіть на прикладі проблемної ситуації важковихованого підлітка (за вашим вибором) підготовку психолого-педагогічного консиліуму у загальноосвітньому закладі.

***Глава 5. Консультування як технологічний спосіб
вирішення соціально-педагогічних проблем***

1. Загальна характеристика та види соціально-педагогічного спілкування, як засобу консультативної допомоги

В житті кожної людини бувають такі критичні моменти, коли ускладнюються взаємовідносини з оточуючими, загострюються внутрішні протиріччя, стають нестерпними переживання стосовно свого становища, яке здається безвихідним. Допомогти в такий момент може консультація, яка здійснюється фахівцем. Консультування – це вид соціальної роботи, в ході якої спеціаліст соціальної роботи допомагає клієнту вивчити і зрозуміти суть існуючої проблеми і запропонувати різноманітні варіанти, котрі можуть бути використані для їх вирішення. В соціально-педагогічній діяльності виділяють особливий вид консультування – соціальне

консультування. За змістом це є технологія надання соціальної допомоги шляхом цілеспрямованого інформаційного впливу на людину чи малу групу з метою їх соціалізації, відновлення і оптимізації соціальних функцій, орієнтирів, розробки соціальних норм спілкування.

За своєю технологією і формою консультація уявляє собою взаємодію між двома або декількома людьми, у ході якої консультант передає спеціальні знання і відповідну інформацію клієнту.

За формою розрізняють групове та індивідуальне консультування, за змістом – конкретне і програмоване. У практиці соціальної роботи знаходять застосування всі форми і види консультування, а у відповідності з виникаючими проблемами може бути використано і їх поєднання.

Консультативна допомога здійснюється під час взаємодії консультанта з клієнтом. Така взаємодія відбувається за допомогою процесу спілкування. Основними функціями соціально-педагогічного спілкування є:

Інформаційна функція, яка полягає в інформуванні об'єктів соціально-педагогічної допомоги про шляхи і заходи вирішення тих проблем, з якими вони звертаються до соціальних служб.

Психотерапевтична функція – це допомога клієнтам різними психотерапевтичними засобами.

Педагогічна функція, що передбачає здійснення виховного впливу у процесі роботи педагога з дітьми та молоддю.

Організаційна функція – це прийняття необхідних організаційних рішень і координація зусиль всіх суб'єктів соціально-виховної діяльності, а також об'єктів соціально-педагогічної допомоги.

Відповідно до вищеназваних функцій існують і окремі види соціально-педагогічного спілкування: **інформаційне, психотерапевтичне, педагогічне, організаційне**. Кожне з них має власні закономірності та особливості. Ці види спілкування потребують не просто добре розвиненої загаль-

ної комунікабельності, а сучасних наукових знань, переконань та відпрацьованих навичок. Ті негативні звички та манери, які можуть ставати на заваді інформаційного або організаційного спілкування, є абсолютно неприпустимими у психотерапевтичному та педагогічному спілкуванні.

Психотерапевтичне спілкування є для соціальних педагогів найбільш важливим за його обсягом та ефективністю у допомозі клієнту. Це пояснюється тим, що значне місце у соціально-педагогічній діяльності посідають такі види консультування: батьків – з приводу виховання дітей, подружжя – з проблем стосунків між ними, молоді – з приводу конфліктів з батьками, щодо труднощів міжособистісного спілкування та позитивної «Я – концепції», та інші. Цей вид спілкування є різновидом індивідуальної та групової психотерапії, яка безпосередньо спрямована на вирішення соціальних проблем клієнтів, на покращання їх психічного та фізичного здоров'я, хоча і опосередковано.

Соціально-педагогічне консультування набуває у зв'язку з демократизацією і гуманізацією суспільства все більшого значення і перспектив, що фактично знаменує новий етап у забезпеченні психологічного комфорту, тобто більш високої якості життя людини. Добре відомо, наскільки важливим для людини є емпатійне (довірливе, щире, розуміюче) спілкування, можливість поділитися з кимось власними проблемами, отримати пораду і співчуття.

Таким чином, консультант, по-перше, виконує функції уважного, розуміючого і співчуваючого співрозмовника (що вже багато важить), і, по-друге, допомагає вирішенню тієї проблеми, з якою звернувся клієнт. Це може бути проблема поведінки або емоційного стану клієнта, коли консультант допомагає порадою чи користується спеціальним психокорекційним впливом; може бути питання, вирішення якого потребує участі юриста, лікаря або інших спеціалістів соціально-педагогічних служб.

Психотерапевтичне спілкування покликане сприяти зменшенню психологічного дискомфорту клієнта. Перша закономірність полягає у використанні консультантом такої тактики спілкування, яка передбачає необхідні послідовні етапи вирішення проблеми клієнта:

- етап створення сприятливих обставин для спілкування;
- етап вивчення проблеми клієнта;
- етап формування оцінки психотерапевтичної ситуації;
- етап формулювання цілей, завдань та програми психотерапевтичної допомоги;
- етап виконання програми допомоги;
- етап оцінки результатів.

Головною проблемою педагогічного спілкування є те, що його специфіка – інструктування, пред'явлення вимог, накази, зауваження, роз'яснення, перестороги – породжує у педагогів установку переважно на директивний стиль, при якому важко утриматись у межах поміркованості, ввічливості і тактовності.

Соціальному педагогу необхідно, по-перше, самому правильно здійснювати педагогічне спілкування з дітьми, підлітками та молоддю і, по-друге, орієнтувати на продуктивне психотерапевтичне спілкування педагогів та батьків у процесі консультативної та просвітницької діяльності.

Щоб стати досвідченим консультантом не достатньо бути розуміючим, потрібно ще вміло застосовувати на практиці відповідні прийоми і методи. Професійний консультант повинен володіти такими якостями:

емпатією, або здатністю бачити світ очами іншої людини;

повагою до клієнта, здатністю реагувати на проблему клієнта таким чином, щоб передати йому впевненість у тому, що він може справитися з нею самостійно;

конкретністю, чіткістю;

знанням самого себе і вмінням здійснювати допомогу іншим у самопізнанні;

- відвертістю, вмінням вести себе природно у взаємодіях з клієнтом;

- відповідністю, тобто умінням вести себе таким чином, щоб використані слова відповідали жестам, «мові рухів»;

- вмінням мати справу з ситуацією «тут і тепер».

Основою соціально-педагогічної діяльності є феномен допомоги, який проявляється в трьох видах: освітній, посередницькій і психологічній. Характер соціальної роботи з клієнтом впливає зі специфіки його життєдіяльності, а це, у свою чергу, впливає на індивідуалізацію форм і методів роботи.

Наприклад, з метою вирішення проблем дітей та підлітків, можна об'єднати зусилля медико-психологічної і соціальної служби, саме завдяки об'єднанню їхніх зусиль організуються реабілітаційні, консультативні та оздоровчі послуги різним віковим групам дітей. Консультування дітей і підлітків передбачає вирішення широкого спектра психологічних і соціальних проблем, які характеризують сучасне суперечливе суспільство, що постійно змінюється.

Під час консультування дітей консультант повинен враховувати їх вікові та індивідуальні особливості: діти більш емоційні, рухливі, мають нестійку увагу, не вміють її довго зосереджувати і розподіляти, мислять за допомогою наочності та образів. Це зумовлює невизначений час на консультування дитини, використання прямих і конкретних питань, заохочень, ситуацій успіху, спілкування на рівних. У консультативній роботі з молоддю існує декілька особливостей, на які слід звертати увагу консультанту. Для здійснення соціально-консультативної допомоги молоді необхідно визначати суб'єктивні й об'єктивні передумови появи проблеми, виявити позитивні і негативні якості молодої людини, включити її в соціально-значущі справи згідно зі здібностями та інтересами, спонукати молоду людину до самовиховання, налагодити взаємодію та довіру.

Навички консультування, які необхідні для роботи з людьми похилого віку, не відрізняються від навичок консультування людей інших вікових категорій. Консультанти повинні володіти лише неабиякою чуйністю до специфічних проблем людей похилого віку. Взагалі робота з людьми похилого віку може розглядатись ширше, ніж допомога у подоланні проблем останньої стадії життя, які зазвичай трапляються при виході людини на пенсію (зменшення фінансів і збільшення вільного часу); погіршення фізичного стану і хронічні хвороби; ізоляція. Хоча більшість людей похилого віку потребує консультування саме з цих проблем, консультанти повинні займатися забезпеченням так званого «успішного старіння». Успішне старіння не припускає, що людина залишиться молодого. Цей підхід ґрунтується на тому, щоб допомогти людям найдовше зберегти свою життєдіяльність.

Саме консультанти можуть навчити широке коло людей успішному старінню, тим самим розвіяти міфи, які оточують людину похилого віку.

2. Соціально-педагогічні технології сімейного консультування

Одним із важливих напрямків роботи соціального педагога (працівника центру соціальних служб для молоді, шкільного соціального педагога, класного керівника, який теж виконує ці функції) є консультування сім'ї. Воно вкрай необхідне в таких видах роботи, як:

а) обслуговування сім'ї (коли розв'язуються поточні проблеми благополучної сім'ї);

б) супровід (коли розв'язуються складні проблеми неблагополучної чи прийомної сім'ї, коли сім'я вчиться долати труднощі, які сама не в змозі подолати);

в) реабілітація (коли сім'я, яка знаходиться в кризі з приводу різних причин, не в змозі адекватно оцінити свої

проблеми, її необхідно «наштовхнути» на шляхи розв'язання проблеми);

г) профілактика сімейних негараздів, негативних явищ, неблагополуччя (коли сім'я є благополучною, але не готується до виконання завдань наступного етапу свого розвитку, та не передбачає виникнення можливих проблем).

Оскільки соціальний педагог спрямовує свою діяльність на «педагогізації» сім'ї, то педагогічне консультування підпорядковане цій меті разом із сімейною просвітою. Для визначення сутності педагогічного консультування сім'ї проаналізуємо термін «консультування». Воно розглядається як:

- вид соціальної роботи, втручання, в ході якого соціальний працівник допомагає клієнту вивчити і зрозуміти існування проблеми і розглянути різні варіанти, які можуть бути запропоновані для вирішення;

- форма соціальної роботи ЦССМ, яка дозволяє наблизити соціальні послуги, профілактичну, інформаційно-консультативну роботу до адресних груп клієнтів.

Виділяють такі типи соціально-педагогічного консультування сім'ї:

1) **Конкретне:** окремої особистості, сім'ї, групи з проблем їх соціального функціонування, особистісного зростання та ін. Консультант спонукає людину до самостійних дій у розв'язанні її проблем, здійснення вибору можливих варіантів дій, оцінки наслідків цих варіантів;

2) **Програмне консультування** – це двобічний процес розв'язання проблем з метою аналізу і поліпшення діяльності установи, організації через надання окремим особам соціальних послуг;

3) **Поєднання перших двох типів** у конкретних випадках.

Отже, ці моделі характеризують *консультування* як процес, спрямований на зміни на краще в сім'ї, на її благополуччя за допомогою та участю як соціального педагога,

працівника, так і членів сім'ї через спілкування. Таким чином, можна стверджувати, що консультант є фасилітатором: тобто людиною, яка розвиває, допомагає, стимулює, створює умови для найповнішої реалізації особистості клієнта, опосередковано впливаючи власними особистісними якостями.

Специфіка спілкування в процесі діяльності, – за Л.В.Барановською, – полягає в створенні можливості організації та координації діяльності її окремих учасників. У спілкуванні відбувається збагачення діяльності. Розвиваються і утворюються нові зв'язки та стосунки між людьми. Основною як характеристикою спілкування в залежності від ролі членів його зв'язку з діяльністю є те, що спілкування – це сукупість суб'єктивних висловлювань. Все це означає діалогічність, рівноправність стосунків консультанта та клієнта, умову успішного розв'язання проблем клієнта на основі організаційної та інформаційної функції спілкування. Консультування може здійснюватися як з усією сім'єю, так і з окремими її членами, на різних етапах розвитку сім'ї, з урахуванням особливостей розв'язання сім'єю завдань попередніх етапів, досвіду членів сім'ї, позиції соціального педагога. Таким чином, консультування – це взаємодія учасників цього процесу, яка відбувається за їх згодою, на основі позитивної мотивації її учасників, усвідомленої мети розв'язання проблем сім'ї та її членів. Виходячи з цього, консультування є процес, тривалий за часом, має етапи; мету для кожного з учасників, способи (методи) і форму висловлювання (консультування), засоби та умови успішного здійснення. Все це дозволяє визначити *соціально-педагогічне консультування сім'ї* як взаємодію у спілкуванні соціального педагога і сім'ї, спрямовану на допомогу сім'ї в реалізації її прав та прав членів сім'ї в родині. Тому консультування передбачає здійснення, в залежності від проблем сім'ї та обставин, умов її життя, виконання педагогом

діагностичної, соціально-терапевтичної, профілактичної, корекційно-реабілітаційної, прогностичної функції через організацію спілкування з сім'єю. Змістом консультування є суб'єктивні проблеми сім'ї та її членів відповідно до об'єктивних проблем розвитку сім'ї за етапами, реалізації особистості в стосунках «батьки-діти», «діти-діти», «батько-мати», «чоловік-дружина», «сім'я-суспільство». Розкриємо зміст консультування на кожному з етапів розвитку сім'ї.

1. Підготовка молоді до сімейного життя: формування позитивного іміджу сімейного способу життя разом з підготовкою до виконання сімейних обов'язків, статеве виховання, моральне і правове виховання через індивідуальні і групові консультації, круглі столи, вечори запитань і відповідей. Формування гендерної рівності, допомога в самореалізації, виборі професії, формуванню впевненості в собі.

2. Первинний шлюб. Формування і корекція моделі сімейного життя, допомога в адаптації молодого подружжя в сім'ї та суспільстві, набутті самостійності від батьківських сімей, у працевлаштуванні, професійному навчанні, виробленні правил сімейного життя, підготовці до відповідального батьківства, формування гендерної рівності в сім'ї як основи запобігання насильства і конфліктів у сім'ї, збереження почуттів. Права та обов'язки членів сім'ї, сім'ї у суспільстві. Функції сім'ї.

3. Первинна сім'я. Консультації з вироблення моделі родинного виховання, догляду за дитиною батьком і матір'ю, самостійності від батьківських сімей, розподілу сімейних ролей і обов'язків, збереження подружніх почуттів, самореалізації кожного з батьків у сім'ї та на роботі. Допомога у формуванні батьківських почуттів, навичок, визначенні нахилів і інтересів дитини. Права і обов'язки батьків щодо дітей. Поради щодо виховання дитини, спілкування з нею, батьківської поведінки. Допомога у визначенні готовності дитини до школи і підготовки до школи. Сімейні свята,

традиції, правила як основне запобігання конфліктів, розвиток сім'ї та її членів. Сімейне дозвілля.

4. Вторинна сім'я. Самореалізація чоловіка і дружини, самостійність дитини. Виховання дитини-підлітка. Спілкування з друзями дитини і з власними друзями. Особисте життя членів сім'ї. Сімейне дозвілля. Допомога дитині у професійній орієнтації, запобігання конфліктів у школі і вдома. Авторитет і любов батьків та критичність, самостійність дитини. Збереження подружніх і батьківських почуттів через різні види діяльності (суспільно-корисної, творчої, самодіяльної, трудової тощо). Турбота про членів сім'ї, правила сімейного життя для всіх. Права та обов'язки дітей з 14, 16, 18 років. Відповідальність батьків за дітей. Права батьків у сім'ї.

5. Вторинний шлюб. Спілкування дорослих дітей з батьками. Права та обов'язки батьків і дітей. Сімейне дозвілля. Спілкування з дітьми та онуками, невістками та зятями, з мікросередовищем. Допомога пенсіонерам у самореалізації в суспільно-корисній і творчій діяльності.

Важливим у консультативній роботі з сім'єю є використання саме тих методів і форм, які є найбільш ефективними і продуктивними для сім'ї або проблеми, що потребує вирішення.

Методи консультування – це способи здійснення вербального спілкування клієнта і консультанта. На основі загальних основ педагогіки та менеджменту соціальної роботи можна виділити такі методи консультування сім'ї: регламентування, нормування, інструктування, приклад, дослідження, заохочення, переконання, критика, інформування, перегляд і аналіз відео та аудіо записів, творчих робіт, ситуацій; написання сценарію вирішення проблеми сім'ї; рольова гра; експертні оцінки.

Регламентування в роботі консультанта – це застосування організаційних положень, необхідних для успіху консультування (час на роботу, на міркування, на зустріч).

Це дисциплінує клієнта, організовує його роботу з консультантом.

Нормування – це встановлення нормативів, які є орієнтирами в роботі з сім'єю: цілі, діяльність щодо їх досягнення, угода, правила поведінки на консультаціях.

Інструктування – роз'яснення умов, обставин, перспектив роботи, наслідків проблеми, можливих труднощів, попередження можливих помилок.

Наслідкування – це відображення дій і слів клієнта консультантом, так, щоб клієнт побачив себе з боку, проаналізував свої дії і слова, або копіювання клієнтом слів і дій консультанта як навчання діям щодо певної ситуації (як сказати «ні» дитині, чоловікові, як себе тримати, куди дивитись тощо).

Приклад – це показ дій інших людей у подібних обставинах. Показ може бути словесним, за допомогою аудіо та відео апаратури, але він супроводжується описом ситуації, якостей людини, її ресурсів і можливостей тощо.

Заохочення – це схвалення дій і міркувань клієнта з метою їх закріплення. Заохочення створюють ситуацію успіху, що збільшує позитивну мотивацію до роботи з консультантом. Заохочення може бути у вигляді прийомів розуміючого слухання, схвалення, постановки у приклад іншим членам родини, символу нагороди (квітка, зірка, прапорець).

Інформування – це передача інформації клієнту без оцінок її та клієнта, без урахування особливостей клієнта, але з урахуванням особливостей його проблеми. Інформування передбачає виділення головного, посилення на нормативні документи, авторитетних осіб, свідчення інших людей тощо.

Критика – це метод покарання, який застосовує консультант у роботі з клієнтом. Його особливостями є те, що підкреслюються, виділяються і осуджуються негативні риси, дії, слова клієнта у порівнянні з опорою на позитивне в людині, підказкою шляхів розв'язання проблеми.

Перегляд і аналіз відео та аудіо записів, творчих робіт, ситуацій клієнта здійснюються з метою вивчення його особливостей, умов його життєдіяльності, позитивного в ньому, ставлення його до інших людей. Передбачає перегляд матеріалів, виявлення в них головного, причинно-наслідкових зв'язків разом з клієнтом, який дивиться на себе «збоку» і менш емоційно аналізує проблему, усвідомлює її разом з консультантом.

Написання сценарію розв'язання проблем – дія, яку виконує клієнт за завданням консультанта після усвідомлення проблеми. Сценарій передбачає поділ опису на доцільні дії, слова, які їх супроводжують і відповідають діям, невербальні засоби спілкування, які відповідають діям і словам у зазначених обставинах. Стратегію і тактику цієї клієнт визначає з консультантом.

Рольові ігри – модель реальної ситуації в цікавій формі, яка передбачає завдання до її розв'язання, розподіл ролей учасників, план роботи з моделлю. Дії і слова, емоції учасники вигадують свої, керуючись стратегією і тактикою, які запропоновані в умовах гри. Доцільною є зміна ролі члена сім'ї у грі (батько став дитиною, дитина – матір'ю, мати – батьком). Це дозволяє побачити членам сім'ї себе як у дзеркалі, примірити на себе свої вчинки і слова, відчуття недовіки тієї ролі, яку вони грають. Гра повинна закінчуватися аналізом: що відчували, про що нове дізналися, чому навчалися, як краще було б розв'язати проблему, чому щось не було вдалим, які якості є необхідними для розв'язання проблеми, чому ще слід вчитися тощо.

Метод якісних (експертних) оцінок – метод, за яким людина (знавець) по даному питанню дає якісні та кількісні оцінки варіантів рішень, що пропонуються. Застосовується тоді, коли є необхідність з кількох запропонованих варіантів обрати оптимальний, враховуючи матеріальні й фінансові можливості, морально-правові та інші конкретні умови; визначити сформованість певних якостей особистості, цінності колективу тощо.

Доцільним під час консультування сім'ї застосовувати такі рекомендації щодо заспокоєння у конфлікті, які надають можливості для розрядки:

1. Фізичні: фізичні вправи, танок, фізична праця, плавання, глибоке і повільне дихання, малювання, гра в м'яч, біг, стрибки, слухання голосної музики, крик, спів, розмова, заспокоєння себе вголос.

2. Емоційні: сльози, опис своїх переживань, розмова з другом, висловлення вголос своїх образ, перегляд емоційних фільмів, вистав, заняття улюбленою справою.

3. Духовні: побути в тиші, самотності, на природі, пошук позитивного у наявній ситуації, вправи на медитацію, вправи на співчуття опоненту, висловлення пробачення.

Доцільним у консультуванні є спонукання клієнта до *рефлексії* щодо конкретної ситуації з метою покращення її розуміння клієнтом. Рефлексія передбачає аналіз ситуації у таких напрямках: 1) інші, навколишній світ, здоров'я клієнта; 2) впливи поведінки на себе самого та на інших; 3) власна поведінка; 4) причини, які лежать у взаємодіях між самим собою та іншими і зовнішніми впливами; 5) самооцінка; 6) консультант і процес консультування. Консультант також спонукає клієнта до рефлексії зразків поведінки, сильних проблем, що допомагає ідентифікувати розлади: проблеми клієнта, а також до рефлексії впливів з минулого.

Виділяють такі принципи побудови методики педагогічного дослідження сім'ї.

1. Дослідження сім'ї необхідно вести не ізольовано, а в усіх зв'язках її з мікро та макро середовищем.

2. Вивчення виховної функції сім'ї слід вести на основі концепції взаємодії сімейного і суспільного виховання; з позиції дорослих та «очима дитини».

3. У кожному конкретному випадку відбиваються особливості суспільного життя.

4. Сім'я як об'єкт педагогічного дослідження розглядається з різних боків: економічного, соціального, виховного,

правового на основі врахування етапів розвитку сім'ї, завдань, які стоять перед сім'єю на кожному етапі.

Рефлексія здійснюється під час використання різних методик (ретроспективного аналізу біографій, монографічного вивчення сім'ї тощо). Консультант може використовувати у своїй роботі методи у таких трьох формах:

- обов'язкові приписи (правила, заборона щось робити, бо без цього немає успіху в роботі, якщо це диктує закон та напруга в стосунках між членами сім'ї);

- необов'язкові приписи: рекомендації, поради, роз'яснення, пропозиції;

- вироблені спільно з членами сім'ї рекомендації та обов'язкові приписи.

К.С.Шендеровський зазначає, що звернення до соціального працівника по допомогу супроводжується стресом і дискомфортом людини, її тривогою. Людина мусить для себе вирішити, що в неї дійсно є проблема, яка потребує допомоги соціального працівника чи педагога; допустити імовірність того, що про її проблему можуть дізнатися колеги, члени сім'ї, друзі; усвідомити, що їй можливо буде потрібно поступитися своєю незалежністю. Для сім'ї звернення по консультацію означає визнання свого безсилля, неспроможності розв'язати проблему, що пригнічує ще й тим, що дорослі є безпорадними на очах дітей. Це для подружжя означає невпевненість у собі, спробу відшукати підтримку і в консультанта і у дітей (які самі безпорадні, вимагають ще більшої турботи, захисту, уваги і не можуть підтримати батьків, бо це їм не під силу). Така ситуація призводить до конфліктів, перекладу провини на інших, виправдання себе. Консультант у цьому випадку сприймається як рятівник, якому готові підкоритися, аби він негайно розв'язав проблему. Але ж ці проблеми накопичувалися тривалий час, тому стосунки не можуть бути миттєво відновлені.

3. Консультування по телефону як різновид соціально-педагогічної допомоги

Успішність соціалізації молодого людини обумовлена багатьма як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. Нерідко ускладнюються стосунки з оточуючими, загострюються внутрішні суперечності, стають нестерпними переживання. У такому разі перед особистістю постають проблеми, які важко вирішити власними зусиллями. Одним із механізмів допомоги людині адаптуватися, зорієнтуватися в умовах сьогодення є надання можливості користуватися спеціалізованою телефонною лінією.

Важливість надання екстреної соціально-психологічної допомоги за будь-яких кризових станів важко переоцінити, оскільки вчасно зняті криза та емоційна напруга, як правило, запобігають у майбутньому негативним наслідкам для становлення характеру людини, її діяльності, стосунків у сім'ї тощо.

Телефонне консультування можна вважати елементом соціального супроводу дітей та молоді. Об'єктивна необхідність у послугах телефонних консультантів пояснюється їх професійною спроможністю стимулювати внутрішні резерви особистості щодо формування активної позиції до самовизначення, самозахисту та розв'язання наявних соціальних проблем.

Телефонне консультування як процес надання екстреної допомоги завжди будується на етичній основі. В етиці консультування виділяють етику організації, етику консультанта і етику клієнта.

Під етикою організації розуміється етична відповідальність установи за свою діяльність, що організується відповідно до мети та завдань. Організація відповідає за компетентність консультантів, завжди повинна бути готова до розвитку та змін і, якщо необхідно, до визнання та виправлення будь-яких помилок і недоліків.

Етика консультанта будується на особистісних моральних принципах. Консультант повинен розрізняти свої особисті моральні принципи і норми та етику відповідальності у вирішенні професійних завдань. Клієнт зі свого боку має свої особисті етичні принципи, за якими живе.

У консультативній ситуації відбувається зіткнення етичних норм двох людей. Під час телефонного діалогу консультант пропонує свої знання та уміння, щоб допомогти клієнтові; несе етичну відповідальність за використання своїх професійних навичок; усвідомлює межі своїх професійних можливостей; уникає сфер, в яких може бути некомпетентним; поважає гідність, індивідуальність, цілісність та автономію особистості клієнта; з повагою ставиться до його релігійних, політичних та етичних переконань. Конфіденційність є суттєвою частиною етичної відповідальності консультанта. У свою чергу, клієнт несе етичну відповідальність за своє життя. Лише в екстрених випадках, коли клієнт не може відповідати за себе, консультант може прийняти тимчасову відповідальність за життя абонента. Мета консультування якраз і полягає в тому, щоб допомогти клієнтові прийняти позитивну відповідальність за себе та своїх близьких.

Вся консультативна робота телефонної допомоги повинна підпорядковуватись ряду етичних принципів, серед яких:

Анонімність. Абоненту, що звернувся на телефон довіри, не потрібно називати себе і повідомляти місце свого перебування, це дає йому можливість почувати себе вільним у викладі особистих проблем і складних ситуацій. У свою чергу, консультанти не повинні надавати абоненту інформацію про себе, яка б могла допомогти знайти їх поза стінами служби.

Приміщення телефону довіри повинно бути доступним лише для чергових співробітників. Під час чергування в

кімнаті повинні знаходитися тільки чергові консультанти. Не рекомендується повідомляти про місце знаходження служби не лише абонентам, а навіть родичам та друзям співробітників.

Конфіденційність і довіра у роботі телефону полягає в тому, що всі без винятку телефонні розмови, журнали або інші форми реєстрації бесід, картотеки, інформаційні матеріали є доступними тільки для співробітників служби. Цією інформацією не варто ділитися ні з ким поза її стінами, у тому числі з родичами, знайомими, друзями. Обговорення телефонних розмов можливо тільки між черговими співробітниками і супервізором при виникненні необхідності надання взаємодопомоги. Під час навчальних занять із волонтерами використовується тільки фабула відповідної бесіди.

Добровільність. У службу звертаються добровільно всі, хто потребує допомоги, поради; хто має потребу «виговоритися» та відчувати свою значимість хоча б для однієї людини у світі – телефонного консультанта. Звертання по допомогу та припинення бесіди відбувається за власним бажанням абонента. Крім того, абонент проявляє самостійність щодо вибору остаточного рішення.

Гуманність, що передбачає повагу до особистості та надання допомоги абонентові у визначенні власної індивідуальності, своїх цінностей та потреб. Надання своєчасної індивідуальної психолого-педагогічної і соціальної підтримки всім, хто звертається на телефон довіри, незалежно від їх статі, віку, віросповідання, національності, соціального статусу та місця проживання.

Доступність. Телефонні служби довіри організовані за принципом наближення до клієнта: номер телефону простий та багатоканальний; консультації надаються безкоштовно, оперативно і переважно цілодобово.

Нейтральність. Телефонні служби незалежні від політичних, національних, релігійних та інших уподобань, партій, спільнот.

Крім вищеназваних принципів, консультанту слід дотримуватись і деяких *загальних правил роботи*. Під час чергування консультант повинен бути:

ситим: оскільки голод буває сильнішим за думки про абонента або необхідність вияву співчуття;

прийнятим у команду колег;

сексуально задоволеним: інакше не уникнути нав'язливих проекцій своїх проблем на абонента або контр переносу. Це правило не слід розуміти буквально, мова йдеться про необхідність роботи зі своїми особистими сексуальними проблемами;

при ясній свідомості: недопустимі сонливість, алкогольне сп'яніння;

незалежним від взаємостосунків з колегами.

Консультант повинен брати участь у навчальних сесіях, що проводяться службою, та працювати із супервізорами, що сприяє профілактиці феномена «вигорання» та виникнення «ідеї особистої величі».

Діалог з абонентом складається із послідовних етапів, кожен з яких підпорядкований особливому завданню і будується з опорою на певну психотерапевтичну техніку. Зокрема, американські спеціалісти висувають такі рекомендації щодо загальної схеми (моделі) проведення бесіди (діалогу). Установіть стійкий контакт із співрозмовником: ваша підтримка, емпатія, чітка інформація та спокій вже сприятливо вплинуть на нього.

1. Виявіть та визначте проблему. Ваш співрозмовник може перебувати в пригніченому стані. Скажіть йому, що потрібно виявити свої почуття, і допоможіть йому в цьому. Покажіть, що почуття (які він відчуває або стримує) беруть участь у розвитку кризового стану. Переконайте, що те, що відбувається, не пов'язане з його (її) особистісними або психічними дефектами, некомпетентністю.

2. Оцініть можливості вашого співрозмовника. Дослідіть альтернативи. Поговоріть про необхідність або можли-

вість вибору. З'ясуйте, чи намагався співрозмовник щось зробити, аби покращити свою ситуацію. Що він (вона) думає про можливість таких спроб зараз?

3. Складіть план дій. Домовтеся, що співрозмовник знову вийде на зв'язок, якщо прийнятий план не вдасться або він відмовиться від його здійснення.

Необхідно визнати, що процес телефонного діалогу – явище, яке важко програмувати у всіх випадках та деталях. Але консультант повинен знати основні етапи діалогічного спілкування. Не можна передбачити, чим закінчиться спілкування зі співрозмовником. Але чітко уявити собі етапи телефонного діалогу – значить пам'ятати про завдання та цілі бесід у телефонній службі довіри, і, що не менш важливо, етапи як своєрідний план телефонного спілкування допомагають побудувати прогноз бесіди.

Спеціалісти визначають чотири етапи процесу телефонного діалогу.

1. *Вступ у діалог.* Ним починається спілкування. Активне вислуховування на цьому етапі проявляється перш за все розумінням, емпатією та відвертістю по відношенню до абонента.

2. *Дослідження почуттів та проблем.* Воно повинно включати заохочення до розкриття почуттів та проблем, по можливості чітке їх визначення, обговорення і роздуми над шляхами зміни почуттів та корекції проблем. Як і в попередній стадії, необхідним є збереження розуміючого, емпатійного, турботливого та відкритого ставлення до співрозмовника. Разом з тим, велике значення надається такій частині активного слухання, як об'єктивність.

3. *Дослідження рішень та альтернатив.* Усі компоненти активного слухання зберігаються на цьому етапі як обов'язковий фон. Вирішальне значення належить «брейн-стормінгу» – спільній роботі над пошуком рішень та альтернатив, їх обговорення, реорганізація емоційного і раціонального ставлення абонента до проблеми. Вибір, який

зробив абонент, обов'язково повинен підтримати консультант.

4. *Завершення діалогу.* Цей етап вимагає великого мистецтва від консультанта. Слід коротко, жорстко зробити висновки про результати бесіди і закріпити позитивні емоційні зміни у співрозмовника, показати позитивну перспективу.

Модель консультування (телефонного діалогу, з шести етапів пропонує Т.В.Снегирьов. Перший етап включає початок розмови, який переслідує дві мети: а) надати абоненту впевненості в тому, що він звернувся туди, де його зрозуміють і підтримають; б) визначити ступінь серйозності ситуації і стану абонента, оцінивши об'єм реального часу, в межах якого повинно бути прийняте якесь, хоча б часткове, позитивне рішення. Абоненту надається можливість говорити, в той час як консультант слухає, не перебиваючи. Допускаються лише нейтральні репліки, які допомагають абоненту виговоритися.

Другий етап передбачає закладення основи розвитку стосунків з абонентом. Консультант виходить із тих фундаментальних для ситуації допомоги установок, які розроблені К.Роджерсом: безумовне прийняття особистості людини, якій надається допомога, та її внутрішніх переживань (зрозуміло, що прийняття не означає позитивну оцінку, це – визнання того, що є); відсутність оцінок у ставленні до неї; емпатія, тобто розуміння внутрішнього світу людини, глибоке співпереживання їй та ін.

При дотриманні названих умов абонент починає більш вільно та відкрито розповідати про свою проблему, згадуючи і те, про що на початку він соромився говорити.

Роль консультанта на цьому етапі зводиться до того, щоб допомогти абоненту ідентифікувати проблему. Він використовує деякі елементи техніки активного слухання: уточнює деталі повідомлення, звертається до «відкритих» питань та «відкриваючих» реплік, що спонукають клієнта

розширити своє повідомлення, переформулює сказані абонентом думки та почуття, ніби повертаючи їх йому і ін.

Мета третього етапу – оволодіння проблемою. Консультант ставить запитання, уточнюючи джерело найбільш негативних емоцій, виділяє опорні змістовні моменти подій, «упорядковуючи», «структуруючи» таким чином переживання, допомагає формуванню все більш об'єктивної та чіткої картини подій.

Четвертий етап – власне корекційна робота, що вимагає від консультанта внесення максимального психотерапевтичного потенціалу в бесіду. Тут важливо встановити і підтримувати здорові, позитивні сторони особистості абонента, підвищити його самооцінку та закріпити впевненість у собі, визначити коло друзів та близьких людей, які в ситуації, що склалася, могли б йому допомогти.

Як і будь-який процес психотерапії, телефонний її варіант розрахований у кінцевому результаті на активність самого клієнта. На п'ятому етапі консультант займає позицію «пасивної» активності: «витримує» паузу (навмисне мовчання з метою переадресування активності абоненту), якщо щось пропонує, то зовсім делікатно й у формі не готових рішень, а тільки їх гіпотез.

Шостий етап – кінцевий. Передбачається підтримка та максимальне схвалення абонента: виражається віра в нього самого, в його сили, впевненість у здійсненні задуманого.

Отже, розглянувши різні моделі соціально-психологічного консультування, можемо підсумувати, що класичного загальноприйнятого варіанта телефонного консультування не існує. Тому, узагальнивши усі характеристики етапів телефонної бесіди, можна вивести таку базову модель телефонного консультування:

1 етап. Налаштування (приєднання). Включає: вітання, знайомство та встановлення контактів з абонентом.

2 етап. Дослідження почуттів та проблем. Передбачає з'ясування причин, мотивів звернення абонента та збір інформації.

3 етап. Визначення проблеми. Важливо назвати проблему для себе та абонента.

4 етап. Пошук шляхів вирішення та альтернатив. Передбачає знаходження спільно з абонентом не менше трьох шляхів вирішення проблеми.

5 етап. Вибір. Передбачає два основних моменти: перше, абонент робить вибір шляху вирішення проблеми самостійно; друге, консультант забезпечує підтримку абоненту.

6 етап. Перевірка. Консультант намагається з'ясувати, чи не зашкодить вибір вирішення проблеми абонента іншим.

7 етап. Завершення діалогу. Підбиття консультантом підсумків бесіди, закріплення позитивних емоційних змін у стані абонента та визначення позитивних перспектив.

Представленою розширеною схемою легко може скористатися консультант-початківець чи волонтер.

Збереження послідовності етапів кваліфікованої консультації є одним із суттєвих принципів невідкладної допомоги по телефону. Справді, не можна підбадьорювати людину, коли вона знаходиться на вершині своїх переживань, або пропонувати їй рішення, до сприйняття яких вона не готова. Більшість авторів відмічають присутність деякої внутрішньої логіки під час телефонного діалогу. Водночас окремими висловлюються попередження, що підготовка будь-якої схеми або планування психотерапевтичного сеансу по телефону перешкоджають спонтанності та гнучкості рішення. Проте, на нашу думку, в ході такої непростой діяльності, якою є телефон довіри, а особливо соціально-психологічне консультування по телефону повинні бути визначені чіткі покрокові етапи. Це дає можливість розробки чіткого технологічного процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамов Г.С. Практикум по психологическому консультированию. – Екатеринбург, 1995.

2. Айві А. Цілісне інтерв'ювання і консультування. – К., 1998.
3. Антонечко М. Проблема феномена «сгорания» у консультантов и волонтерів в работе «Телефона Доверия». – Запорожье: ЗОЦССМ, 1999.
4. Бондаренко О.Ф. Психологічна допомога особистості. – Х.: Фоліо, 1996.
5. Горностай П.П., Васьковская С.В. Теория и практика психологического консультирования: Проблемный подход. – К.: Наук. думка, 1995.
6. Дружинин В. Психология семьи. – М., 1996.
7. Елизаров А.Н. Основы индивидуального и семейного консультирования. Учебн. пособие. – М.: «Ось» – 89, 2003.
8. Козубовська І.В., Керецман В.Ю., Товканець Г.В. Роль соціально-психологічної служби в роботі з сім'єю. – Ужгород, 1996.
9. Лодкина Т.В. Социальная педагогика. Защита семьи и детства: Учебное пособие для студ. высш. учебн. заведений. – М.: Издат. центр «Академия», 2003.
10. Моховиков А.Н. Телефонное консультирование. – К.: Академпресса, 1994.
11. Соціальна робота в Україні: Навч. посібник / І.Д.Зверева, О.В.Безпалько, С.Я.Марченко та ін., за заг. ред. І.Д.Звереві, Г.М.Лактіонової. – К.: Центр навчальної літератури, 2004.
12. Соціально-педагогічне консультування у службі «Телефон довіри». – К.: ДЦССМ, 2003.
13. Теорії та методи соціальної роботи: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. Т.В.Семигіної, І.І.Миговича. – К.: Академвидав, 2005.
14. Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посібник / За заг. ред. проф. А.Й.Капської. – К., 2000.
15. Трубавіна І.М. Консультування сім'ї. Науково-методичні матеріали. Частина І. – К.: ДЦССМ, 2003.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Порівняйте та охарактеризуйте психологічне та соціально-педагогічне консультування.
2. Назвіть принципи консультативної допомоги.
3. Які особливості консультативної допомоги людям різних вікових категорій?
4. Дайте психологічне та соціально-педагогічне обґрунтування технік сімейного консультування.
5. Проаналізуйте характер звернень до телефону довіри обраної вами соціальної служби за такими ознаками (вік абонента та зміст проблеми).
6. Дайте детальну характеристику етапам телефонного консультування з точки зору обраної вами проблеми дитини з неблагополучної сім'ї.

Глава 6. Технологія реалізації соціальним педагогом терапевтичної функції

1. Сутність і зміст поняття терапії

В умовах перебудови системи цінностей і духовних орієнтирів особливого значення набуває проблема адаптації особистості до особливостей сьогодення. Сучасний кризовий стан суспільства створює систему впливів, що перешкоджають ефективній самореалізації особистості, розкриттю її здібностей та обдарувань. Разом з тим, негативні наслідки змін в економіці і духовному житті суспільства викликають тривогу в багатьох людей, породжують непевність у завтрашньому дні, наповняють внутрішній світ людини важкими переживаннями, що позначається і на сімейних відносинах. Це збільшує потребу в розвитку різноманітних методів і форм соціальної допомоги населенню, проведенні своєрідної терапії.

Слово «терапія» у перекладі з грецького означає «турбота, догляд, лікування». Як відомо, у медицині широко застосовуються різні види терапевтичного лікування: лікарські засоби, фізіотерапія, фітотерапія, мануальна терапія і багато чого іншого. Виходячи зі змісту поняття «терапія», «соціальна терапія» означає лікування якихось соціальних явищ, відношень.

Відповідно, поняття «соціальна терапія» трактується як цілеспрямований процес практичного впливу відповідних державних структур, суспільних організацій та об'єднань, у тому числі і релігійних, на конкретні форми проявів соціальних відносин або соціальних дій.

«Процес практичного впливу» – це процес, що передбачає зміни у кращу сторону, або ж процес лікування. Яким же чином можна лікувати соціальні хвороби? Характер і зміст заходів соціально-економічних та соціально-виховних впливів визначається специфікою соціальних відносин або соціальних дій і показниками соціального діагнозу. Але слід відмітити, що у кожному конкретному випадку виникає потреба використовувати не лише необхідні, а й допустимі з точки зору права і моралі способи вирішення соціальних проблем.

Вирішення соціальних проблем завжди пов'язано із впливом на людину, її поведінку, діяльність, психіку, тому соціальна терапія тісно зв'язана з психотерапією, у якій використовуються методи впливу на психіку. Ці впливи засновані на психологічних теоріях та методах і містять у собі систематичні, цілеспрямовані заходи для надання допомоги особі чи групі осіб у питаннях врегулювання почуттів, імпульсів, думок, відносин і зняття психологічних симптомів, що викликають занепокоєння, дискомфорт у людини.

Реалії життя такі, що клінічний підхід іноді має дуже обмежені можливості і не завжди враховує широкий соціальний контекст розвитку індивіда, соціально-економіч-

ні, духовно-моральні умови його життєдіяльності, – тому лікування часом не може принести помітних реальних результатів. Отже, термін «терапія» усе більше набуває широкого соціального змісту, і перевага медиків-психотерапевтів у застосуванні терапевтичних методів на даний момент має відносний характер: там, де у людини є, були чи будуть невирішені соціальні проблеми, активну роль повинні будуть відігравати фахівці соціальної сфери, особливо соціальні педагоги та соціальні працівники.

Саме соціальний педагог, опанувавши сучасну технологію терапевтичного впливу, здатний перебороти вузьке трактування причин соматичних і психічних недуг. Сприймаючи людину цілісно як індивідуальну самоцінність, з її переживаннями, проблемами і труднощами, соціальний педагог має можливість творчо використовувати кращі, апробовані методи у своїй практиці, зробити терапевтичну допомогу більш діючою і гуманною.

В основі терапевтичного впливу лежить процедура соціальної допомоги, надання клієнту підтримки з боку оточення, ліквідація негативних наслідків взаємин. «Соціальна терапія» допускає і пряме втручання з метою усунення перешкод, що заважають повноцінному соціальному розвитку індивіда, соціальної групи. Соціальна терапія як визначена форма втручання (інтервенції) у світ клієнта може бути розглянута як метод «лікування», що впливає на психічні і соматичні функції організму; як метод впливу, пов'язаний з навчанням і професійною орієнтацією; як інструмент соціального контролю; як засіб комунікації. Об'єктом соціальної терапії може бути не тільки сам клієнт з його особистими проблемами та взаєминами із найближчими людьми, але і робота, житло, сусіди, друзі, знайомі тощо.

Взаємозв'язок соціальної терапії і соціально-педагогічної роботи впливає зі спільної кінцевої мети – допомогти людині впоратись з повсякденними життєвими трудноща-

ми, спираючись на виявлення і діагностування проблем, структурування, перетворення повсякденних поведінкових і діяльнісних моделей і – в разі необхідності – їх корекцію.

На відміну від безпосередньої допомоги (нагодувати, одягти), соціальна терапія – це «допомога з метою самодопомоги». Необхідно навчити особистість самій допомагати собі, розв'язуючи численні проблеми. В межах соціальної терапії здійснюються такі види діяльності:

- соціально-психологічна допомога (консультування);
- допомога клієнтам у конфліктних і психотравмуючих ситуаціях;
- розширення у клієнта діапазону соціально і особистісно прийнятних засобів для самостійного вирішення проблем і подолання труднощів;
- допомога в актуалізації їх творчих, інтелектуальних, особистісних, духовних і фізичних ресурсів для виходу з кризового стану;
- стимулювання самоповаги клієнтів і їх впевненості в собі.

Наразі, визначені види діяльності значно розширюють можливості надання допомоги клієнтам саме у соціально-педагогічній сфері.

2. Методи терапевтичного впливу в практиці соціально-педагогічної роботи

У змістовному аспекті соціальний педагог, що використовує терапевтичні методи, спирається на досягнення психології, психіатрії, психотерапії. Цей міждисциплінарний характер методів впливу на клієнтів обумовлює складність технології соціальної терапії.

Будь який з методів терапевтичного впливу включає два компоненти: інтелектуальний, пов'язаний з інформаційним впливом слова, і емоційний – вираз обличчя, тембр і інтонації голосу, характер і особливості жестів соціального педагога.

Головне в роботі терапевта не виготовлення для клієнта шаблону як треба жити і діяти, а прагнення розкрити перед ним резервні можливості. Наразі для цього необхідно дотримуватись певних вимог:

- вибір терапевтичних методів базується на правильно-му діагнозі та відповідній оцінці проблеми чи захворювання;
- немає «хороших» і «поганих» методів терапії, вони можуть взаємодоповнювати один одного або використовуватись у комбінації;
- терапія неефективна, а іноді і шкідлива, без зворотного зв'язку з клієнтом;
- навіть у групових варіантах терапія має бути індивідуалізованою.

Терапевтичний вплив соціального педагога — це сприяння покращенню стану дитини, що може бути безпосереднім (через бесіду з дитиною); особистісно-опосередкованим (через друзів); предметно-опосередкованим (через книгу чи друковане слово). Зміни стану дитини стимулюють процеси формування нових позицій у ставленні до себе, оточуючих та середовища, а також зміну поведінки стосовно різних сфер життя.

В цілому методи терапії ґрунтуються на двох формах роботи – індивідуальній і груповій, кожна з яких характеризується визначеною технологією побудови взаємодії між фахівцем і клієнтом. Метою такої взаємодії може бути вирішення будь-яких емоційних проблем, обмін інформацією, розвиток соціальних навичок, зміна ціннісних орієнтацій, спрямування соціальних орієнтацій у конструктивному напрямку.

Індивідуальна терапія заснована на особистому контакті з клієнтом. У результаті терапевтичного впливу дитина вчиться розуміти і приймати себе, піклуватись про себе та будувати стосунки зі світом на основі вільного вибору. Перевагою індивідуальної терапії є те, що окремому учаснику приділяється більше уваги, разом з тим вона більш

ефективна при вирішенні проблем, що вимагають конфіденційності (згвалтування, сексуальне життя, сімейні конфлікти тощо).

Групова терапія заснована на знанні законів міжособистісного впливу в малій групі. Терапевт пояснює членам групи сутність їх проблем, прогнозує можливість і терміни корекції, організовує тренінг спілкування. Переваги групової терапії полягають у можливості отримання за законами зворотного зв'язку емоційної підтримки від учасників групи, що мають такі ж проблеми і цілі. В такому випадку людина не тільки просить допомоги, але й надає її іншим. Це полегшує процес вирішення міжособистісних конфліктів, бо у людини є можливість спробувати різні стилі поведінки на заняттях у групі.

Групова терапія поділяється на сімейну та ігрову. Сімейна терапія, що передбачає вплив одночасно на дітей, батьків та найближчих родичів, є провідною у роботі з дітьми з девіантною поведінкою. Ігрова терапія ефективна у подоланні емоційних та комунікативних проблем дітей і підлітків.

У наш час існує багато методичних прийомів (технік і технологій) терапії. Соціальні педагоги в своїй практичній діяльності використовують ігрову терапію, арттерапію, бібліотерапію, казкотерапію, логотерапію, лялькотерапію, музичну терапію, танцювальну терапію, психогімнастику, епістолярну терапію тощо.

Ігротерапія – використання різноманітних ігор. Гра виступає дійовим терапевтичним засобом, тому, що вона сприяє звільненню від напруги, психологічних “затисків”, стереотипів, стимулює розвиток енергійності, життєвого оптимізму, створює умови для особистісного росту дитини, зміни ставлення до свого «Я», підвищення рівня самоприйняття. Для організації ігор можна використовувати неструктурований ігровий матеріал (воду, пісок, глину, пластилін), який сприяє розвитку сублімації.

При роботі з дітьми доречно використовувати структурований матеріал, який провокує дітей проявляти свої бажання і оволодівати соціальними навичками. Наприклад, фігурки людей, постільна білизна викликають бажання піклуватись про когось, зброя – проявляти агресію, телефон, машина – сприяють розвитку комунікативних дій.

Арттерапія – терапія засобами мистецтва. Арттерапія дає вихід внутрішнім конфліктам і сильним емоціям, сприяє підвищенню самооцінки клієнтів та їх здатності усвідомлювати свої відчуття.

Існує декілька варіантів цього методу:

- використання вже існуючих творів мистецтва через їхній аналіз і інтерпретацію клієнтами;
- спонукання клієнтів до самостійної творчості;
- використання творів мистецтва і самостійна творчість клієнтів;

творчість самого фахівця – ліплення, малювання й ін., спрямоване на взаємодію з клієнтом.

Вібіліотерапія – вплив на клієнта за допомогою читання спеціально підібраної літератури з метою нормалізації чи оптимізації його психічного стану. Терапевтичний вплив читання проявляється в тому, що ті чи ті образи і почуття, думки, бажання, що засвоюються за допомогою книжок, компенсують брак власних уявлень, замінюють тривожні думки і почуття, спрямовуючи їх до нових цілей. У процесі читання книги клієнт веде записи, аналіз яких допомагає об'єктивно оцінити його стан. Список книг психотерапевт підбирає відповідно до проблеми клієнта.

Казкотерапія є одним із найцікавіших терапевтичних методів. Казка з її багатим виховним потенціалом та емоційною забарвленістю дозволяє вирішити безліч психолого-педагогічних завдань.

В казкотерапії переважно використовуються такі форми роботи:

- аналіз відомих дитячих казок;
- створення казки «по слову від кожного»;

- експромтне інсценування казки;
- вигадування кінця казки чи початку нової казки;
- створення авторської казки кожним членом, де в завуальованій формі він розповідає про власні проблеми, переживання та очікування.

Аналіз таких казок дозволяє терапевту більш яскраво побачити причини життєвої кризи дитини чи підлітка, оцінити рівень позитивних зрушень, що відбулись (чи не відбулись) у клієнта.

Логотерапія – метод розмовної терапії – передбачає розмову з дитиною, спрямований на вербалізацію (словесний опис емоційних переживань пацієнтів терапевтом) емоційних станів, словесний опис емоційних переживань. У процесі логотерапії в особистості клієнта повинна відбутися перебудова, щоб він зміг самостійно виявляти конструктивні зміни в самому собі. Це приносить задоволення, підвищує ступінь самоповаги, сприяє становленню зрілої особистості.

Лялькотерапія – використання лялькової драматизації. Терапевт розігрує ляльковий спектакль, в якому бачить конфліктні і значимі для дитини ситуації, пропонуючи їй їх оцінити як сторонньому спостерігачу. До лялькотерапії, в якій всі дійові особи – звірі, варто залучати дітей, що проявляють тривогу, страх, піддавалися стресу, різноманітним травмам. Можна рекомендувати обмін ролей із дорослими або іншими дітьми.

Музична терапія – один з найстарших методів впливу на психіку людини, що може застосовуватися в соціальній терапії. Даний метод активно використовується в корекції емоційних проблем, страхів, рухових і мовних розладів, відхилень у поведінці, при комунікативних проблемах. Групові, індивідуальні музико-терапевтичні заняття містять у собі, з урахуванням актуальної ситуації в групі, музичну тему, що викликає в слухачів переживання, по-

в'язані з їхнім минулим, сьогоденням і майбутнім. При роботі з дітьми і підлітками цей метод найбільш ефективний, якщо музичний твір виконує сам терапевт, тому що це сприяє виникненню обстановки спонтанної взаємодії, більшої автентичності, довірливості. Разом з тим, можливі тут і негативні моменти, – у клієнтів виникає підвищена тривожність, втомлюваність, дратівливість тощо. Складання музичної програми вимагає визначеної режисури, знання потреб, рівня культури клієнтів, що беруть участь у даній терапевтичній дії. Для деяких клієнтів метод музичної терапії є важкою формою, особливо якщо дитина відчуває недостатність музичної освіти чи не має музичного слуху.

Танцювальна терапія – метод, що застосовується при роботі з дітьми і підлітками з порушеннями спілкування та міжособистісної взаємодії. Танцювальні рухи в поєднанні з фізичними контактами і інтенсивною міжособистісною взаємодією можуть стимулювати глибокі і сильні почуття.

Мета танцювальної терапії – розвиток усвідомлення власного тіла, створення позитивного образу тіла, розвиток навичок спілкування, дослідження почуттів і накопичення групового досвіду. Основним завданням груп танцювальної терапії є здійснення спонтанних рухів. Танцювальна терапія розвиває рухливість і укріплює сили як на фізичному, так і на психічному рівні. Тіло і розум розглядаються в ній як єдине ціле.

Психогімнастика – одна з форм терапії, при якій взаємодія ґрунтується на руховій експресії, міміці, пантоміміці. Вправи спрямовані на зменшення напруги і скорочення емоційної дистанції учасників групи, а також на вироблення умінь виражати почуття, бажання – свої й іншої людини. Наприклад, вправи по зняттю напруги складаються з найпростіших рухів: я йду по воді, по гарячому піску, поспішаю на навчання, повертаюся з навчання та ін. По-

еднання міміки, жестів, рухів і дотиків створює більш повну можливість вираження і передачі своїх відчуттів і намірів без слів. Для дітей і підлітків це є необхідним переживанням і пізнанням того, що своїм тілом можна передати думку іноді більш переконливо, ніж словом.

Епістолярна терапія – написання листа. Цей метод терапії дозволяє досягнути реставрації міжособистісних стосунків у випадку, коли мовний контакт порушено чи він взагалі не існує. Те, що написане, переконує та навіює сильніше, ніж сказане. Крім того, лист до дитини (чи до батьків) можна використати як допоміжний засіб корекції стосунків. Такий лист повинен починатись словами любові та поваги. Лист має бути лаконічним, яскравим і обов'язково приємним. Бажано, щоб лист містив конструктивні пропозиції щодо покращення порушених міжособистісних стосунків. В епістолярній терапії переважно використовуються такі форми роботи:

- лист до реального (уявного) друга;
- лист самому собі (до свого кращого Я, до свого поганого Я);
- лист до улюбленого героя (літературного, історичного, політичного тощо);
- лист у майбутнє та ін.

У технології соціальної роботи не рекомендується віддавати перевагу якому-небудь одному терапевтичному методу, вважаючи його панацеєю. Вплив найбільш ефективний, якщо застосовується комплекс методів з урахуванням умов і ситуації, набутого досвіду, факторів, що підсилюють мотивацію клієнта.

В даний час система спеціальної підготовки кадрів у галузі соціальної терапії ще не склалася, хоча потреба у фахівцях даного профілю постійно зростає. Тому кожному соціальному педагогу слід опанувати знаннями і технологічними навичками терапевтичної роботи з клієнтами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А.Й.Капська, О.В.Везнацько, Р.Х. Вайнола; Загальна редакція А.Й.Капської. – К., 2002.
2. Социальная педагогика: Учебное пособие для вузов / Под ред. В.А.Никитина. – М.: Владос, 2000.
3. Социальная педагогика: Учебное пособие для вузов / Под ред. М.А.Галагузовой. – М.: Владос, 2000.
4. Технология социальной работы: Учебное пособие для вузов / Под ред. И.Г.Зайнышева. – М.: Владос, 2000.
5. Социальная работа / Под общ. ред. В.И.Курбатова. – Ростов н/Д.: Феникс, 2000.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. В чому полягає сутність понять «терапія» і «соціальна терапія»?
2. Перелічіть методи терапевтичного впливу в практиці соціально-педагогічної роботи.
3. Розкрийте сутність і зміст індивідуальної і групової терапії.
4. Охарактеризуйте методи терапевтичного впливу на особистість дитини.

Глава 7. Технологія організації соціального патронажу

1. Поняття та види соціального патронажу

Забезпечення добробуту, соціального й морального здоров'я сімей і дітей – фундаментальний обов'язок соціальної держави, якою, відповідно до Конституції, є Україна. На сучасному етапі гуманізації суспільних відносин визначають-

ся нові, самостійні напрямки соціальної допомоги і підтримки сімей, що опинились у кризовій ситуації, небезпечній у першу чергу для дітей, що народжуються і виховуються у несприятливих умовах.

Перенос акценту на раннє виявлення соціальних відхилень, тобто на профілактичні міри потребує запровадження ефективних інноваційних технологій, що дозволили б реально впливати на виправлення неблагополучної ситуації в сім'ї і суспільстві в цілому.

Комплексною соціальною технологією такого рівня є **соціальний патронаж** – діяльність по наданню адресної підтримки й різноманітних соціальних послуг, що надаються на тривалій основі сім'ям і дітям (клієнтам), що потрапили у важку або небезпечну, кризову ситуацію, але об'єктивно не володіють здатністю або втратили можливість самостійно її перебороти.

Термін «патронаж» походить від французького *patrone* – заступник, заступництво. Під патронажем розуміють систему соціально-педагогічної допомоги і підтримки людини, що спрямована на попередження ускладнень, рецидивних проявів у процесі активної роботи людини по самовдосконаленню, подоланню соціально-педагогічних проблем, а також на укріплення і подальший розвиток у неї навичок соціально-педагогічної роботи над собою.

Патронаж як комплекс дій із надання соціальних послуг на стабільній і регулярній основі протягом тривалого часу, у структурному плані включає ряд ієрархічних ланок і має родову й видову структуру.

Соціальний патронаж – самостійний вид патронажу. Інший вид патронажу – це **інституціональний патронаж**, до якого відносяться психіатричний патронаж, який надається психіатричними службами; педіатричний патронаж немовлят; патронаж вагітних жінок; патронаж абонентів Телефонів довіри; патронаж самотніх людей похилого віку вдома тощо.

Соціальний патронаж здійснюється на систематичній основі. Його тимчасові рамки повинні бути досить тривалими й виключати елемент епізодичності.

Метою соціального патронажу є створення умов для подолання кризової ситуації у клієнтів у результаті діяльності служб, що здійснюють патронаж, а також власних зусиль суб'єктів патронажу.

Соціальний патронаж не припускає пасивного використання клієнтами послуг. Він спрямований на активне освоєння, а потім і повсякденне застосування знань, умінь і навичок, прийомів самодопомоги, самоорганізації сімейного життя й власної життєдіяльності, які формуються в клієнтів у процесі цілеспрямованої патронажної роботи. Інтенсивність послуг у процесі патронажу, розмаїтість їх видів і форм детермінується ступенем функціональної несаможиттєвості і соціальної занедбаності окремої особи або сім'ї.

Роль суб'єктивного фактора в поверненні клієнтів до нормального соціального функціонування або в превенції кризових сімейних і особистісних ситуацій досить значима, якщо клієнти – дорослі, які соціально не деградували й психічно здорові люди, здатні усвідомлювати свої вчинки й готові (або, за умови здійснення необхідної роз'яснювальної роботи, здатні) з розумінням і подякою сприймати зусилля фахівців. Як правило, криза в сімейних, міжособистісних відносинах, у відносинах з дітьми у таких людей є наслідком їхньої недостатньої соціалізації, не повної готовності до сімейного життя, батьківської неспроможності, відсутності потрібних знань і вмінь, втрати окремих рис характеру.

У цьому випадку заходи, прийняті в рамках патронажу, здатні забезпечити комплексний вплив на клієнтів і вирішення їх проблем аж до повернення до нормальної життєдіяльності (або її знаходження) і усвідомленого виконання сімейно-батьківських обов'язків.

У випадках же, коли клієнти через малолітство (діти, підлітки), соціальну занедбаність, психічні захворювання або через інші причини позбавлені здатності до свідомого конструктивного співробітництва із фахівцями, не приймають соціальну підтримку, що їм надається, але при цьому піддають небезпеці життя й здоров'я дітей, жінок, інвалідів, літніх членів сім'ї, соціальний патронаж повинен носити більш інтенсивний характер, поєднуватися з готовністю різних соціальних служб, у моменти кризових проявів, прийняти ефективні й рішучі дії щодо ізоляції потенційних жертв домашнього насильства від джерела загрози для їхнього життя й здоров'я, використовуючи можливості системи соціального обслуговування (соціальні притулки, соціальні готелі, жіночі кризові центри та інші установи, що надають соціальні послуги в стаціонарних умовах). Соціальний патронаж спрямований на створення умов, у яких клієнти (сім'ї й діти) повністю усвідомлюють причини й передумови виникнення важкої життєвої або кризової ситуації (як об'єктивні, так і ті, що з'явилися в результаті неправомірних дій у таких ситуаціях, що найчастіше є одночасно і їх джерелами), поступово здобувають здатність до самостійного вирішення своїх життєво важливих проблем і повноцінного функціонування в соціальному середовищі. У процесі патронажу шляхом формування і розвитку нових соціальних навичок або відновлення раніше втрачених, підвищення соціальної компетентності й здатності до адаптації в суспільстві, у клієнтів формується активно-діяльнісна позиція в сімейному, трудовому й соціальному житті. Саме це відрізняє соціальний патронаж від традиційних видів соціальної підтримки: у процесі патронажу фахівці, а не клієнти вибирають комплекс соціальних послуг, які найбільш адекватні проблемам, що виникли.

Об'єктивна потреба в організації соціального патронажу визначається тим, що клієнти (потенційні або реальні) часто

бувають не здатні самостійно усвідомити небезпеку свого становища як для себе, так і для оточуючих.

Об'єктом соціального патронажу має бути будь-яка людина або сім'я у випадку реальної загрози появи, а тим більше, фактичного виникнення складної життєвої ситуації, включаючи ситуацію кризи.

Пріоритет у встановленні соціального патронажу повинні мати, по-перше, сім'ї, як фундаментальний суспільний інститут, від благополуччя якого залежить соціальне, моральне, і, в остаточному підсумку, економічне благополуччя держави, і, по-друге, діти — найменш захищена й найбільш уразлива частина населення, майбутнє країни. Проте це не виключає необхідності проведення соціального патронажу й всіх інших груп і категорій населення, які потребують цього, наприклад, самотніх людей похилого віку, інвалідів.

Процес соціального патронажу забезпечується застосуванням ряду технологій (методів): корекція, психотерапія, навчання, моделювання, спонукання, рефлексія, посередництво, розвиток у клієнтів соціальних і особистісних навичок, створення ситуацій, які допомагають знизити почуття тривожності у клієнтів, соціально-психологічний супровід тощо.

У ході здійснення патронажу використовуються різні форми соціальної-педагогічної роботи: бесіда, консультування, поради, спостереження, надання інформації, залучення в соціально активну діяльність та ін.

Домінуючу роль у соціальному патронажі відіграє процес прямого (безпосереднього) і опосередкованого спілкування фахівців з клієнтами, що має багатогранний і різноплановий характер (вербальні, практичні, письмові, посередницькі й інші дії).

2. Організація патронажу сім'ї і дітей

Патронаж сім'ї й дітей має інтегративний характер, оскільки будь-які його технології й форми спрямовані як на поліпшення фізичного й матеріального становища клієнтів, зміцнення духовно-моральних засад їхньої особистості, так і на створення психологічного комфорту, підвищення психологічного тону й формування атмосфери довіри, взаєморозуміння, зміну мотивації, відволікання від небажаних переживань, а в цілому ряді випадків – на навчання й виховання. Залежно від ситуації різні технології й форми патронажу можуть застосовуватися як у комплексі, так і окремо. У науковій літературі частіше за все використовуються дві класифікації патронажу сім'ї і дітей, на основі яких можна розробляти і впроваджувати спеціалізовані дослідницькі, профілактичні і підтримуючі програми.

Перша класифікація ґрунтується на **характері тих дій**, що здійснюються по відношенню до сім'ї і дітей групи особливого ризику – клієнтів патронату. Вона містить у собі такі види патронажу, як власне соціальний, медикосоціальний, соціально-педагогічний, соціально-психологічний, соціально-економічний.

Друга класифікація ґрунтується на **характеристичі об'єктів патронажу**. Вони класифікуються за віком (діти, підлітки, старі), за статевою приналежністю (дівчата, хлопці, чоловіки, жінки), за медичними показниками (інваліди, вагітні жінки тощо), за соціальним статусом (бездоглядні діти, жертви насильства тощо), за сімейними проблемами (неблагополучні родини, діти батьків-алкоголиків тощо).

Крім двох основних класифікацій у ряді випадків патронаж систематизується **за обставинами**, у яких проходять патронажні дії, наприклад, домашній патронаж хворих дітей і старих, патронаж в умовах вуличної роботи з безпритульними дітьми і підлітками, патронаж сімей в умовах тимчасового проживання в них дитини.

Медико-соціальний патронаж застосовується до хворих і фізично неповноцінних членів сім'ї, у тому числі дітей (інвалідів), що потребують систематичного і повсякденного догляду. Він включає доставку медикаментів, надання гігієнічних послуг, доставку продуктів, виконання нескладних фізичних вправ, тобто всього того, до чого людина не здатна у зв'язку з тим станом, в якому вона знаходиться в даний момент.

Соціально-психологічний патронаж реалізується в різних формах довгострокової психологічної і соціальної допомоги клієнтам, що умовно поділяються на кризові, стресові та проблемні групи. Найчастіше соціально-психологічний патронаж у літературі називають соціально-психологічним супроводом. Він включає – поради відносно найкращого способу дій у сформованій ситуації; – надання інформації, що цікавить клієнта; – внесення системних змін: вплив на системи, що викликають у клієнта кризу й емоційну напругу, тобто робота з організаційного прояснення розвитку конфліктної ситуації; – психологічне і психосоціальне консультування; – допомога в розвитку у клієнта соціальних і особистісних навичок, що дозволяють йому справлятися з кризами.

Власне *соціальний патронаж* передбачає вивчення і прояснення ситуації з урахуванням соціального і психологічного стану клієнта при використанні засобів, що знижують рівень тривоги і надають емоційну підтримку; надання конкретної (за необхідності – оперативної й екстреної) допомоги, спрямованої на вирішення специфічних кризових проблем, при домінуванні прямого впливу і мобілізації всіх наявних у сім'ї ресурсів для «потрібних» змін у взаєминах і досягнення оптимального функціонування в середовищі; надання послуг профілактичного плану, що мають на меті не тільки задоволення потреб, пов'язаних з актуальною кризовою або критичною ситуацією, але і стабілізацію

сприятливих тенденцій і закріплення успіхів, зменшення або усунення факторів ризику (навчання, моделювання, спонукання, посередництво й ін.); об'єднання зусиль учасників патронажу, налагодження їх включеності у вирішення проблем клієнта в залежності від характеру цих проблем і для забезпечення комплексного підходу (наприклад, економічного і культурно-освітнього – з одного боку, психологічного і психосоціального – з другого).

Соціально-педагогічний патронаж здійснюється з метою надання всебічної допомоги дітям, що потрапили в особливо скрутний стан, силами спеціалістів, що орієнтуються на власні педагогічні можливості, а також на ресурси соціально-педагогічного простору. Він сприяє залученню дітей до діяльності, що завдяки привертанню уваги, схваленню і повазі з боку оточуючих, а також виключенню покарань і «виправлень» допомагає їм повною мірою виявити свої задатки, якості, інтереси і створює максимальні умови і можливості життєдіяльності.

Головна мета соціально-педагогічного патронажу дітей і підлітків – це зміна їхньої самосвідомості, ставлення до себе і оточуючих, почуття відповідальності, тобто соціальної позиції, що сприяє їх нормальному розвитку.

Соціально-педагогічний патронаж застосовується і при роботі з сім'ями. Мета соціально-педагогічного патронажу сімей:

- формування у дитини з раннього віку загальнолюдських цінностей;
- надання дитині допомоги та підтримки у гідному самоствердженні та повноцінному житті;
- підвищення рівня готовності сім'ї до планування народження дітей, виконання виховної функції і первинної соціалізації дитини;
- формування педагогічної культури батьків;
- виховання дитини з позиції її інтересів і поваги до батьків;

- створення сприятливого сімейного мікроклімату та зміцнення інституту сім'ї.

Завдання соціально-педагогічного патронажу сім'ї:

- організація цілеспрямованої фахової допомоги сім'ї у вирішенні її соціальних і психолого-педагогічних проблем;
- допомога сім'ї у створенні доцільних умов виховання дитини відповідно до її віку, індивідуальних особливостей та потреб вікового і всебічного розвитку;
- формування соціально-педагогічної компетенції сім'ї – набуття членами сім'ї соціально-педагогічних знань і навичок, достатніх для реалізації завдань повсякденного життя, які виникають під час спілкування з оточенням.

Соціально-педагогічний патронаж базується на таких функціях:

- виховна (що передбачає формування педагогічної компетенції сім'ї) – процес позитивної соціалізації дітей та батьків, спрямований на вдосконалення, досягнення успіхів у конкретних життєвих ситуаціях на засадах компетентності, етики і моралі; вміння орієнтуватися у суспільних взаєминах; адаптацію батьків та дітей під час навчання та виховання дітей відповідно до вікових можливостей і соціальних потреб; допомогу в підготовці до школи дітей, на яких не поширюється суспільне дошкільне виховання; здатність до прийняття, розуміння і поваги до інших;

- соціально-правов, а що виявляється у піклуванні держави про сім'ю, дітей, у їх правовій підтримці та захисті; формуванні правової компетентності та культури сім'ї шляхом ознайомлення із чинним законодавством;

- соціально-реабілітаційна, яка передбачає виховну, освітню й певну опікунську роботу з неблагополучними сім'ями і сім'ями груп ризику.

Основні принципи соціально-педагогічного патронажу сім'ї:

- увага до потреб сім'ї;
- повага до її членів незалежно від віку та соціального статусу;

- уважне формування стратегії соціально-педагогічного патронажу;
- коректність під час спілкування, вибору методів роботи;
- диференційований підхід до проблем сімей, їх членів на основі врахування типу сім'ї, сімейного середовища і його виховного потенціалу;
- індивідуальний підхід до членів сім'ї відповідно до рівня їхнього усвідомлення власних соціально-педагогічних проблем і можливостей їх розв'язання;
- опора на позитивний соціальний та педагогічний досвід;
- співпраця педагога і сім'ї на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії;
- компетентність соціальних педагогів у виконанні своїх обов'язків.

Для соціально-педагогічного патронажу характерне використання як цілком традиційних форм допомоги – тренінгів (наприклад, позитивного життєвого настрою, підтримки корисних соціальних навичок); корекційних методик (корекція деструктивних афектів у дітей); педагогічної освіти батьків, навчання соціальним умінням, навичкам соціальної поведінки, так і спеціальних, що використовуються лише в патронажі – денне піклування про дітей, кондуктивна соціально-педагогічна допомога, кураторство.

Денне піклування про дітей поширюється на сім'ї з низьким рівнем доходів, неповні і багатодітні, що знаходяться під патронатом соціальної служби (наприклад, у центрі соціальної допомоги родині і дітям, у центрі соціальної реабілітації дітей з обмеженими можливостями). З їхньою допомогою реалізується турбота про дітей з боку суспільства.

Кондуктивна соціально-педагогічна допомога в рамках патронажу – соціально-педагогічний супровід дітей з обмеженими можливостями, що не здатні в багатьох ситуаціях самостійно адаптуватися в суспільстві. Кондуктивний педагог допомагає відновити і повернути неповноцінній дитині

здатність до адаптації і розвитку, поступово соціалізуючи її, навчаючи і приводячи в норму розбалансовані фізичні, психічні й особистісні можливості.

Кураторство з елементами нагляду і контролю при патронажі спрямовано на зміну традиційних установок системи правосуддя і пошук альтернативних підходів (типу взяття на поруки, піклування, часткового нагляду), здатних відгородити дітей і підлітків, схильних до девіантної поведінки, від здійснення надалі більш серйозних правопорушень.

Куратори, що мають справу з контингентом неповнолітніх правопорушників, взаємодіють з правоохоронними органами і при необхідності активно співпрацюють з судовими інстанціями, домагаючись зниження рівня міри відповідальності, що накладається на дітей і підлітків за провини, які не є карними злочинами.

Ефективність соціального патронажу прямо пропорційна потенціалу надання підтримки й різного роду необхідних соціальних послуг, якими володіє суб'єкт (або суб'єкти) патронажної діяльності.

Закономірно, що одна окремо взята соціальна служба, навіть якщо вона спеціалізується на здійсненні соціального патронажу, не в змозі забезпечити вихід із кризової ситуації всіх тих громадян (дітей і дорослих), які в них перебувають.

Для повноцінного й всебічного вирішення проблем гострої життєвої ситуації з використанням технологій соціального патронажу необхідне використання потенціалу всіх видів соціальних служб і інших установ соціальної сфери, кожна з яких у цьому випадку є елементом системи соціального патронажу, а всі вони в сукупності представляють систему соціального патронажу.

Об'єктами цієї системи виступають установи й організації різної відомчої приналежності й організаційно-правових форм власності:

Служба соціального захисту населення забезпечує залучення до соціального патронажу комплексних установ

соціального обслуговування населення, спеціалізованих установ підтримки сім'ї й дітей. Їхніми силами вирішуються проблеми соціально-економічного змісту, надання психосоціальних послуг, влаштування на тимчасове проживання в стаціонарних умовах, правового супроводу, реалізації комплексу профілактичних, адаптаційних і реабілітаційних заходів і інших.

Органи й установи охорони здоров'я здійснюють у рамках соціально-патронажних програм своєчасну діагностику відхилень у стані здоров'я клієнтів, лікувально-оздоровчу роботу, динамічне спостереження за станом здоров'я, медико-гігієнічне навчання дітей і їхніх батьків, беруть участь у формуванні здорового способу життя, проводять комплекс лікувальних заходів відносно наркоманів, хворих алкоголізмом.

Органи й установи освіти зосереджують увагу на забезпеченні умов для навчання й розвитку дітей груп ризику шляхом створення спеціалізованих шкіл, класів і груп, що враховують специфіку фізичного, психічного й морального стану дитини, на залученні їх до занять у гуртках, клубах і секціях позашкільних центрів, на соціально-педагогічній роботі із сім'ями, що мають фактори ризику, оздоровленні в них умов сімейного виховання, організації середовища, що виховує, за місцем проживання, добросусідських відносин, сімейного дозвілля.

Органи й служби внутрішніх справ забезпечують соціально-правовий захист дітей і підлітків групи ризику, здійснюючи їхній захист від кримінального середовища, від осіб, що втягують неповнолітніх у злочинну діяльність.

Процес соціального патронажу включає кілька етапів, впродовж яких необхідно забезпечити взаємодію всіх зацікавлених органів влади й підвідомчих їм соціальних служб.

1. Етап відбору клієнтів.

Пропозиції про встановлення соціального патронажу конкретної сім'ї або дитини можуть бути висунуті органами влади або соціальними службами й установами соціального

захисту населення, охорони здоров'я, у справах сім'ї й молоді, а також органами опіки й піклування, міліцією, відділами у справах дітей, суспільними об'єднаннями.

2. Етап збору початкових відомостей про клієнтів.

З огляду на те, що для формування адекватної програми соціального патронажу потрібно максимально докладна й об'єктивна характеристика сформованої в сім'ї або у дитини кризової ситуації, патронажна служба повинна одержувати інформацію різноманітного характеру (психологічного, медичного, педагогічного, криміногенного й іншого) із усіх можливих джерел.

Даний етап завершується складанням кожним з фахівців, що проводить вивчення ситуації, свого висновку.

3. Етап обговорення фактичними отриманих результатів.

На цьому етапі відбувається колективне осмислення й оцінка фактичними, що представляють різні відомства й служби, накопиченої інформації про клієнтів, що дозволяє уникнути діагностичних помилок і однобічного підходу до висновків, що стосується причин кризової ситуації й шляхів виходу з неї.

Як організаційно-технологічний механізм цього процесу рекомендується використати міжвідомчий соціальний консиліум. Ретельно обговоривши наявну інформацію про кожного з клієнтів, консиліум розробляє й приймає підсумковий висновок, що містить два розділи:

- причини кризової ситуації в сім'ї, у дитини або іншого клієнта;
- основні напрямки діяльності, здатні вивести клієнтів із кризового стану.

4. Етап розробки міжвідомчих програм соціального патронажу.

На основі рекомендацій міжвідомчого соціального консиліуму кожне відомство, підпорядковані йому соціальні служби або установи вносять пропозиції у міжвідомчу програму соціального патронажу відповідно до профілю своєї діяльності.

5. Етап реалізації міжвідомчих патронажних програм.

На цьому етапі служби, що становлять систему соціального патронажу, здійснюють у спільній діяльності реалізацію розроблених програм.

6. Етап підведення підсумків і визначення подальших перспектив.

Соціальним консиліумом розглядаються попередні підсумки й оцінюється ефективність проведеної роботи.

У випадку, якщо життєва ситуація клієнтів (сім'ї, дітей і інших) перестала носити кризовий характер, тобто наступила фаза нормальної життєдіяльності, приймається рішення про завершення соціального патронажу.

Якщо ж ситуація не покращилася або покращилася незначно й продовжує залишатися кризовою, приймається рішення про продовження соціального патронажу й розробку нової патронажної програми. Важливо відзначити, що етапи соціального патронажу мають циклічний характер: у випадку розробки повторних патронажних програм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адресный социальный патронаж семьи и детей: Научно-методическое пособие / Под ред. Л.С.Алексеевой. – М.: Государственный НИИ семьи и воспитания, 2000.

2. Капська А.Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю : Навчально-методичний посібник. – К.: УДЦССМ, 2001.

3. Понятійно-термінологічний словник соціальної роботи / За заг. ред. Козубовської І.В., Воловича І.І. – Ужгород, 2001.

4. Репнова Т. Соціальний патронаж сім'ї // Соціальний педагог / Упоряд.: Т.Шаповал, Т.Гончаренко. – К., 2006. С. 45–60.

5. Словарь-справочник по социальной работе / Беличева С.Л. и др. – М., 1997.

6. Холостова Е.И. Социальная работа: Учебное пособие. М., 2004.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Що включає в себе поняття “соціальний патронаж”? Дайте загальну характеристику видам соціального патронажу.

2. Назвіть і розкрийте зміст методів соціального патронажу.

3. Які базові проблеми організації патронажу сім’ї і дітей? Дайте їм розгорнуту характеристику.

4. Охарактеризуйте основні принципи соціально-педагогічного патронажу сім’ї.

5. Складіть схему системи соціального патронажу дітей, що перебувають у складній життєвій ситуації.

Розділ 3

СПЕЦІАЛЬНІ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ

Глава 8. Технології соціально-педагогічної роботи з сім'єю

1. Особливості роботи соціального педагога з різними типами сімей

Сім'я – соціальне утворення, що має в кожному конкретно-історичному типі суспільства свою специфіку, свої традиції в національній культурі. Сучасна сім'я визначається як соціальна група, яка складається з чоловіка та жінки, котрі перебувають у шлюбі, їх дітей (власних або прийомних) та інших осіб, поєднаних родинними зв'язками з подружжям, кровних родичів і здійснює свою життєдіяльність на основі спільного економічного, побутового, морально-психологічного укладу, взаємної відповідальності, виховання дітей. Приймаючи сім'ю в якості об'єкта соціально-педагогічної роботи і виділяючи її як складну соціальну систему, в контакт з нею необхідно враховувати, що часто зустрічаються сім'ї, які складаються з багатьох поколінь, у таких сім'ях її члени живуть разом, починаючи з дітей і закінчуючи бабусею та дідусем; не менш розповсюдженою в сучасних умовах є нуклеарна сім'я, яка складається із чоловіка, дружини та одного або двох дітей. У роботі з сім'єю важливим є те, що функції виховання та навчання

дітей, у тому числі їх соціалізації, бере на себе школа або дитячий садок. У такій сім'ї змінюються, у порівнянні з традиційними, сімейні ролі, дружина зайнята на виробництві, господарські проблеми беруть на себе в рівній мірі всі члени родини. Така ситуація характерна для сучасної сім'ї, що виступає моделлю конкретного історичного періоду розвитку суспільства, відображає його економічні, моральні й духовні суперечності. Отже, сучасні економічні перетворення, демографічні проблеми, криза у політиці, культурі – все це відбивається на життєдіяльності сучасної сім'ї.

Роботу з сім'єю соціальний педагог починає з її вивчення. Відповідно зміст діяльності визначається в кожному окремому випадку індивідуальними особливостями сім'ї.

Молода сім'я – це подружжя з дітьми або без них у першому шлюбі. Вік такої сім'ї – не більше 5 років, вік чоловіка і жінки – не старше 33 років. Більшість таких сімей живуть з батьками, це, наприклад, сім'ї студентів, проблеми яких часто доводиться розв'язувати соціальному педагогу, соціальному працівнику.

Неповна сім'я – сім'я з одним із батьків (найчастіше – матір'ю) стала в останні роки досить поширеним явищем. Така сім'я – результат розлучення, смерті або довгої відсутності одного з батьків, або коли дитина народилася поза шлюбом. Сім'ї такого типу більше всього потребують уваги з боку соціального педагога.

Позашлюбна сім'я, крім тяжких матеріальних умов, переживає і негативне відношення з боку оточуючих. У вихованні дитини в такій сім'ї негативний вплив часто здійснює на дитину велика любов матері. Батько в більшості таких сімей вихованням дитини не займається.

Сім'ї в повторному шлюбі – це сім'ї з двома батьками, де можуть жити діти як спільні, так і діти від попередніх шлюбів. Проблемаю в такій сім'ї є ставлення вітчима або мачухи до нерідних дітей. Тут часто стає необхідністю втручання

соціального педагога, який розробляє спеціальну програму, що включає психологічні, соціальні і педагогічні рекомендації для батьків. Разом з тим, незважаючи на проблеми, подружжя у цьому шлюбі намагається не повторювати помилок попереднього шлюбу, тому ці сім'ї більш згуртовані.

Особливу категорію складають сім'ї, створені після смерті чоловіка чи жінки в попередньому шлюбі. Діти гостро переживають втрату батька чи матері, і це відбивається на відношеннях з вітчимом або мачухою.

Сім'я «маленька мама». У сучасному суспільстві поява такої категорії сімей розглядається як порушення шлюбно-сімейних норм. Разом з тим кількість неповнолітніх мам зростає, тому необхідні заходи, спрямовані на соціальний захист і допомогу їм з боку держави і суспільства. Психологи бачать причину зростання кількості «маленьких мам» у дитячій самотності, неувазі батьків. Тепла і любові дівчина шукає через фізичну близькість з партнером. Вона кидає школу. Поради перервати вагітність призводять до тяжких наслідків для її здоров'я. Робота з даною категорією сімей тільки розпочалася. Створюються програми з надання допомоги юним матерям, створюються Центри соціально-психологічного захисту.

Крім перелічених вище типів сімей соціальний педагог може працювати з іншими типами сімей: сім'я біженців, сім'я військових, сім'я емігрантів, сім'я віруючих, сім'я, де батьки наркомани, алкоголіки, мати-повія, сім'я, де батьки повернулися з місць позбавлення волі, багатодітна сім'я і ін. Але в цілому технології роботи соціального педагога з визначеними типами сімей мають багато спільного.

Визначимо типи допомоги, якої потребують сім'ї з боку соціальних служб.

Соціально-демографічної – багатодітні сім'ї; бездітні; які розлучаються; сім'ї «маленьких мам».

Матеріально-житлової – малозабезпечені сім'ї, які перебувають у складних житлових умовах; вагітні жінки; матері, на утриманні яких є неповнолітні діти; матері і батьки, які втратили роботу, потребують роботи зі скороченим робочим днем, дома тощо.

Медико-соціальної – сім'ї з дітьми; батьками-інвалідами з фізичними та психічними захворюваннями; які зловживають спиртними напоями, застосовують наркотичні речовини, мають прояви суїциду.

Соціально-правової – потребують сім'ї, в яких батьки перебувають у суперечності із суспільними законами; криміногенна обстановка в сім'ї, одного з батьків засуджено; молоді люди, які повернулися з місць позбавлення волі (ВТК, спецшколи, спец ПТУ). Завдання полягає в тому, щоб захистити дітей, які зазнають різного роду насильства, від несприятливого впливу середовища, а також допомогти батькам у розв'язанні складних питань у сімейному вихованні, налагодженні взаємостосунків цих батьків зі школою.

Детально зупинимось на характеристиці *психологічної та соціально-педагогічної допомоги*.

Неблагополучні сім'ї – неповні; сім'ї, в яких батьки ведуть аморальний спосіб життя; сім'ї зі стійкими конфліктами між батьками та дітьми; сім'ї «нових» українців, зовні благополучні, але такі, що систематично припускають серйозні педагогічні промахи внаслідок педагогічної неосвіченості, безграмотності (надмірна батьківська любов, застосування фізичних покарань, формальне ставлення до дитини, неврахування індивідуально-психологічних особливостей дитини в процесі сімейного виховання).

Діти і підлітки, які знаходяться в несприятливих сімейних умовах; у конфліктних взаємостосунках з батьками, вчителями, однолітками, сусідами; які залишилися без опіки батьків.

Вихованці дитячих будинків та шкіл-інтернатів – важковиховувані підлітки, які скоюють антигромадські вчинки, хуліганські дії; бродяжать, жебракують, ізольовані в колективі однолітків, мають аморальну, протиправну, агресивну поведінку, вживають алкоголь, наркотики, психотропні речовини, мають суїцидні спроби.

Підлітки, які зазнають насильства, негативного впливу за місцем проживання, навчання (жорстоке ставлення, приниження, образи, домагання; яких дорослі залучають до вживання алкоголю, наркотиків), мають особистісні проблеми, роздратованість, невпевненість у собі, боязкість, сором'язливість тощо.

Кожна із зазначених категорій вимагає соціально-психологічної допомоги соціальних служб у підтримці та подоланні конфліктних ситуацій. Завдання полягає в тому, щоб захистити дітей, які зазнають різного виду насильства, від несприятливого впливу середовища, а також допомогти батькам у розв'язанні складних питань сімейного виховання, налагодити взаємостосунки батьків з навчальними закладами. Тобто, допомогти батькам і дітям адаптуватись в соціумі, налагодити систему взаємостосунків з державними органами та громадськими організаціями, безконфліктно розв'язувати проблеми.

Соціально-педагогічна робота з сім'єю – це система взаємодії соціальних органів держави і суспільства та сім'ї, спрямована на поліпшення матеріально-побутових умов життєдіяльності сім'ї, розширення її можливостей у здійсненні прав і свобод, визначених міжнародними та державними документами, забезпечення повноцінного фізичного, морального й духовного розвитку усіх її членів, залучення до трудового, суспільно-творчого процесу.

Мета соціально-педагогічної роботи з сім'єю – це соціальна профілактика, соціальна допомога, соціальний патронаж, соціальна реабілітація, надання їй соціально-психологічної, психолого-педагогічної, соціально-медичної, юридич-

ної, інформативно-консультативної, психотерапевтичної допомоги та підтримки з метою вдосконалення її життєдіяльності.

Завдання соціальних служб для молоді у роботі з сім'єю надання конкретної індивідуальної допомоги сім'ї й молоді, яка збирається укласти шлюб, з метою раціональної організації всередині – та поза сімейного спілкування, планування сім'ї, життєдіяльності та відпочинку, спілкування сім'ї з оточуючим середовищем, навчання раціонального розв'язання та подолання складних сімейних колізій, виховання дітей, а також профілактична робота щодо запобігання розлучень та ін.

Одним з важливих принципів роботи з сім'єю є принцип самозабезпечення сім'ї, тобто надання їй соціально-педагогічної допомоги з метою пошуку і стимуляції її внутрішніх резервів, які допоможуть сім'ї вирішити власні проблеми. Соціально-педагогічна робота з сім'єю спрямовується на всю сім'ю в цілому, а також на окремих її членів (дітей, батьків, подружню пару, інших членів родини).

Соціально-профілактична робота з сім'єю полягає у реалізації системи соціально-психологічних, медико-соціальних і правових заходів, спрямованих на усунення умов та причин виникнення проблем, а також системи заходів з профілактики сімейного неблагополуччя, конфліктів, розлучень, стресових станів; у формуванні відповідального батьківства, збереженні репродуктивного здоров'я молоді; в організації роботи щодо запобігання помилок, прорахунків у системі сімейного виховання.

Соціальна допомога має на меті надання різноманітних соціальних послуг сім'ї в умовах конкретного суспільства, конкретної ситуації. Ці послуги сприятимуть формуванню у сім'ї нормальної життєдіяльності. Соціальні послуги можуть мати інформаційний, консультативний характер, метою їх є надання психолого-педагогічної, правової,

соціально-медичної, матеріальної підтримки сім'ям. Завдання полягає у тому, щоб допомогти сім'ї в цілому і кожному з її членів справитися з повсякденними життєвими труднощами, проблемами. Тобто кожна людина і сім'я мусить продіагностувати проблеми, які з'явилися, і самотійно вирішити їх. У разі потреби здійснюється їх корекція.

Соціальний працівник виступає посередником між сім'єю, державою, громадськими організаціями та законодавчими органами. Соціальні послуги спрямовані на допомогу у створенні й поліпшенні умов життєдіяльності сім'ї, можливостей її самореалізації, на захист її прав та інтересів. Це, насамперед, роз'яснення про пільги, що надаються молодим сім'ям, жінкам, самотнім, неповнолітнім матерям, дітям з неблагополучних сімей і сімей групи ризику, їх батькам, формування їхньої правосвідомості, відповідального ставлення батьків до батьківських обов'язків, надання різних видів соціальних послуг дітям і сім'ям – жертвам екологічних, технологічних, політичних катастроф, які опинилися в екстремальній ситуації, а також молоді, яка збирається взяти шлюб. Молодій сім'ї, неповнолітнім та молоді має бути гарантовано надання різного роду інформативних консультацій.

Соціальної допомоги потребують також сім'ї, які мають проблеми у вихованні дитини з будь-яких причин, проблеми у внутрішньосімейних взаємовідносинах або у стосунках із суспільством, в організації життєдіяльності сім'ї, а також сім'ї соціального ризику з несприятливими умовами існування. Такі сім'ї потребують різних видів допомоги: з питань планування сім'ї, виховання та догляду за дітьми, адаптації до зміни зовнішніх умов, розробки індивідуальних сімейних стратегій, підготовки молоді до вступу в шлюб, організації вільного часу молодої сім'ї, налагодження сімейного побуту й господарства, удосконалення взаємостосунків у сім'ї тощо.

Соціальний патронаж – один з напрямів соціально-педагогічної роботи, спрямований на постійне супроводження сімей, які потребують систематичної підтримки, умов достатніх для забезпечення життєдіяльності соціально незахищених сімей (малозабезпечених, багатодітних, з дітьми-інвалідами та ін.).

Соціальна реабілітація спрямована на надання допомоги сім'ї з метою подолання сімейних конфліктів, кризових станів, дисгармонії у взаємостосунках, тимчасових або постійних труднощів у життєдіяльності сім'ї, які з'являються внаслідок тяжких захворювань, майнових витрат, конфліктних взаємостосунків, нервовопсихічних захворювань, а також допомоги тим, хто опинився у стані безвихідності, безпорадності чи самотності. Крім того, соціальна реабілітація передбачає надання допомоги сім'ям, члени яких мають стійку алкогольну чи наркотичну залежність, повернулися з місць позбавлення волі тощо.

Відомо, що одним з найбільш значущих і масових базових майданчиків для соціально-педагогічної роботи є школа, що часто допускає прорахунки в роботі з неблагополучними сім'ями, важковиховуваними учнями, внаслідок професійної невідповідності до такої роботи. Тому саме соціальний педагог та всі учасники навчально-виховного процесу потребують підтримки, допомоги у проведенні соціально-педагогічної, психолого-педагогічної та медико-психологічної роботи. Взаємодія соціальних служб зі школою сприяє раціональному розв'язанню складних шкільно-сімейних проблем, які школа не спроможна розв'язати самостійно.

Практика свідчить, що діти, які прийшли до школи, не завжди достатньо підготовлені до навчання і перебування в шкільному колективі. В основному це стосується дітей, які не відвідували дитячих садків, часто хворіли, дітей із затримками психічного розвитку, сором'язливих, боязких.

Тому завданням соціального педагога є зниження емоційної напруги таких дітей, навчаючи вчителів використовувати прийоми захисту від психологічних та соціальних стресів, контролю за способом життя дітей у неблагополучних сім'ях, допомагати в поліпшенні сімейного мікроклімату, оцінювати індивідуально-психологічні особливості і можливості дитини, створювати програми оптимізації її розвитку.

Робота з неповною сім'єю передбачає надання допомоги у вихованні дитини, запобігання негативному впливу, який може справляти така сім'я на формування особистості дитини. Особливо важливо розв'язувати такі питання, як: нормалізація взаємостосунків дитини з обома батьками, встановлення нормального мікроклімату в тій сім'ї, у якій залишилась дитина; відповідальність батьків за виховання; особисте життя матері і дитини; розв'язання юридичних проблем, які мають місце в такій сім'ї. Коли порушується справа про розлучення і розвивається конфлікт з приводу того, з ким залишається дитина, то тут важлива присутність соціального педагога чи соціального працівника. Його допомога необхідна для того, щоб об'єктивно обрати для дитини варіант, де вона матиме кращі умови для виховання. Крім того, він допоможе у регулюванні взаємин дитини з тим із батьків, хто залишив сім'ю, а також з іншими родичами. Необхідність цього потребує Конвенція про права дитини.

При цьому слід враховувати, що неповна сім'я може перебувати у стані хронічних стресів, а це негативно позначається на стані здоров'я матері та дитини: постійне відчуття себе нещасливим, невпевненість у майбутньому (своєму і дитини), підвищена роздратованість. Такий хронічний стрес може призводити до кризових станів, що мають прояв у відчутті безвихіддя, апатії. Допомога соціального працівника полягає у проведенні спеціальної корекційної роботи, яка може допомагати батькам підтримувати ви-

соку самооцінку та переборювати труднощі. Бажано, щоб діти з таких сімей перебували під постійним захистом школи, соціальної служби, їм слід допомогти розширювати соціальний досвід, організовувати вільний час тощо.

Значної уваги соціальних служб потребують багатодітні молоді сім'ї. Це сім'ї, які мають трьох і більше дітей. Основні проблеми сучасної багатодітної сім'ї – це матеріальні, житлово-побутові, на які, без сумніву, накладаються виховні, рекреативні та комунікативні. Крім того, слід враховувати, що існують різні типи багатодітних сімей, у тому числі й неблагополучні (їх значна кількість), у яких діти з'являються випадково, є небажані або є засобом для одержання різних матеріальних благ. Проте багатодітна сім'я, навіть неблагополучна, має чимало своїх проблем, які їй важче розв'язувати в наш час, коли утримання та виховання навіть одного-двох дітей позбавляє можливості задовольнити культурні потреби, що, звичайно, позначається на вихованні дітей. Неабияке значення, крім матеріальних і житлово-побутових, має розв'язання виховних проблем. Часто молоді батьки не мають спеціальних знань і навичок у плані виховання, а це призводить до того, що в багатодітних сім'ях значною проблемою часто є навіть виховання дітей. Багато дітей з таких сімей не відвідують дошкільних закладів. Важко зараз розв'язувати і проблеми відпочинку цих дітей внаслідок того, що сім'я не в змозі оплатити й путівки, і заняття в гуртках, спортом. Можна сказати, що тут є і своя моральна проблема. У результаті змін, що відбуваються в суспільстві, змінилося ставлення до багатодітних сімей, вони позбавлені багатьох пільг, які мали раніше.

В такій ситуації багатодітна сім'я потребує до себе уваги й допомоги з боку суспільства. Завдання соціальних служб полягають у тому, щоб допомогти багатодітним сім'ям. Такі сім'ї більшою мірою, ніж інші, мають потребу в сімейному лікареві, їм необхідна допомога і в працевлаштуванні батьків, наданні дітям можливості підробити,

в організації їх літнього відпочинку. Батьки з таких сімей потребують спеціальних педагогічних консультацій. У завдання соціальних служб по роботі з багатодітними сім'ями входить організаційна робота із залученням організацій і служб, які можуть допомогти такій сім'ї. Важливо співпрацювати з іншими службами, які займаються багатодітними сім'ями (служби соціального забезпечення, профспілки, різні фонди тощо).

Але слід сказати, що конкретної допомоги з боку соціальної служби потребує кожна конкретна сім'я. Насамперед, це виявлення соціальних, економічних, побутових, психолого-педагогічних, правових, медичних та інших проблем, що існують у кожній сім'ї. Особливого значення для багатодітної сім'ї набуває вирішення проблеми влаштування матері на роботу, тому що заняття матері професійною діяльністю позитивно позначається на вихованні дітей, на їх інтелектуальному розвитку, бо в мамі з'являється більше знань і соціального досвіду. Вона швидше знаходить контакт з дітьми, усуває сімейні конфлікти.

У зв'язку з цим таким сім'ям слід допомагати у працевлаштуванні чоловіків, дітям дати можливість підробити, а матері – працювати неповний день за змінним графіком. Педагогічні консультації для цих батьків можуть вміщувати такі питання: харчування дітей і збереження їх здоров'я; роль матері і батька в організації правильних взаємостосунків у сім'ї; найбільш поширені помилки у вихованні; виховання дітей з психічними та фізичними вадами. Заохочення і покарання дітей у багатодітній сім'ї має свою специфіку, тому батьки повинні здобувати спеціальні педагогічні знання у вигляді лекцій та індивідуальних консультацій.

Сім'ї, які мають дітей-інвалідів, потребують конкретної допомоги соціальних служб. Це влаштування таких дітей в інтернати, спеціальні школи та дитячі будинки; педагогічне консультування батьків щодо виховання дітей-інвалідів

залежно від типу та групи інвалідності. Необхідність цього продиктована тим, що в нашому суспільстві не приділяють належної уваги соціалізації дітей-інвалідів, спілкуванню з оточуючими (батьками, лікарями, соціальними працівниками, однолітками), особливостям психічних проявів.

Інвалідність призводить до обмеження життєдіяльності людини, її соціальної дезадаптації внаслідок відхилень у фізичному та психічному розвитку, обмеженої здатності до самообслуговування, пересування, орієнтації, контролю за своєю поведінкою, спілкування, майбутньої трудової діяльності. Система навчання і виховання цих дітей недосконала. У зв'язку із цим має створюватись комплекс соціальних та психолого-, медико-педагогічних проблем із соціальної орієнтації таких дітей. Корекційну роботу найчастіше виконують самі батьки, проте багато з них не володіють спеціальними знаннями з дефектології та медикосоціальної реабілітації.

Підготовка соціального гувернера до роботи з дитиною-інвалідом удома до надання йому загальноосвітніх знань (у межах можливого), прищеплення навичок самостійної роботи і самообслуговування, адаптації до потреб сучасного життя є сьогодні виходом зі скрутного становища сім'ї, яка виховує дітей-інвалідів. Робота соціального гувернера з дітьми-інвалідами в сім'ях забезпечуватиме їм можливість здобути освіту та професію, займатися громадською діяльністю, розширювати спілкування з однолітками, дорослими. Це сприяє створенню оптимальних умов для коригування відхилень у розвитку дитини, для її навчання, виховання, соціально-трудова адаптації. Соціальний гувернер розв'язує питання соціального забезпечення дитини-інваліда, допомагає розв'язувати житлово-побутові, транспортні, морально-психологічні проблеми, організовувати вільний час, заняття спортом, задоволення культурних потреб. Крім того, він проводить значну роботу із сім'єю, у якій виховується

дитина-інвалід: оздоровлення інших дітей у сім'ї, які внаслідок недостатнього догляду, матеріальної незабезпеченості чи зайнятості батьків часто хворіють, навчаються гірше своїх можливостей, мають менше часу на дозвілля. Таким сім'ям необхідні медико-генетичні консультації, допомога у створенні нормального сімейного мікроклімату, подоланні пригніченості, невпевненості, конфліктності між батьками та дітьми, у вихованні правильного ставлення до такої дитини усіх членів сім'ї.

Особливу увагу соціальні служби повинні приділяти роботі з асоціальними сім'ями (сім'ями алкоголіків, наркоманів, які ведуть аморальний спосіб життя). Така сім'я не може нормально функціонувати, адже за умов псевдо благополуччя спостерігаються відсутність довір'я у стосунках, розподілу ролей у сім'ї та конфліктність. У таких сім'ях має місце співузалежненість інших членів сім'ї від хворого на алкоголізм, що полягає у постійній зайнятості його проблемами, тривозі, почутті вини та сорому, безнадії, відчаю, низькій самооцінці. З'являється страх перед тим, що можна залишитись без чоловіка, що в дітей не буде батька, що скажуть сусіди та ін. Усе це створює нервову обстановку в сім'ї. Такі сім'ї потребують спеціальної допомоги. Але насамперед їх треба виявити. Подальша робота полягає у налагодженні контактів з органами внутрішніх справ з метою примусового лікування, позбавлення батьківських прав, захисту дітей. Дуже важливо позбавити дітей від негативного впливу батьків-алкоголіків, інакше руйнівний вплив такої сім'ї призведе і їх до алкоголізму, бродяжництва, злочинності.

З цією метою дітей влаштовують до дитячих будинків, у школи-інтернати, благополучні сім'ї. Допомагає в роботі влаштування в дитячий притулок, в якому дитина може перебувати деякий час, поки вирішаться її справи. Там вона може отримати медичну, психолого-педагогічну, корекційну допомогу.

Соціальної підтримки вимагають і самотні матері, в тому числі неповнолітні, яких в Україні останнім часом стає все більше. Значну кількість дітей ними покинуто. Крім того, ці матері палять, вживають алкоголь, тому діти в них часто народжуються кволими, недоношеними, з аномаліями розвитку, мають хронічні захворювання. Низька медична культура і медична активність призводять до того, що вони не звертають уваги на ознаки невротизації дитини. Неповнолітні матері, як і їх діти, потребують корекційної психологічної допомоги, бо народження дитини, крім позитивних емоцій, якщо мати збирається сама виховувати дитину, може мати й негативні: небажана дитина, стреси внаслідок психологічної невідповідності, переживання, невпевненості в майбутньому. Корекційна робота з цими матерями полягає у наданні їм допомоги щодо виховання дитини, психологічної підтримки, працевлаштування та ін. Крім того, таким сім'ям потрібна медико-соціальна допомога, медико-соціальний патронаж, а для неповнолітніх матерів – роз'яснення питань планування сім'ї, профілактики вагітності.

2. Технології допомоги потерпілим від жорстокості в сім'ї

Види і форми соціально-педагогічної допомоги, мета яких збереження сім'ї як соціального інституту в цілому і кожної сім'ї, яка потребує підтримки, можна поділити на термінові (нагальна соціальна допомога, термінове вилучення дитини з сім'ї, перебування в якій загрожує її життю або якщо діти залишені без опіки батьків) та спрямовані на підтримання стабільності сім'ї, на соціальний розвиток сім'ї і її членів.

Особливої уваги соціальних педагогів і працівників потребують такі види екстреної допомоги, що стосуються різних видів насильств з боку батьків або родичів. Такі

взаємини зазвичай приховані від оточуючих, але досить поширені. В Україні ця проблема не достатньо досліджена, проте зареєстровані злочини, свідчення медиків, педагогів, соціальних педагогів і працівників свідчать про підвищення рівня зацікавленості у протидії таким взаєминам у сім'ї.

Форми жорстокого ставлення не зводяться тільки до фізичного насильства – це будь-яке насильницьке зазіхання на особистість члена родини, на його право розпоряджатися своїми фізичними, психічними чи іншими здібностями – наприклад, заборона спілкуватися з друзями чи сусідами, перешкоджання зайнятості дружини, заборона на отримання освіти, підвищення кваліфікації, глузування, образи, необґрунтована критика. Така поведінка і психологічна атмосфера руйнують взаємини між членами родини, їх психосоматичне здоров'я.

Фізичне і сексуальне насильство в родині найбільше небезпечно для особистості, її здоров'я і життя. Фізичним насиллям вважається побиття, намагання удушення, нанесення поранень, навмисні опіки, укуси, а також використання отруйних або психотропних речовин і ін. Сексуальне насилля стосовно неповнолітніх дітей – це примус до статевих взаємин, демонстрація дітям порнофільмів та інші розпусні дії. Досить часто для примусу дітей до розпусних дій застосовується і фізичне насилля.

Для осіб, які пережили фізичне і сексуальне насильство, характерні тривалі депресивні стани, напади тривожності, страх доторкань, нічні кошмари, почуття ізольованості і низька самооцінка.

Захист найбільш слабких членів сім'ї, в першу чергу дітей, від жорстокого ставлення в сім'ї – одне із найважливіших завдань соціального педагога. У більшості випадків діти, жертви сімейного насилля, залякані і не здатні розповісти про те, що з ними відбувається. Причин цього може бути декілька: дошкільний вік дитини, нерозуміння

того, що відбувається, інтелектуально-психічні обмеження та інші об'єктивні причини. Як правило, така поведінка прихована від оточуючих. У деяких випадках наслідків жорстокого поводження (синців, подряпин та ін.) не залишається або вони швидко зникають. А відтак необхідно знати прямі та опосередковані ознаки жорстокого поводження з дітьми в сім'ї: агресивність, дратівливість, відчуженість, байдужість, надмірна поступливість або обережність, болі в животі незрозумілого походження, проблеми з апетитом, неспокійний сон, енурез. Також може спостерігатись страх дитини стосовно конкретного члена сім'ї, явне небажання залишатися з ним наодинці. Інколи батьки не дозволяють дитині відвідувати школу, а діти, що відвідують школу, майже не приймають участі в шкільних справах, у них мало або зовсім немає друзів, вони відстають у розвитку, погано навчаються. Дитина не довіряє дорослим, вона намагається втекти з дому, здійснити самогубство.

Сукупність таких ознак повинна стати причиною для серйозного дослідження ситуації в сім'ї. Участь у такому дослідженні спеціаліста з соціальної роботи, психолога, лікаря, інколи співробітника внутрішніх справ, повинно надати об'єктивну картину всіх подій, які відбуваються, і допомогти припинити жорстоке поводження з дитиною. Як правило, є необхідність негайного вилучення її з такої сім'ї, і направлення в заклад соціальної реабілітації – це знаходиться в компетенції місцевих органів опіки та піклування. Вияв жорстокості стосовно дітей, поведінка дорослих, яка не корегується, можуть слугувати приводом для порушення справи про позбавлення батьківських прав чи кримінальної відповідальності винуватця у жорстокому поводженні.

До технологій, що використовуються у випадках сімейної жорстокості, слід віднести також організацію соціальних притулків, які дають можливість жінкам і дітям (за кордоном існують притулки і для чоловіків, які постраждали від жорстокого поводження в сім'ї) перечекати у безпеч-

ному місці кризи сімейної ситуації. Однак, як правило, обмежуватися тільки такою допомогою буває непродуктивно, тому що невирішені сімейні конфлікти періодично загострюються. Наразі необхідно застосовувати довгострокові програми допомоги, які орієнтовані на стабілізацію сім'ї, відновлення її функціональних зв'язків, нормалізацію стосунків між подружжям, між батьками і дітьми, налагодження взаємовідносин всіх названих членів сім'ї з оточуючими.

Так робота з «важкими» дітьми та підлітками передбачає діагностику сімейної та шкільної ситуації, виявлення первинних соціальних зв'язків дитини, обов'язковий аналіз її медико-соціального та інтелектуально-психологічного статусу. На основі отриманих даних складається програма роботи з сім'єю дитини, вирішення її шкільних проблем, залучення її в більш сприятливе соціальне оточення. Така програма виконується командою фахівців, в яку входять: соціальний працівник, соціальний педагог, психолог, а іноді юрист, з можливим залученням правоохоронних органів, культурних і спортивних центрів. У ході такої роботи паралельно проводиться соціально-психологічне консультування сім'ї з метою усунення взаємних непорозумінь, непродуктивних видів сімейної взаємодії, конфліктності у взаєминах; соціально-правове консультування, яке дозволяє сім'ї усвідомити і навчитися відстоювати свої права у взаємовідносинах з соціальним середовищем, у першу чергу з освітньою системою; педагогічне консультування, а також педагогічна допомога, яка сприяє подоланню шкільних складностей дитини. Велике значення мають також психокорекційні заходи, зміна самооцінки дорослих та дітей, усунення негативних стереотипів і виховання доброзичливого та поважного ставлення один до одного. Часто така діяльність містить і соціальні компоненти – наприклад, здійснення допомоги у працевлаштуванні батьків, покращення житлових умов (що безперечно залежить перш за все від соціально-економічної ситуації в країні і в конкретному населеному пункті).

У роботі з сім'єю алкоголіка діагностика передбачає виявлення основної причини зловживання спиртними напоями і супутніх обставин. Для цього необхідне вивчення особистостей всіх членів сім'ї, а також їх соціальної біографії. Причинами зловживання алкоголю можуть бути сімейна схильність, деякі особливості особистісного статусу (нестійкість особистості, інфантилізм, залежність), традиції сімейного чи соціального оточення, ілюзорна спроба відійти від проблем. Нерідко виявляється сукупність цих проблем. Аналіз їх вкрай необхідний, тому що інколи не пияцтво є причиною конфліктів у сім'ї, а навпаки, до пияцтва схиляються саме для того, щоб таким шляхом (хоча б у своїй уяві) подолати конфліктність. Далі складається програма роботи з алкогольнозалежною особою, її сім'єю, соціальним оточенням – це лікувальні заходи, консультації, психотерапія і психокорекція, можливо соціально-трудова реабілітація самого алкоголіка і його сім'ї. Медична реабілітація осіб, які зловживають алкоголем, до теперішнього часу малоефективна, тому що пацієнт повертається в теж саме середовище, в якому у нього з'явилася звичка до алкоголю; сім'я, яка тривалий час існувала в умовах перманентної кризи свідомо чи несвідомо сприяє відновленню у них колишньої звички. Якщо людина не має сили волі, то її особистісних ресурсів недостатньо, щоб протистояти таким тенденціям.

А відтак, робота з такою сім'єю передбачає формування мотивації клієнта і його сім'ї до безалкогольного способу життя, і побудову іншої системи взаємовідносин; психокорекційні заходи, які спрямовані на виховання особистості, що здатна бути господарем особистої долі; залучення клієнта в об'єднання чи клуби осіб – прихильників безалкогольного способу життя чи створення такого об'єднання. Одна з самих ефективних технологій створення сприятливого середовища, яке сприяє довготривалому лікуванню від алкоголізму – рух «Анонімні алкоголіки», а також програми «Анонімні діти алкоголіків», «Анонімні наркомани» та ін.

Робота з конфліктною сім'єю, емоційний клімат в якій є незадовільним, починається, як правило, після заяви одного з подружжя, хоча інколи приводом для констатації серйозних внутрішньо сімейних проблем можуть бути спостереження шкільного чи соціального педагога, дитячого лікаря, котрий констатує негативні для здоров'я дітей психосоматичні наслідки сімейного напруження. Соціально-педагогічна робота з такою сім'єю починається з ретельного вивчення дійсної сімейної проблеми, про яку подружжя частіше за все має хибне уявлення, ознайомлення з особливостями особистостей подружжя, їх сімейних і шлюбних установок. Виникаючі складності можуть бути викликані будь якою з названих причин. Слід зазначити, що зовнішні ускладнення – матеріально-економічні обмеження, невпевненість у завтрашньому дні (майбутньому), безробіття тощо. – як правило, тільки загострюють сімейні конфлікти, виявляють дійсні їх причини. Негативні риси особистості, в першу чергу істеричність, психостенічність, компенсовані в процесі соціалізації чи самовиховання, під впливом зовнішніх причин можуть знову актуалізуватися і стати причиною постійних конфліктів. Серйозне розходження у сімейно-шлюбних установках може залишатися невиявленим досить довго, однак у переломні, вирішальні моменти розвитку сімейного життя чи під впливом зовнішніх ускладнень може виявитися, що подружжя притримується різних моделей сім'ї (егалітарних чи патріархальних), мають різні погляди на виховання дітей, емоційні, побутові, фінансові та інші взаємовідносини. Відповідно сімейна терапія включає в себе знаходження компромісу у культурно-духовній сфері, корекцію накопичених соціально-психологічних стереотипів, навчання навичкам неконфліктного спілкування. Така робота проводиться шляхом індивідуальних бесід і інтерв'ю, групової психотерапії чи ігрової терапії.

До методів, які активно застосовуються, відносяться так звана датерапія – аутодіагностична і психокорекційна ме-

тодика, за допомогою якої конфліктуюче подружжя раціоналізує свої, в цілому негативні, емоційно-психологічні взаємовідносини. В ході її здійснення пропонується відповісти «так» чи «ні» на низку чітко сформульованих запитань відносно різноманітних сторін взаємовідносин чоловіка та дружини. В результаті балансу своїх позитивних чи негативних відповідей один із подружжя може пом'якшити своє ставлення до іншого, якого звик звинувачувати у всіх негараздах, і визначити свої дійсні наміри – хоче він покращення відносин чи схиляється до розлучення. Інша діагностична методика – популярний на заході метод «скульптурної групи»: члени сім'ї візуалізують своє уявлення про сімейні взаємовідносини, створюючи скульптурну групу, причому при обговоренні місця в ній кожного члена сім'ї він реально оцінює свою позицію в ній і неспівпадання своєї оцінки з оцінкою інших.

Потрібно зазначити, що усвідомлення реальної сімейної проблеми має не тільки діагностичне, але і терапевтичне значення, оскільки виявлене та усвідомлене ускладнення вимагає від членів сім'ї переглянути свою поведінку.

Одна з багатогранних методик – побудова генограми сім'ї, тобто це схеми сімейної історії, яка створюється за визначеними правилами і віддзеркалює взаємовідносини у поколіннях пращурів, батьків і у самій досліджуваній сім'ї. Цей процес досить захоплюючий – складання свого генеалогічного дерева є однією з глибинних потреб людей. Крім того, в ході його складання, разом з психологом або соціальним педагогом, члени сім'ї, які, можливо, практично не спілкувалися впродовж тривалого часу, залучаються до спільної діяльності, доповнюючи один одного. Нарешті, підсумкова картина має значну інформативність: велику кількість випадків розлучень у висхідних чи бокових гілках сім'ї можуть свідчити, відповідно, про негативну біологічну схильність чи про наявність вроджених особистісних проблем.

Діагностична діяльність повинна допомогти клієнтам усвідомити і визнати необхідність зміни їх сімейних взаємовідносин, укоренити мотивацію для довготривалої, терплячої і складної роботи, спрямованої на особистісні зміни та подолання небажаних стереотипів.

Технології корекції сімейних взаємовідносин досить різнопланові; їх вибір визначається як обставинами конкретної соціальної ситуації, включаючи характерологічні риси клієнтів, так і особистісними якостями самого спеціаліста з сімейної терапії та перевагами, які він надає тій чи тій методиці. З часом кожен досвідчений спеціаліст по-своєму трансформує методики, створює особисту комбінацію з декількох прийнятних форм роботи. Суть всіх засобів, які застосовуються, – здійснення і закріплення тих змін, які будуть сприяти бажаній стабілізації сім'ї.

Нажаль, далеко не всі види сімейних дисфункцій підпадають корекції, причому це залежить не тільки від недостатності чи неадекватності зусиль спеціаліста з сімейної роботи. Інколи можна з більшою вірогідністю пророкувати негативний прогноз майбутнього сімейного союзу ще до його укладення. Деякі проблеми сімейної жорстокості можливо вирішити на ранніх етапах, але затягування та відкладання розв'язання ситуації не тільки ускладнює, а й заганняє проблему у глухий кут. Проте, соціальний педагог не повинен вважати ситуацію безнадійною, як би не загострилися відносини між членами сім'ї. Однак слід пам'ятати, що вирішення сімейних проблем – це перш за все справа вільного вибору і відповідальної поведінки самих членів родини. Без їх вольових зусиль і наполегливості найефективніша соціальна технологія не принесе успіху.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посібник / За заг. ред. проф. А.Й.Капської. – К., 2000.

2. Социальная работа / Под общ. ред. проф. В.И.Курбатова. – Ростов на Дону, 2000.

3. Василькова Ю.В. Методика и опыт работы социального педагога: Учебн. пособие для студентов. – М., 2001.

4. Технологии социальной работы / Под общ. ред. проф. Е.И.Холостовой. – М., 2001.

5. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога. – М., 2001.

6. Методика и технологии работы социального педагога: Учеб. пособие для студентов / Под ред. М.А.Галагузовой. – М., 2002.

7. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю. Навч. посібник. – К., 2002.

8. Соціальні служби – родині: Розвиток нових підходів в Україні / За ред. І.М.Григи, Т.В.Семигіної. – К., 2002.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте характеристику різних типів сімей.

2. Визначте особливості роботи соціального педагога з різними типами сімей.

3. Якої соціально-педагогічної допомоги потребують потерпілі від жорстокого ставлення у сім'ї?

Глава 9. Технології соціально-педагогічної роботи з важковиховуваними дітьми

1. Напрямки педагогічної діяльності щодо профілактики і попередження соціально-негативних форм девіантної поведінки дітей та підлітків

У поняття «педагогічна занедбаність» прийнято вміщувати зміст понять «важковиховуваний» і «соціально занедбаний». Проте ці поняття не рівнозначні. Як зазначають

психологи і педагоги, важковиховуваність передбачає, перш за все, протистояння дитини цілеспрямованому педагогічному впливу, викликаному досить різноманітними причинами, включаючи педагогічні прорахунки вчителів, батьків, дефекти психічного і соціального розвитку, особливості характеру, темпераменту, інші особистісні характеристики підлітків.

У результаті можна назвати три істотні ознаки складових змісту поняття «важкі діти». Перша: такі діти досить часто характеризуються відхиленням від норм поведінки, друга: порушення поведінки таких дітей важко піддаються виправленню, третя: ці діти особливо потребують індивідуального підходу з боку педагогів, вихователів та уваги однолітків.

Важковиховуваність в основному проявляється у формі різного роду конфліктів підлітка з його найближчим оточенням.

Зовнішньо важковиховуваний підліток характеризується неповноцінним і викривленим ставленням до дійсності. Досить часто такій дитині буває важко не лише з іншими, але й з самою собою. Внутрішній конфлікт із власним «Я» є ще однією істотною ознакою важковиховуваності.

Істотний вплив на особистість важковиховуваного підлітка мають соціально-економічні умови. Важкий економічний стан країни, руйнування минулого світогляду, не сформованість нового, відсутність належних знань і умінь жити і працювати в умовах конкуренції – все це призвело наше суспільство до серйозних труднощів і внутрішніх конфліктів. І саме в 90-ті роки ХХ-го століття проявилися негативні ознаки соціалізації молоді, які, на думку А.І.Ковальова, були такими:

1. Трансформація основних інститутів соціалізації, викликана докорінними змінами типу самої соціальності як сукупності відносин.

2. Деформація ціннісно-нормативного механізму соціальної регуляції. Розширення можливості варіативних норм і варіабельності поведінки людини в суспільстві.

3. Розпад системи соціального контролю радянського зразка, руйнування системи соціальних санкцій. Нова система соціального контролю і соціальних санкцій лише формується.

4. Дисбаланс організованих і стихійних каналів соціалізації на користь стихійності, проникнення стихії в організовані канали.

5. Зміна співвідношення громадських і особистих інтересів у процесі соціалізації у бік розширення автономії особистості, яка формується.

Труднощі даного періоду досить помітно відбиваються на основному розвитку підлітка – формуванні свідомості, самооцінки, уявлення про себе як суб'єкта діяльності і спілкування.

Самосвідомість, яка формується у підлітковому віці, включає в сукупності три сторони: самопізнання, емоційно-ціннісне ставлення до себе як суб'єкта і саморегуляцію, яка формується на основі перших двох.

Узагальнені результати пізнання себе й емоційно-ціннісне ставлення до себе закріплюються у відповідній самооцінці. Основними характеристиками самооцінки є міра адекватності, стійкості, значущості. Адекватна і значуща самооцінка викликає почуття впевненості, врівноваженості, емоційної комфортності, сприяє бажанню займатися самовдосконаленням.

Проблемні підлітки, зазвичай, не володіють такою самооцінкою. В результаті несприятливих умов виховання у них формується занижена самооцінка, яка викликає гострі переживання, несміливість, невпевненість, почуття неповноцінності, незадоволення своїм становищем у колективі. За умови незначущої самооцінки, навіть якщо вона адекватна, спостерігається байдуже, пасивне ставлення до своїх достоїнств і недоліків.

У «важких» підлітків, звичайно, моральна свідомість знаходиться на низькому рівні. Вони неправильно розуміють смисл багатьох моральних понять. Загострена соціальна ситуація сприяє знеціненню ними таких моральних категорій, як скромність, працелюбство та ін. Важливою особливістю підліткового віку є прагнення до ідеалу.

Велике значення у підлітковому віці має спілкування. Саме спілкування допомагає знайти місце в групі, великому чи малому колективі, ствердитися серед однолітків, завоювати якнайшвидше статус дорослої людини, домогтися незалежності. Ця установка у важковиховуваних підлітків часто реалізується негативним шляхом.

Різноманітні чинники, які впливають на появу важковиховуваних підлітків, можна розділити на дві великі групи: психобіологічні передумови і чинники соціального плану.

До першої групи відносяться умови, пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями розвитку дітей підліткового віку. Це в першу чергу кризові явища, які притаманні для психофізіологічного розвитку у підлітковому віці, що обумовлюють відому важковиховуваність. Значна частина дітей, які переживають критичні періоди свого розвитку, виявляють важковиховуваність.

На основі аналізу психологічної, медичної, педагогічної літератури про підлітковий вік до вікових психофізіологічних передумов важковиховуваності й асоціальної поведінки можна віднести такі явища в організмі, психіці і взаємостосунках підлітка:

1. Прискорення і нерівномірний розвиток організму підлітка у період статевого дозрівання.

2. Зміни в характері взаємовідносин з дорослими відображаються у підвищеній конфліктності підлітків, що у свою чергу пояснюється новоутвореннями підліткового віку: «почуття дорослості», звільнення від впливу дорослих.

3. Зміни в характері взаємовідносин з ровесниками як представниками своєї, так і протилежної статі, що обу-

мовлено активним формуванням потреби спілкування з ровесниками.

Однією з передумов появи важковиховуваності є така психологічна особливість, як відставання у плані розумового розвитку, олігофренія, обумовлена, як відомо, органічними ускладненнями вродженого, спадкового характеру, та різні фізичні вади (дефект мовлення, зовнішня непривабливість, наслідки конституційно-соматичного плану), які можуть негативно проявляти себе через систему міжособистісних взаємин підлітка в дитячому колективі.

Крім того, важковиховуваність підлітків значною мірою може обумовлюватися кризовим характером психофізіологічного розвитку перехідного віку дітей, коли відбуваються бурхливі зміни як в організмі і психіці, так і в стосунках підлітків з оточенням: дорослими, однолітками, представниками протилежної статі.

Психобіологічні рівні значно впливають на появу важковиховуваності, але діють вони не безпосередньо, а опосередковано через фактори соціального характеру.

Негативні явища, які існують у суспільстві, діють на особистість через найближче оточення: сім'ю, колектив ровесників, коло друзів, засоби масової інформації, вулицю. Особливо сильно сприяють появі важковиховуваності чинники, пов'язані з негативним впливом неблагополучної сім'ї.

Саме сім'я повинна розглядатися як фактор, який визначає психофізичну повноцінність чи недостатність дитини, яка значною мірою може відобразитись на її навчанні і вихованні. Неблагополучна сім'я може справляти безпосередній руйнівний вплив на формування особистості, перешкоджати її нормальному розвитку.

На думку вчених, існує кілька помилок сімейного виховання і неблагополучних сімей, де часто появляються важковиховувані діти. Вони різні, але швидше доповнюють одна одну:

- аморальна сім'я, в якій батьки ведуть розбещений спосіб життя, п'ють, мають безпосередній криміногенний вплив на дітей;

- конфліктна сім'я, де конфлікти між батьками глибоко травмують психіку дітей, роблять їх неврівноваженими, збудливими, грубими;

- асоціальна сім'я, особливістю якої є антигромадська спрямованість, що проявляється в наживі, егоїзмі, аполітизмі. Переконавання батьків засвоюються дітьми і проявляються в їхній асоціальній поведінці або у відвертому лицемірстві;

- педагогічно неспроможна сім'я, в якій при відносно сприятливих особистих взаємовідносинах між подружжям не досить правильно налагоджуються їхні взаємовідносини з дітьми, виробляється помилковий педагогічний стиль у вигляді надмірної опіки, авторитаризації, потурання тощо.

У зв'язку з цим доцільно розглядати найбільш типові позиції важких підлітків у сім'ї:

1. Позиція «покинутої дитини». Найчастіше це відбувається в асоціальних сім'ях. Діти в таких сім'ях належать самим собі, їхня поведінка не контролюється. Такі підлітки легко потрапляють під вплив вуличних компаній, починають вживати алкоголь, токсичні і наркотичні речовини. До речі, саме у таких сім'ях у підлітків найчастіше формується занижена самооцінка, у багатьох із них відсутній моральний ідеал. На становлення особистості такого підлітка особливий вплив має вулична неформальна група.

2. Схожа на попередню позиція «відчуження підлітка», яке з'являється у тих сім'ях, де батьки захоплені лише власними проблемами, немає взаєморозуміння, духовної близькості з дітьми. У підлітків даної позиції самооцінка формується по-різному, залежно від того, чий вплив на них буде сильнішим: вплив педагога, однокласників, підлітків з вуличного угруповання.

3. «Суперечлива позиція» часто зустрічається в конфліктних сім'ях, де неузгоджені педагогічні вимоги окремих членів сім'ї, де наявні часті конфлікти між батьками. Оскільки підліткам доводиться пристосовуватися до різних вимог батьків, у них розвиваються такі якості, як брехливість і лицемірство. Це заважає підлітку виробляти правильну, стійку позицію, позбавляє його моральних еталонів. Самооцінка у таких підлітків часто суперечлива, нестійка, процес формування моральних ідеалів досить ускладнюється.

4. Позиція «пригніченості дитини» зустрічається в сім'ях, де поведінка підлітка занадто контролюється, де дітей фізично карають. Позиція батьків у таких сім'ях авторитарна. До підлітків ставляться завищені вимоги, а позитивні сторони не помічаються. Самооцінка таких підлітків часто буває заниженою або має конфліктний прояв. У деяких підлітків даній позиції формується ідеал сильної особистості, здатної протиставити себе іншим.

5. Позиція «заголубленої дитини» зустрічається в сім'ях, де з дитини роблять «ідола». Матеріальний достаток у поєднанні з духовною убогістю, відсутність вимог до сина чи дочки часто сприяють формуванню таких якостей, як бездушність, споживацтво, цинізм. Завищені домагання призводять до конфліктів з оточенням і з самим собою, оскільки відсутні реальні можливості і здібності для досягнення поставленої мети.

У будь-якій із названих позицій підліток відчуває дефіцит глибокого, змістовного спілкування з батьками.

Типовим недоліком шкільного виховання є відсутність статево-рольового виховання школярів. Акцентована увага педагогів (якими в основному є жінки) на вихованні акуратності, терпіння, слухняності, більш притаманних дівчаткам, викликають протест з боку хлопчиків і частково виключають їх з громадського життя школи. А з другого боку,

відсутність статево-рольового виховання разом з емансипацією проявляється в чоловічому характері спілкування у дівчат-підлітків. Розвиток у них чоловічої мотивації і форм поведінки призводить до приниження жіночої ролі, що є характерним для важковиховуваних дівчаток.

До помилок шкільного виховання можна віднести домінування словесних методів, недостатнє використання виховних можливостей дитячого колективу, відсутність тісних контактів з сім'єю і громадськістю, пасивність школярів в організації дозвілля в позанавчальний час, безініціативність у роботі з морально неблагополучними сім'ями.

Ще однією передумовою важковиховуваності є негативні джерела інформації. Дуже часто підлітки одержують інформацію, необхідну для самосвідомості, із найбільш легкодоступних джерел і засобів масової інформації, продукції відеоринку. В таких джерелах якраз досить точно і яскраво демонструється логіка становлення негативних типів особистості.

Виділяють декілька основних напрямків педагогічної діяльності щодо профілактики запобігання соціально-негативних форм девіантної поведінки дітей та підлітків.

Один з найбільш важливих напрямків у справі профілактики формування соціально-негативних форм девіантної поведінки дітей та підлітків є підвищення ролі сім'ї.

Перш за все необхідно вирішити проблему підготовки майбутніх батьків до сімейного життя та виховання власних дітей. У цілому підготовка молоді до сімейного життя та виховання власних дітей включає вивчення таких розділів:

- основи взаємовідносин у сім'ї;
- внутрішньо сімейні конфлікти, причини їх виникнення, можливості попередження та шляхи подолання;
- основи ведення сімейного господарства, економіка сім'ї;
- основи сімейного виховання на різних етапах вікового розвитку дитини, підлітка.

По-друге, створення сприятливих моральних умов у сім'ї і у внутрішньо сімейних взаємовідносинах.

Умови в сім'ї – це те середовище, де перш за все формуються основи світогляду підростаючої людини. З раннього дитинства саме в сім'ї, в тих умовах, в яких вона живе, розвивається і виховується, дитина засвоює те, якими повинні бути стосунки між людьми, знайомиться з основами культури спілкування і поведінки, проведення вільного часу.

По-третє, попередження помилок у сімейному вихованні. До найбільш характерних з них можна віднести:

- антипедагогічна поведінка батьків як приклад для наслідування (характерний прояв поведінки батьків через так звані «хибні авторитети» описав А.С.Макаренко);

- втрата зв'язків між батьками та дітьми (це значно знижує можливості доцільного педагогічного впливу батьків на дітей, особливо в підлітковому віці, коли це найбільш важливо);

- типові помилки, які робляться батьками в процесі виховання: поблажливий тон; «наша дитина завжди права»; демонстративність – активне ствердження достоїнств своєї дитини у її присутності; педантична підозрілість; жорстоко-авторитарний стиль; байдужість; виховання по типу «кумир сім'ї»; непослідовність тощо.

По-четверте, формування у дитини твердих моральних орієнтирів, моральної позиції. Мова йде про формування головного стрижня, який визначає подальшу позицію людини у оцінюванні себе, оточуючих людей, подій, які відбуваються, власних дій та вчинків, а також активність і спрямованість зусиль у роботі над собою.

По-п'яте, виховання з раннього дитинства вольових якостей і почуття власної гідності, що дозволить сформувати у людини морально-вольові якості. Вольові якості – це той інструментарій, який дозволить людині самореалізуватися, відстояти власну позицію, зберегти власне «Я».

По-шосте, неприпустимість насилля над дитиною, яке пригнічує волю, або, навпаки, формує культ сили, що стимулює виховання агресивності до слабких, немічних.

Спеціалісти-психологи рекомендують вихователям у процесі застосування примусу у вихованні враховувати наступне:

- не застосовувати фізичні покарання до дітей молодше 3-х років, так як це впливає на прояв їх активності;
- утримуватися від покарання дітей і особливо підлітків у присутності однолітків. Прилюдне приниження пригнічує волю, травмує психіку;
- карати із застосуванням сили за будь-яку провину дівчат старше 10 років і хлопчиків старше 14 років;
- не карати дитину холоднокровно, безжально.

Слід пам'ятати, що на виховання дитини негативно впливає також, постійна погроза батьків покаранням, вважаючи, що цього достатньо. Дитина у такому випадку звикає до погроз і не реагує на них. Застосовуючи покарання, важливо ні в якому разі не допускати приниження гідності дитини.

В-сьомих, недопущення залучення дітей та підлітків до вживання алкогольних напоїв, паління, гри у азартні ігри. В процесі виховання з раннього дитинства поступово та переконливо дитині пояснюють спочатку у сім'ї, а потім у школі згубність алкоголю і наркотичних засобів. Але найбільш дієвим засобом виховання є власний приклад батьків, старших братів та сестер, старших товаришів.

В-восьмих, стимулювання дитини до самовиховання і навчання її методиці роботи над собою. Важливу виховну роль у попередженні і подоланні девіантної поведінки дітей та підлітків відіграють освітні заклади. Вчитель, вихователь освітнього закладу має можливість впливати на вихованця не тільки безпосередньо, але й опосередковано: через навчальний предмет, який викладається, колектив класу, товаришів, мікрогрупу.

Шляхами підвищення виховної ролі освітнього закладу є:

- підвищення якості підготовки викладацького складу, формування у нього високої педагогічної культури;

- створення найбільш сприятливої обстановки в умовах освітнього закладу для педагогічної діяльності;

- стимулювання викладацького складу до самовдосконалення, підвищення своєї педагогічної майстерності та педагогічної культури;

- ефективна діяльність при освітніх закладах соціальної служби, яка сприяла б індивідуалізації роботи з дітьми та підлітками девіантної поведінки, надавала допомогу вчителям та батькам у роботі з ними;

- розвиток системи позанавчальної виховної роботи з дітьми та підлітками в умовах освітнього закладу.

- необхідно також налагоджувати доцільну взаємодію сім'ї та школи; сім'ї, школи і адміністративних органів за місцем проживання з метою попередження і подолання девіантної поведінки дітей та підлітків.

З цією метою практикується:

- організація методичних семінарів при школах для батьків (батьківський лекторій, батьківський семінар);

- підвищення ролі батьківських комітетів у житті школи, дошкільного закладу, посилення зв'язків батьків та вчителів;

- створення піклувальних батьківських організацій при освітньому закладі;

- залучення до активної участі батьків у заходах класу, школи;

- відвідування вчителями дітей вдома (прояв зацікавленого турбування тим, як живуть учні);

- допомога і підтримка батьків у виховній роботі з боку вчителя, соціального педагога школи.

Значний вплив на розвиток, виховання дитини виявляють ті люди, які безпосередньо взаємодіють з нею. У зв'язку з цим найбільш ефективним є управління доцільним впли-

вом на коло спілкування та взаємодії дитини у процесі її розвитку і виховання. Нажаль, не кожне оточення у виховному плані має позитивний характер. Це свідчить про те, що від батьків, соціальних педагогів, вихователів вимагається володіння мистецтвом керувати виховними впливами на дитину і підлітка через тих людей, що їх оточують, ті групи і колективи, в які вони включені.

Важлива роль відводиться також розвитку позашкільної системи консультування та допомоги сім'ям і дітям у подоланні девіантної поведінки. В наш час створюються як державні, так і недержавні центри по роботі з сім'єю. У таких центрах працюють кваліфіковані спеціалісти, які готові провести діагностику і надати рекомендації для роботи з дітьми у домашніх умовах, або рекомендувати спеціалізовані центри по роботі з дітьми девіантної поведінки. Їх цікавлять переважно питання дезадаптації дітей у школі, в середовищі спілкування, особистісні проблеми дітей і підлітків, взаємовідносини з ними, порушення взаєморозуміння, конфліктність та ін. Нажаль не всі центри мають можливість створити відділення денного перебування, що вирішило б багато проблем у спільній роботі з батьками та дітьми.

2. Соціально-педагогічна діяльність у спеціалізованих закладах для важковиховуваних неповнолітніх

Аналіз причин девіантної поведінки дітей і підлітків та можливості її профілактики і попередження вказує на те, що необхідно створення розгалуженої системи центрів, які змогли б предметно займатися диференційованими групами молоді.

Наразі в Україні здійснюється розвиток мережі центрів щодо подолання соціально-педагогічних проблем дітей, підлітків, юнацтва; педагогічної корекції, педагогічної реабілітації; медико-соціально-педагогічних щодо подолання дитячого та юнацького алкоголізму, наркоманії; а також

реабілітації жертв насилля; соціальної віктимології. Для перевиховання і виправлення використовують різні можливості у роботі з дітьми та підлітками, в тому числі трудо-терапія, освітній процес, виховний вплив колективу, індивідуальна робота та ін. Спеціалізовані заклади для неповнолітніх, які потребують соціальної реабілітації, покликані надавати допомогу тій категорії дітей та підлітків, які раніше не користувались увагою влади.

Завданнями закладів для дезадаптованих дітей та підлітків є:

- профілактика бездоглядності, бродяжництва, дезадаптації;
- психолого-медична допомога дітям, які потрапили через батьків або у зв'язку з екстремальною ситуацією (в тому числі у зв'язку з фізичним або психічним насиллям та з небезпечними для життя і здоров'я умовами проживання) у безвихідний стан;
- формування у дітей та підлітків позитивного досвіду соціальної поведінки, навичок спілкування та взаємодії з оточуючими;
- виконання піклувальних функцій по відношенню до тих, хто залишився без батьківської уваги, засобів існування;
- психологічна та педагогічна підтримка, яка сприяє ліквідації кризових станів особистості;
- сприяння поверненню у сім'ю;
- забезпечення можливостями отримання освіти;
- турбота про подальший благоустрій, місце проживання.

Іншими словами, основна мета діяльності подібних закладів – соціальний захист і підтримка дітей, які цього потребують, їх реабілітація та допомога у життєвому визначенні. Створення спеціалізованого закладу для дітей та підлітків здійснює реальну можливість надання їм екстреної допомоги.

Спеціалісти подібних закладів виділяють три основних етапи у роботі з дітьми:

- діагностична робота;

– реабілітація, програма якої базується на даних, які отримані після всебічної діагностики;

– постреабілітаційний захист дитини.

Перш за все в системі соціально-реабілітаційних служб для неповнолітніх створюються *соціальні притулки для дітей та підлітків*.

Склад неповнолітніх у соціальних притулках досить складний у соціальному та педагогічному плані і відрізняється від вихованців дитячих будинків або шкіл-інтернатів, оскільки:

– переважна більшість дітей вже прилучилися до паління, систематичного вживання алкоголю;

– переважна більшість знаходиться у кризовому або граничному з ним стані внаслідок соціально-психологічної депривації у сім'ї, фізичного або сексуального насилля, шкільної дезадаптації;

– майже у всіх дітей виявляють різноманітні хронічні захворювання;

– багато дітей ніде і ніколи не навчалися, у них не сформовані (або втрачені) елементарні соціальні та побутові навички, не сформований (або втрачений) досвід життя у сім'ї;

– у багатьох дітей спостерігається затримка психічного розвитку.

В спеціалізовані заклади для неповнолітніх, які потребують соціальної реабілітації, приймаються неповнолітні на підставах:

– особистого звернення;

– направлення органів, які здійснюють соціальний захист населення;

– постанови комісії у справах дітей;

– заяви батьків, клопотання органів освіти, охорони здоров'я, опіки та піклування, органів внутрішніх справ;

– постанови або визначення суду, прокурора або слідчих органів, якщо батьки або особи, що їх замінюють, засуджені або знаходяться під вартою.

Індивідуальна програма реабілітації дитини створюється на основі вивчення особистості і аналізу всієї доступної інформації, яка обумовлює не тільки проведення загальних оздоровчих заходів, але й лікування хронічних захворювань, які має дитина на момент направлення в притулок.

Велике значення в реабілітації підлітка мають психологічна діагностика та корекція. Працівникам притулків доводиться мати справу з двома головними психологічними проблемами: відставання дитини в психічному розвитку та подолання наслідків її психічної депривації. Реабілітація проводиться індивідуально для кожної дитини. Спеціалісти використовують два способи психологічної реабілітації: групову та індивідуальну. Найголовніший шлях реабілітації дітей, які мають сто відсоткову шкільну дезадаптацію – організація в умовах притулку систематичного виховного та навчального процесу, усунення педагогічної занедбаності, яка має місце, корекція порушення поведінки.

У процесі реабілітації підлітків значні труднощі виникають у зв'язку з їх небажанням навчатися. Одним з труднощів при реабілітації підлітка – його небажання навчатися. Багато підлітків ніколи не вчилися в школі або мають перерву в навчанні терміном від одного року до п'яти років, вони недостатньо володіють навичками розумової діяльності. Саме тому процес навчання в соціальних притулках повинен бути організований суто на індивідуальній основі. Підлітки повинні пройти етап, який передуює поверненню до школи. Сьогодні в притулках декілька варіантів навчання: загальноосвітня денна і вечірня школи, ПТУ, класи вирівнювання та, так звана, домашня школа, яка є найбільш оптимальною для більшості вихованців притулку.

Але навіть найкращий притулок – це лише тимчасове місце перебування підлітка, тому одне з головних завдань соціальної допомоги підлітку – влаштування його подальшої долі. Ідеальним варіантом є повернення дитини до рідної сім'ї, але це можливо лише при відповідній роботі з батьками та дітьми.

Якщо повернення дитини в сім'ю неможливо, використовують інші шляхи. До недавнього часу законодавством передбачались тільки такі форми життєвлаштування дітей, як усиновлення, опіка (піклування) або державні сирітські заклади, куди в більшості випадків направляються діти.

Але є і інших способів соціальної допомоги дезадаптованим підліткам, який практикується багатьма закладами – створення дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей. Найкращим варіантом на першому етапі реабілітації дитини, на нашу думку, є фостерні сім'ї. Спеціалісти вважають, що в ідеальному варіанті кожний вихованець при тулку повинен пройти через домашню групу, оскільки це один із реальних і ефективних шляхів його реабілітації, при якому відновлюються втрачені ним соціальні, моральні та духовні зв'язки з оточуючим світом. Перебуваючи в сім'ї, дитина залишається під опікою держави до тих пір, поки сім'я оформлює піклування або усиновлення, але навіть, якщо усиновлення не відбувається, життя в здоровому сімейному оточенні в домашній групі постає для дитини важливою умовою соціальної реабілітації.

Прикладом ще одного закладу в системі соціально-реабілітаційних служб для неповнолітніх є *соціально-реабілітаційний центр*, головними напрямками діяльності якого є:

- профілактика бездоглядності неповнолітніх, допомога в ліквідації складної ситуації в сім'ї дитини;
- забезпечення неповнолітніх тимчасовим проживанням на повному державному забезпеченні і здійснення спільно органами опіки і піклування оптимальних форм життєвлаштування;
- забезпечення доступної і своєчасної кваліфікованої соціальної, правової, психолого-медико-педагогічної допомоги дітям, які мають різні форми дезадаптації, на основі

індивідуальних програм соціальної реабілітації, які включають у себе професійно-трудоий, навчально-пізнавальний, соціокультурний, фізкультурно-оздоровчий компоненти.

Центри педагогічної корекції. Вони працюють з дітьми раннього віку. Рання педагогічна корекція дитини сприяє її найбільш повному розвитку, а в подальшому її нормальній адаптації у суспільстві, попередженню розвитку, який відхиляється від норми. Для ефективної роботи такого центру необхідно:

- власне наявність центру, що працює за відповідними напрямками в залежності від проблем дітей;
- спеціально підготовлені спеціалісти широкого профілю: медичного, психологічного і педагогічного напрямків;
- технічне оснащення діагностичного центру і педагогічних кабінетів;
- широка інформація вчителів, соціальних служб, сімей, педіатрів про центри педагогічної корекції та їх можливості;
- взаємозв'язок центрів педагогічної корекції зі спеціальними дитячими садками і школами щодо взаємодії та сприянню своєчасній адаптації дітей, що проходять або пройшли педагогічну корекцію.

Центри педагогічної реабілітації. Вони можуть бути орієнтовані для роботи з різними категоріями людей, які потребують педагогічної реабілітації – відновлення втраченого досвіду спілкування, поведінки, професійної діяльності. Предметом особливої уваги є реабілітація дезадаптованих дітей та підлітків внаслідок труднощів у навчанні, проблем, які виникають у взаємовідносинах з однолітками. Особливої уваги потребують педагогічні проблеми у роботі з жертвами насилля. Число постраждалих людей збільшується, і тому зростає необхідність розвитку спеціальної реабілітаційної роботи з такою категорією дітей. Це, в свою чергу, потребує спеціальних теоретичних розробок і практичного досвіду роботи з різними категоріями жертв насилля.

Посилюється алкоголізація і наркотизація молоді. Даний факт також потребує відкриття спеціальних центрів медико-соціально-педагогічного характеру. У подібних центрах потрібні комплексні зусилля лікарів, психологів та соціальних педагогів. Корисним у роботі з наркоманами може виявитись відповідний зарубіжний досвід.

Сучасна практика свідчить про необхідність створення спеціальних реабілітаційних центрів для адаптації осіб, які звільнилися після завершення терміну перебування у спеціальних освітніх закладах, у пенітенціарних закладах. В умовах адаптації у спеціальному реабілітаційному центрі спеціалісти змогли б забезпечити кваліфіковану допомогу такому підлітку у цей виключно складний критичний період, допомогли б відновити впевненість у собі, знайти сферу самореалізації і таким чином отримати можливість нормальної життєдіяльності за місцем проживання або у іншому місці.

Використання позитивних можливостей засобів масової інформації та захист дітей і підлітків від їх негативного впливу.

Відома велика роль засобів масової інформації (ЗМІ) у формуванні світогляду дітей та підлітків. Сучасні ЗМІ несуть виключно різноманітну, багатопланову інформацію без врахування особливостей аудиторії.

Дослідження вітчизняних та зарубіжних спеціалістів свідчать про згубний вплив на молодь інформаційної та відео продукції, яка пропагує насилля, вільний секс, ідеї легкого бізнесу. Це поступово формує образ дій у людей, які не мають твердих моральних основ.

Слід, однак, відмітити, що щоденно по телебаченню пропонується і багато корисної інформації для розвитку дітей і підлітків, безумовно, є цікаві, повчальні відеозаписи. В цих умовах різко зростає роль батьків у керівництві процесом спілкування дитини з телебаченням. Не можна обминути увагою і різнопланову друковану продукцію, яка

також може активно використовуватись як у вихованні, так і сприяти викривленню духовних поглядів і інтересів дітей та підлітків. Даний факт диктує необхідність підвищення ролі сім'ї і школи у спрямованому використанні друкованої продукції щодо різностороннього виховання підростаючого покоління та захисту його від низькопробної, аморальної, не відповідної віку і рівню духовного розвитку.

Залучення дітей та підлітків до участі у позитивних громадських центрах, організаціях (спортивних, культурно-досугових, туристичних, театральних тощо).

Вони залучають молодь у позашкільний час і своєю діяльністю активно сприяють розвитку у них здорових інтересів. Діяльність їх охоплює різні категорії молоді, у тому числі і відхиленої поведінки. Важливо підкреслити роль і значення діяльності в цьому напрямку громадських організацій. У більшості випадків такі організації створюються молодими людьми, які найкраще можуть організувати просоціальну діяльність дітей та молоді.

Активізація самовиховання, діяльності щодо виправлення та подолання негативних якостей і звичок, допомога молодій людині у роботі над собою.

Слід підкреслити, що активізація самовиховання молоді – справа не тільки сім'ї, але й виховних закладів, соціальних педагогів спеціалізованих центрів по педагогічній корекції, педагогічній реабілітації, перевихованню і виправленню. Включення об'єкта соціальної педагогіки у цілеспрямовану роботу над собою характеризує дієвість педагогічного середовища, у якому він знаходиться, педагогічну діяльність вихователя, який з ним працює. У цьому випадку об'єкт соціального виховання стає суб'єктом самовдосконалення. Особливо важливим виступає здатність людини керувати собою в критичних ситуаціях у плані взаємодії з іншими людьми.

Таким чином кожне з наведених напрямків має свій потенціал у розв'язанні проблеми попередження та подолання соціально-негативної поведінки молоді. Успіх у цій справі багато в чому залежить від того, в якій мірі всі визначені напрямки знайдуть можливості реалізації на практиці. Необхідно створення системи, що охоплює сім'ю, навчально-виховні заклади, адміністративні органи, державні і недержавні центри, орієнтовані на турботу про дітей, на їх виховання, попередження та подолання відхиленої поведінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Капська А.Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю: Навчально-методичний посібник. – К., 2000.
2. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. проф. Е.И.Холостовой. – М.: ИНФРА, 2001.
3. Социальная педагогика: Учебное пособие для студентов / Под ред. Никитина. – М.: ВЛАДОС, 2000.
4. Воспитание трудного ребенка: Дети с девиантным поведением: Учебно-методическое пособие / Под ред. М.И.Рожкова. – М.: ВЛАДОС, 2001.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Охарактеризуйте поняття «важковиховуваний підліток». Назвіть причини появи важковиховуваності.
2. У чому полягає роль сім'ї у попередженні соціальної дезадаптації дітей та підлітків?
3. Які основні напрямки соціально-педагогічної роботи щодо профілактики і запобігання соціально-негативних форм девіантної поведінки дітей та молоді?
4. Які головні завдання функціонування спеціалізованих закладів для дезадаптованих дітей та підлітків?

5. Охарактеризуйте основні напрями і принципи роботи з дезадаптованими дітьми та підлітками у спеціалізованих закладах.

Глава 10. Технології профілактики адиктивної поведінки у молодіжному середовищі

1. Адиктивна поведінка: поняття і сутність

Поведінка, що передує різним видам хімічної залежності, називається **адиктивною**. Ця поведінка виникає в результаті вживання різних груп наркогенних речовин і характеризується наявністю пов'язаних із цим проблем. При адиктивній поведінці неповнолітнього його негативна пристрасть до вживання наркогенних речовин ще не досягла стадій індивідуальної психічної або фізичної залежності, тобто стадій захворювань.

Всі речовини, які викликають зміни у свідомості і використовуються людиною саме з цією метою, називаються **інтоксикантами**. До інтоксикантів можна віднести, крім наркотиків і наркотичних засобів, медичні препарати та вироби побутової хімії (розчинники, ацетон, фарби тощо). Наприклад, снодійні таблетки, які лікарі виписують тим, хто страждає безсонням, потрібно приймати по півтаблетки перед сном. У даному випадку ми говоримо про них як про ліки. Але, з другого боку, коли хто-небудь ковтає декілька таблеток, включає легку музику й випиває пару чашок кави, то тоді ми говоримо про снодійні таблетки як про наркотики, тому що це викликає стан сп'яніння. Також деякі промислові розчинники, такі як ацетон, самі по собі не є інтоксикантами. Але вони стають такими, коли людина наливає розчинник у пластиковий пакет, а потім надягає його на голову, щоб отримати бажаний ефект.

Наркотичні засоби – це рослини, сировина і речовини, природні чи синтетичні, класифіковані як такі в міжнародних конвенціях, а також інші рослини, сировина і речовини, які становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними і віднесені до зазначеної категорії Комітетом з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я.

Наркотики – речовини (офіційно, в установленому порядку, включені до списку наркотичних речовин та наркотичних лікарських засобів), які виявляють специфічну дію на нервову систему та організм людини в цілому, понад усе – на розвиток певних відчуттів і зміну свідомості та викликають особливий стан наркотичного сп'яніння.

В залежності від різновиду вживаного інтоксиканту можна виділити такі види хімічної залежності: наркоманію, токсикоманію, алкоголізм.

Наркоманія – хворобливий психічний стан, зумовлений хронічною інтоксикацією організму внаслідок зловживання наркотичними засобами, що віднесені до таких конвенцією ООН чи Комітетом з контролю за наркотиками при Міністерстві охорони здоров'я України, і характеризується психічною та фізичною залежністю від них.

Токсикоманія – захворювання, яке викликане психічною та фізичною залежністю внаслідок вживання речовин, які не включені до офіційного списку наркотиків, а також вдиханням парів речовин побутової хімії (клей, ефір, розріджувачі, аерозолі).

Алкоголізм – хвороба, що характеризується патологічною залежністю від спиртного з поступовою соціально-моральною деградацією особистості.

При тривалому вживанні інтоксиканту формується **синдром залежності** – поєднання фізіологічних, поведінкових і когнітивних явищ, при яких вживання інтоксиканту починає займати перше місце в системі цінностей індивіда. Основною характеристикою синдрому залежності є потреба

(часто сильна, іноді непереборна) приймати психоактивні речовини (які можуть бути прописані або не прописані лікарем), алкоголь або тютюн.

Діагноз залежності може бути поставлений тільки при наявності трьох і більше з нижче перерахованих ознак, які виникали протягом певного часу:

- сильна потреба або необхідність прийняти речовину;
- порушення здатності контролювати прийом речовин, тобто початок вживання, закінчення або дозування вживаних речовин;

- фізіологічні ознаки;

- ознаки толерантності такі, як збільшення дози речовини, необхідної для досягнення ефекту, що раніше спостерігався при більш низьких дозах;

- прогресуюче забуття альтернативних інтересів на користь вживання речовини, збільшення часу, необхідного для придбання, вживання речовини або відновлення після її дії;

- продовження вживання речовини, незважаючи на очевидні шкідливі наслідки, такі, як спричинення шкоди печінці внаслідок зловживання алкоголем, депресивний стан після періоду вживання речовини, зниження когнітивних функцій внаслідок вживання наркотиків.

Залежність від наркотичних речовин послідовно формується через декілька стадій – соціальну, психічну та фізичну. Кожна наступна стадія не змінює попередню, а додає до картини захворювання нові прояви.

Соціальна залежність характеризується тим, що людина, ще не почавши вживати наркотичні речовини, знаходячись у середовищі наркоманів починає переймати стиль їхньої поведінки, відношення до наркотику, зовнішні атрибути групи. Психічна залежність виявляється спочатку неусвідомленим, а потім повністю усвідомлюваним і нездоланим потягом до наркотику. Поступово думки про наркотик у свідомості підлітка займають домінуюче місце. Пізніше

до яскраво вираженого психічного узалежнення додається фізичне. Тепер вже відчуття не тільки психічного, а й фізичного комфорту досягається лише при наявності наркотику в організмі. Якщо дія наркотику припиняється, а чергової дози немає, то виникає абстинентний синдром – хворобливий стан організму, що супроводжується нестерпним білем суглобів.

Про вживання підлітками наркогенних засобів можуть свідчити такі ознаки:

- зміна кола знайомих, поява нових друзів, з якими вони не знайомлять батьків (як правило, такі друзі не заходять у квартиру, а викликають підлітка на вулицю);
- поява нової тематики у малюнках підлітків, які люблять малювати (зображення шприців, головок маку), а також аналогічного татуювання;
- виникнення грошових боргів, продаж сімейних цінностей або перепродаж речей для отримання власних грошей;
- байдуже ставлення до навчання, нехтування своїми обов'язками (погіршення успішності, прогули);
- порушення біологічних ритмів, які безпосередньо пов'язані з прийомом наркотиків: різка зміна настрою, почуття пригніченості, роздратованості; зміна тривалості сну, надмірне вживання їжі та великої кількості рідини (особливо солодкої);
- зміна ритму активності; зниження в ранкові години і вдень (сонливість, в'ялість) і підвищення її у другій половині дня, ближче до ночі (безсоння);
- поява слідів проколів шкіри за ходом підшкірних вен;
- зміна зовнішнього вигляду підлітка: разом з появою незвичного почервоніння або блідості, жирність шкіри, відзначається схудненням або збільшенням ваги, блиск очей з незвичайною зміною величини зіниць, поява жовтизни на зубній емалі або швидке руйнування зубів; зміна в темпі мови (прискорена чи сповільнена);

- відсутність кашлю під час простудних захворювань, порушення у травленні їжі (блювота, запори, проноси);

- поява у квартирі тютюнового диму, змішаного із запахом паленої трави або синтетики; кіптявого посуду (миски, ложки, баночки); шприців, лікарських речовин, цілих або подрібнених рослий, згортків бинтів, які просочені розчином коричневого відтінку; засобів побутової хімії.

У механізмі наркотизації особистості зазвичай виділяють три взаємозалежні компоненти: саму людину, її мікросередовище і вплив на неї соціальних факторів.

Особистість. Найбільш значимими параметрами індивіда, що безпосередньо впливають на ймовірність його наркотизації, експерти називають:

- стан здоров'я;
- психологічні параметри;
- особливості віку.

Стан здоров'я, хворобливість, психічне чи фізичне виснаження впливають на процес наркотизації дітей і підлітків по-різному. З одного боку, як свідчить клінічний досвід і проведені наукові дослідження, діти з ослабленим здоров'ям та імунітетом, а тим більше з психопатичними відхиленнями набагато легше піддаються наркотизації, у них швидше формується наркозалежність і важче протікає саме захворювання. Здругого боку, ослаблені діти не витримують шкільних навантажень, не в силах цілком засвоїти навчальний матеріал, мають погану успішність і на цій основі в них відбуваються зриви, виникають стреси і загострюються конфлікти. Це призводить до виникнення і посилення психологічної напруженості, що й провокує вживання наркотиків.

Психологічні особливості особистості. Групу ризику становлять, у першу чергу, діти непосидючі, розгальмовані, з ослабленими механізмами стримування і самоконтролю, з певними акцентуаціями характеру (гіпертимні, ши-

зоїдні, епілептоїдні, істероїдні). У них так само часто відбувається шкільна дезадаптація: виникають проблеми із засвоєнням матеріалу та успішністю, часті порушення дисципліни і пропуски занять, конфлікти з вчителями та ін., що створює психологічну напруженість і, як наслідок, звертання до наркотиків як способу зняття стресу.

Схильність до наркотизації мають також діти і підлітки з протилежними психологічними рисами – боязкі, недовірливі, невпевнені в собі, не здатні до самостійного прийняття рішень, з комплексом неповноцінності, що часто відчують занепокоєння, тривогу, стрес, дефіцит позитивних емоцій.

Крім неодмінного оздоровлення дітей і підлітків, профілактика наркотизації відзначених груп ризику вимагає створення в школі діючої системи виявлення (учителями, психологами, соціальними педагогами, шкільними лікарями) ослаблених дітей, що мають захворювання, з нестійкою психікою, а потім надання їм допомоги в шкільній адаптації і проведення адресної індивідуальної антинаркотичної профілактики.

Вікові особливості. З усього їхнього переліку експерти акцентують увагу, насамперед, на цікавості, некритичності сприйняття і статевому дозріванні.

Перша проба наркотику може детермінуватися одним чи декількома мотивами, але в переважній більшості випадків провідною виявляється непереборна дитяча цікавість. І система профілактики у зв'язку з цим повинна, на думку експертів, забезпечити вирішення двох завдань. По-перше, усунути тотальну пропаганду наркотиків у засобах масової інформації, кіно- та відеофільмах, шоу-бізнесі, яка проводиться явно чи впливає на підсвідомість і збуджує інтерес до них. По-друге, дати позитивну альтернативу для виявлення цікавості до іншого способу життя, для чого створити (чи відродити) систему організації дозвілля у вигляді спортивних секцій, різних гуртків, студій, конкурсів, змагань тощо.

Статеве дозрівання. Ряд наркологів указує на пряму залежність між рівнем статевого дозрівання і небезпекою наркоманій: у міру підвищення першого, небезпека другого зменшується, що пояснюють більш високою здатністю соціально і фізично зрілої особистості протистояти негативним впливам. Важливу роль у прилученні до наркотику грає такий компонент мотиваційної структури особистості, як фіксована настанова. Фіксована настанова – це внутрішня готовність, схильність до здійснення визначеної дії. Деякі з установок у силу особливої значимості потреби, з якою вони пов'язані, стають актуалізованим спонуканням до дії із задоволення даної потреби. Неможливість реалізації статевого, що сформувалося й актуалізувалося, сприймається як важкий психічний іспит. Тому тут одним із найбільш загальних алгоритмів наркотизації виступає розрив між високим рівнем домагань, що сформувався, і можливістю їхньої реалізації. Чим більший цей розрив – тим сильніше переживання. Саме бажання полегшити свої переживання, хоча б тимчасово звільнитися від них і спонукає до вживання наркотиків.

Фактор соціального мікросередовища. Вплив родини є однозначним і безперечним. Наскільки неблагополучна родина збільшує ймовірність наркотизації дітей і підлітків (не тільки особисті спостереження наркологів, але й матеріали численних досліджень підтверджують це), настільки ж благополучна захищає їх. Причому експерти особливо підкреслюють, що благополуччя не зводиться тільки до матеріального добробуту. Набагато важливіше наявність у родині атмосфери справжньої теплоти, уваги, поваги і взаємодопомоги. Саме внаслідок її відсутності багато дітей і підлітків з родин із високим рівнем матеріального статку часто тягнуться до компаній наркоманів, де їм дійсно раді (чи хоча б роблять вигляд, що раді), де вони одержують так необхідну кожному частку уваги і можливість самоствердження.

Школа, на думку експертів, вона втрачає той потенціал впливу на формування дітей і підлітків, який мала раніше. Сьогодні вона ще певною мірою стримує наркотизацію молоді – принаймні, перше вживання наркотику в більшості випадків відбувається за її межами, частіше серед друзів і знайомих за місцем проживання. Але подальшому поширенню вона запобігти не може, тому що сама знаходиться у кризі, викликаній, насамперед, двома обставинами. По-перше, кризою системи цінностей, що охопила суспільство, а по-друге, ослабленням мотивації молоді до одержання знань, що значно знижує в її очах авторитет і значущість школи. Для багатьох дітей і підлітків школа втратила значення найважливішого поля реалізації їхніх соціальних потреб, фактора їхньої майбутньої соціальної мобільності, а разом з цим слабшає її контролююча та профілактична роль.

Вплив соціальних факторів. Усі експерти виходять із визнання наркотизму як одного із проявів стану суспільства і процесів, що відбуваються в ньому. Зокрема, епідеміологічний характер росту наркоманій з початку 90-х років вони пов'язують з початком системної трансформації українського суспільства і викликаними нею негативними наслідками: різким зниженням життєвого рівня і зубожінням значних прошарків суспільства, зростанням безробіття і почуттям непевності у майбутньому, руйнуванням системи цінностей і втратою життєвих орієнтирів, кризою ідентичності особистості, наростанням нервово-психологічної напруженості, стресів і ін. Крім того, наркологи бачать пряму провину держави також в абсолютній доступності для дітей і підлітків тютюну й алкоголю, у масованій їхній рекламі. Провокуюча роль тютюнопаління і вживання алкоголю в наступній наркотизації загальновідома. Паління тютюну і коноплі – дуже близькі за формою, бар'єр, що відокремлює одне від іншого, дуже малий. Перехід від паління тютюну до паління коноплі і її похідних, а від них до

інших, у тому числі й важких наркотиків, наркологи вважають типовим варіантом, з яким легше боротися, руйнуючи перші ланки цього ланцюжка.

2. Форми і методи профілактики адиктивної поведінки серед учнівської молоді

Оскільки повне утримання суспільства від вживання наркотичних речовин не може бути реальним станом, метою соціальної технології профілактики адиктивної поведінки є зниження споживання і зв'язаних з ним проблем. Тут прийнято розрізняти два типи цілей:

Зменшення пропозиції. Спрямоване на запобігання поширення наркотизації і легкодоступності наркотиків. Зниження пропозиції відбувається, в основному, через зменшення можливості придбати наркотик потенційним споживачем. В ідеалі ця стратегія прагне до повного виключення наркотиків з незаконного обігу. І, незважаючи на практичну недосяжність цієї мети, зменшення пропозиції відбувається за рахунок збільшення ціни наркотику на вулиці за допомогою класичних ринкових сил. Тут необхідно мати на увазі той факт, що наркоман швидше буде урізати споживання продуктів харчування, щоб здобувати наркотик по більш високій ціні, ніж зменшить його споживання. Слід зазначити, що попит на наркотики є еластичним і відповідає змінам ціни. Звідси – успішне зменшення пропозиції може, у принципі, знизити попит.

Зменшення попиту. Спрямовані на зменшення шкоди і несприятливих наслідків уживання наркотиків для наркозалежних і суспільства. Об'єктом тут є як споживачі наркотиків, так і ті, хто ще не почав їх споживання. У першому випадку проводяться заходи лікувально-реабілітаційного характеру, що мають на меті усунення потреби в наркотичній речовині у її споживача. У другому випадку зусилля спрямовані на формування адекватної установки на запо-

бігання первинному прийому наркотиків. Запобігти цьому процесу можуть систематичні заходи соціальної профілактики, спрямовані як на особистостей, які ще не спробували наркотиків, так і на тих, хто експериментує з наркотичними речовинами або вживає їх періодично.

Під профілактикою наркотизації мається на увазі комплекс заходів, спрямованих на усунення чинників, що сприяють поширенню вживання наркотиків. Залежно від змісту і методів профілактики виділяються такі **моделі профілактики наркотизації**:

Модель моральних принципів. Базується на спробі переконати аудиторію в тому, що вживання наркотичних речовин є аморальним. Профілактичні заходи, як правило, мають форму масових пропагандистських кампаній, часто використовуються громадськими організаціями та релігійними групами. Нажаль подібна профілактична робота має нетривалий вплив.

Модель залякування. Профілактична робота побудована на поширенні емоційно забарвленої інформації про небезпечність вживання наркотиків. Проводиться у формі лекторіїв, демонстрації документальних та ігрових фільмів, антиреклами. Профілактика за моделлю залякування ефективна перш за все серед дітей, меншою мірою серед дорослих, а щодо підлітків та молоді, може мати навіть зворотний вплив. Неєфективна при роботі з особами, що вже мають досвід адиктивної поведінки, оскільки останні сприймають інформацію про шкідливість наркотиків як необґрунтовану та тенденційну.

Модель фактичних знань. Ця модель будується на наданні інформації без провокування емоційної захисної відповіді, пов'язаної з опором, і забезпечує потенційних споживачів наркотиків реальними фактами, дозволяючи їм самостійно зробити вибір щодо наркотиків, орієнтуючись на інформацію. Профілактичні заходи передбачають надання об'єктивної і дійсної інформації про речовини і їхні ефекти,

а також про ризики і довгострокові наслідки, що можуть викликати ці речовини. Реалізація профілактичних програм за цією моделлю ефективна при роботі з молоддю та зрілими людьми, у тому числі з тими, хто вже має досвід вживання наркотиків. Проте вона може мати і небажаний ефект, наприклад, стимулюючи інтерес до наркотиків.

Модель ефективного навчання. Вона об'єднує методики, спрямовані на корекцію особистісних рис, що сприяють наркотизації. Використовуються індивідуальні та групові психотренінгові методики, спрямовані на формування адекватної самооцінки, навичок подолання тривоги, вирішення проблем міжособистісних взаємин, самостійного прийняття рішень, подолання соціального тиску. Модель орієнтована перш за все на підлітків та молодь.

Модель поліпшення здоров'я. Включає в себе оздоровчі програми, спрямовані на формування навичок і звичок здорового способу життя: занять фізкультурою і спортом, раціональної організації праці та відпочинку. Програми цього типу можуть використовуватись як додатковий непрямий підхід до навчання у сфері профілактики адитивної поведінки.

Вказані моделі профілактики орієнтують свій вплив на особистісні чинники наркотизації, на формування адекватного ставлення до наркотиків. Проте профілактичні заходи мають носити системний характер, починати впливати на особистість з раннього віку і охоплювати весь комплекс чинників, що сприяють наркотизації. Наразі ці завдання реалізуються профілактичними педагогічними методами.

Відповідно до класифікації ВООЗ у визначенні видів профілактики та особливостей об'єкта впливу, педагогічну профілактику адиктивної поведінки поділяють на первинну, вторинну та третинну.

Первинна педагогічна профілактика (освітній етап) передбачає виховання антинаркогенної спрямованості особистості учня, його морально-психологічної стійкості як ос-

новного характерологічного утворення, що відіграє вирішальну роль у критичних ситуаціях, ситуаціях вибору, пропозиції наркогенних речовин. Ці завдання досягаються, переважним чином, за рахунок профілактичної освіти, мета якої полягає у тому, щоб кожна людина ще до першої спроби якоїсь психотропної речовини мала об'єктивні відомості про те, що це таке, які причини і наслідки вживання цих речовин. Сутність профілактичної освіти у перетворенні отриманих знань на реально діючі мотиви поведінки. Складність цієї основної задачі першого напрямку зумовила створення спеціальних методик та програм, застосування яких забезпечує формування у людини готовності зробити правильний вибір.

Вторинна профілактика (діагностичний етап) передбачає в основному діагностування та виявлення залежності підлітків від наркогенних речовин. На цьому етапі можна виділити такий перелік педагогічних заходів:

- вивчення особових справ учнів, включаючи довідку про стан здоров'я;
- знайомство з сім'єю, вивчення її соціально-психологічного клімату;
- бесіди з вчителями-предметниками;
- спостереження за поведінкою підлітка на уроці та у позанавчальній діяльності за такими параметрами: успішність, відношення до навчання, до праці, до товаришів, до себе, до близьких, батьків, участь у суспільному житті класу, школи, навички культури поведінки;
- організація безпосереднього спілкування з такими підлітками;
- спостереження за індивідом «групи ризику» у педагогічно-значущих ситуаціях тощо.

Третинна профілактика адиктивної поведінки підлітків являє собою систему заходів, спрямованих на корекцію поведінки учня, його перевиховання, переорієнтацію та реабілітацію хімічно-залежних. Здійснюється на основі результатів

організаційно-аналітичних заходів вторинної профілактики.

Завданнями третинної профілактики є:

- на основі встановлених «груп ризику» здійснювати індивідуальний виховний профілактичний вплив на особистість учня шляхом використання доцільного та професійно виваженого арсеналу відповідних педагогічних засобів;
- створення сприятливих для корекції адиктивної поведінки учнів умов соціального оточення, психологічного клімату, позитивно психологічного самопочуття тощо.

Слід зазначити, що успішність процесу переходу знань у переконання залежить не тільки від якості виховання. Велике значення має особистість того, кого навчають. Якщо у підлітка чи молодій людини вже сформована орієнтація на вживання психотропних речовин, то переконаність в істинності інформації, яка міститься в курсі профілактичної освіти, навряд чи виникне. Крім того, якщо в силу своїх особистісних особливостей підліток часто відчуває потребу в зміні свого психічного стану (зняти напруженість, тривогу; покращити настрій; позбутися нудьги тощо), інформація про негативні наслідки вживання психотропних речовин його навряд чи утримає.

Тому з підлітками «групи ризику» необхідно проводити спеціальну роботу, спрямовану на корекцію їхньої особистості.

Психологічна допомога дітям, підліткам та молоді із сімей, обтяжених алкогольним чи наркотичним uzалежненням також повинна розглядатися у зв'язку з питаннями профілактики залежності. Незважаючи на те, що вже давно доведено, що основний контингент майбутніх алкоголіків складають діти з алкогольних сімей, у загальноосвітніх школах вкрай рідко використовуються програми роботи з ними. Між тим, вивчення рушійних механізмів патологічного розвитку дитини в сім'ї, обтяженій проблемою алкоголю чи наркотиків, дозволяє вести мову про психопатизуючий вплив такої соціальної ситуації розвитку дитини. З

часом, коли дитина виходить за межі сім'ї, психогенні фактори продовжують діяти. Тому навіть у дорослих дітей алкоголіків існують серйозні проблеми.

Психологічна підтримка родини – батьків, дружин, матерів або інших близьких людей, що проживають разом з узалежненою людиною, в Україні здійснюються на основі спеціальних програм щодо соціально-психологічної допомоги співзалежним членам родини. Наукові дослідження та життєві спостереження доводять серйозну значущість того впливу, який справляють члени сім'ї один на одного. Відомо, що ставлення дружини, її реакція на зловживання чоловіком спиртними напоями, що розпочалося, іноді відіграє вирішальну роль у тому, що він припиняє пиячити. Іноколи буває й навпаки.

Другий аспект цієї проблеми – стосунки того з батьків, хто не п'є і не вживає наркотики, з дітьми. Тут теж необхідна психологічна допомога.

Зокрема у загальноосвітній школі педагогічна профілактика адиктивної поведінки учнів може здійснюватися за умови міцної взаємодії між класним керівником, соціальним педагогом, психологом, медичним працівником, лікарем наркологом та представниками правоохоронних органів.

При плануванні роботи з учнями щодо профілактики вживання наркогенних речовин необхідно враховувати:

- в які загальновиховні заходи доцільно включити елементи діагностико-профілактичного характеру (у даному випадку загальновиховними вважаються такі заходи, під час проведення яких вирішуються завдання гармонійного розвитку особистості);

- яке місце відводиться спеціальним заходам (до спеціальних відносяться такі форми роботи, які передбачають вирішення завдань попередження адиктивної поведінки учнів);

- як співвідносяться між собою загальні та спеціальні форми роботи.

Кількість останніх повинна поступово збільшуватись, орієнтовно від 10–15% для молодших школярів до 60–70% для старшого підліткового та юнацького віку. Такий розподіл часу на загальновиховні та спеціальні форми не є абсолютним і може змінюватись відповідно до потреб практики.

Важливо у профілактичній роботі використання ефективних методів, особливо якщо діяльність спрямована на дітей, підлітків та молодь. Такими методами можуть бути визначені: лекції (лекторії), кіно- та відеолекторії, бесіди, ігри, конкурси, вікторини, соціально-психологічні тренінги, підготовка та публікація статей у періодичній пресі, проведення теле- і радіопрограм, соціальна реклама, масові заходи (концерти, шоу), навчання на рівних.

Таким чином, у результаті проведення таких профілактичних дій зменшується ризик виникнення багатьох медичних і соціальних захворювань (ВІЛ, гепатит тощо), кількість злочинів, які наркозалежні чинять заради грошей на наркотики, вдається встановити контакт із споживачами наркотиків, зменшити їх агресивність та впевнити їх у тому, що вони здатні прийняти допомогу і знайти вихід із своєї хвороби і найголовніше – це виховання антинаркогенної спрямованості особистості неповнолітніх.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лютий В.П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки: Навчальний посібник. – К.: Академія праці і соціальних відносин, Християнський дитячий фонд, 2000.
2. Наркомании у подростков / В.С.Битенский, Б.Г.Херсонский, С.В.Дворяк, В.А.Глушков. – К.: Здоров'я, 1989.
3. Наркотичні речовини та залежність від них. – К., 1998.
4. Профілактика наркоманій у дитячому, підлітковому та молодіжному середовищі: Довідник для соціальних працівників, вчителів, шкільних психологів, батьків / За ред. І.П.Лазаренка. – К., 2005.

5. Рябуха В.В. Освіта проти наркотиків (для небайдужих батьків). – Чернігів, 2004.

6. Соціальна педагогіка / За ред. А.Й.Капської. – К., 2002.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте визначення поняттю «адиктивна поведінка», «наркотик», «наркотична речовина».

2. В яких випадках лікарські засоби або продукти побутової хімії можна назвати інтоксикантами?

3. Які ознаки можуть свідчити про вживання підлітком наркотичних речовин?

4. Назвіть основні фактори наркотизації дітей і підлітків.

5. Охарактеризуйте основні етапи педагогічної профілактики адиктивної поведінки дітей і підлітків.

6. В чому полягають особливості кожного етапу педагогічної профілактики адиктивної поведінки дітей і підлітків?

7. Які умови необхідно враховувати при організації педагогічної профілактики адиктивної поведінки дітей і підлітків?

Глава 11. Технології соціально-педагогічної роботи з дітьми вулиці

1. Загальна характеристика явища дитячої бездоглядності та безпритульності

Зміна цінностей і ціннісних орієнтацій суспільства посткомуністичного періоду, загальної соціокультурної ситуації загострила проблеми, пов'язані з соціальним статусом і захищеністю різних верств населення України, особливо дітей та молоді. Це в свою чергу зумовило появу такого соціально-педагогічного феномену, як «діти вулиці», дитяча безпритульність, бездоглядність. Сутність цього явища

полягає у недостатньому піклуванні про дітей та підлітків з боку сім'ї та держави, відсутності педагогічного нагляду, здорової моральної атмосфери, постійних і нормальних умов життя.

Проблема дітей вулиці існує не лише в Україні, а навіть у високорозвинених країнах Європи. Діти на вулиці є свідченням серйозних проблем у суспільстві. Серед них – нездорова атмосфера у сім'ї, педагогічні помилки, соціально-економічна криза, байдужість влади.

Офіційної статистики щодо кількості бездоглядних і безпритульних дітей в Україні, які виховуються переважно в умовах вулиці, немає. За даними Державного комітету у справах сім'ї та молоді, у державі налічується більше 100 тисяч дітей-сиріт до 18 років, з неофіційних джерел – їх у двічі більше; причому, кожна восьма-дев'ята дитина – кругла сирота при живих батьках; у більше як 60 тисяч неблагополучних сімей проживають і виховуються 136 тисяч дітей [8, с.33]. На жаль, дитяча безпритульність та бездоглядність стали негативною нормою суспільства, і тому виникла потреба у актуалізації знань щодо таких дітей та можливостей надання їм допомоги.

Поняття «діти вулиці» не є юридичним терміном, адже його нема ні в законах, ні в інших законодавчих актах. Немає також універсальної концепції трактування феномену «дітей вулиці». Це явище часто пов'язують з дитячими правопорушеннями, злочинністю, наркоманією, проституцією та безробіттям.

Визначаючи поняття «діти вулиці», українські державні інституції керуються концепцією Ради Європи, де зазначається, що: «Діти вулиці» – це діти або підлітки, молодші 18 років, які живуть на вулиці більш-менш тривалий відрізок часу. Вони мігрують з одного місця на інше, мають свої групи і контакти на вулиці. Їхня офіційна адреса – адреса батьків чи адреса установи соціально захисту. «Дітей

вулиці» відрізняє від інших те, що вони не мають контактів (або мають, але дуже мало) з батьками, школами, соціальними закладами, установами та організаціями, які несуть за них відповідальність.

Результати досліджень Державного інституту проблем сім'ї та молоді, проведених на замовлення Державного центру соціальних служб для молоді у 2002 році показали, що до «дітей вулиці» в Україні слід віднести такі групи неповнолітніх:

- безпритульні діти – діти, які не мають постійного місця проживання через втрату батьків, асоціальну поведінку дорослих у сім'ї; діти, котрих вигнали з дому батьки;

- бездоглядні діти – діти, які мають визначене місце проживання, але вимушені перебувати на вулиці більшу частину дня, а іноді й ночі, в результаті неспроможності батьків або опікунів (родичів, бабусь, дідусів) матеріально забезпечувати їх; наявності психічних захворювань у батьків, байдужого ставлення останніх до виховання дітей;

- діти-втікачі з навчально-виховних закладів – діти, яких не влаштовують умови життя й виховання у цих закладах, які зазнали психологічного, фізичного або сексуального насилля у закладах інтернатного типу або притулках;

- діти-втікачі із зовні благополучних сімей – діти з високим рівнем конфліктності, патохарактерологічними особливостями, відхиленнями у психічному й особистісному розвитку;

- діти, які за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці (номадизм, дромоманія); діти, позбавлені систематичної батьківської турботи, аутсайтери шкільних колективів, діти з яскраво вираженими ознаками важковиховуваності, схильні до безцільного проведення часу.

Соціальні умови розвитку цих дітей призвели до того, що вони змушені були залишити сім'ї, школи, інші інститути

соціалізації. Покинуті, занедбані, саморганізовані, вони швидко опановують девіантні форми поведінки, потрапляють під різноманітні криміногенні впливи, залучаються до асоціальної системи цінностей.

Опитування експертів-фахівців з проблеми дитячої безпритульності, проведене працівниками УДЦСССДМ, дозволило виявити причини кількісного зростання цього явища. До основних причин поширення безпритульності в Україні відносять:

- погіршення матеріального добробуту значної частини населення;
- експлуатація дитячої праці з боку дорослих, зокрема залучення до жебракування, злочинства;
- зменшення відповідальності батьків за утримання та виховання дітей;
- послаблення виховної функції сім'ї;
- послаблення роботи з організації дозвілля дітей за місцем проживання;
- пропаганда засобами масової інформації насильства та «легкого» життя.

Дослідник В.В.Козубовський звертає увагу на те, що частіше за все прагнення до втечі виявляється як реакція на якісь чинники травмуючого характеру вдома, у школі або в підлітковому середовищі. Діти можуть покидати сім'ю через фізичне, психічне або сексуальне насилля близьких, через злидні і незабезпеченість у сім'ї, через образу на родичів внаслідок їхнього нерозуміння проблем чи переживань дитини.

Наразі дисфункціональна сім'я виступає головною детермінантою дитячої безпритульності. Дисфункціональна сім'я – це сім'я, яка в силу зовнішніх умов та факторів не здатна здійснити свої основні функції, що впливає на успішність соціалізації та цілісний розвиток дитини. Безумовним критерієм дисфункціональної сім'ї є втрата нею виховної та соціалізуючої функцій.

Ми спробували виділити та проаналізувати типи дисфункціональних сімей з точки зору їх впливу на появу бездоглядних та безпритульних дітей.

Найчастіше безпритульними стають неповнолітні, батьки яких залежні від алкоголю, наркотиків, схильні до протиправних дій, тобто мають асоціальну поведінку. Відповідно цей тип сімей називають *асоціальними*, маючи на увазі, що це сім'ї, в яких концентруються різні негативні фактори, такі як: п'янство, алкоголізм, наркоманія, скандали, бійки, розбещена поведінка дорослих. Алкоголізм, наркоманія призводять до збіднення сім'ї, погіршення добробуту і повної деформації норм поведінки. Проявляючи соціальну пасивність і деградує в особистісному плані, алко- чи наркозалежна людина, перестає піклуватися про своє найближче оточення. Діти стають бездоглядними, у них втрачається почуття прив'язаності та поваги до батьків.

Дітям у таких сім'ях не забезпечують належного фізичного, інтелектуального, емоційного розвитку, своєчасно не виявляються різні хвороби, завдають побоїв, виганяють з дому, завдяки чому у неповнолітніх формуються психопатичні риси характеру. Як правило, у таких дітей відсутній інтерес до навчання, часто трапляються пропуски занять. Відставання в навчанні викликає негативне ставлення з боку вчителів, однокласників. Своє «Я» такі діти та підлітки компенсують жорстокістю, агресією, конфліктами з однолітками, вчителями. Опинившись в ізоляції, вони починають шукати товаришів у вуличних компаніях, де збираються ровесники зі схожими долями та проблемами. У сім'ї дитина втрачає значимого дорослого, не знаходячи його і в інших сферах свого життя. Зразки ідентифікації вона знаходить у вуличній компанії. Зовнішніми способами захисту від психотравмуючої ситуації, викликаній відторгненням батьків, негативним ставленням вчителів та однокласників, стають вживання наркотиків, алкоголю, агресивна поведінка, бродяжництво.

Несприятливі умови виховання, які змушують дитину йти на вулицю, зазвичай складаються у *конфліктних сім'ях*. До такого типу належать сім'ї зі стійкими конфліктами у взаємовідносинах між батьками, батьками і дітьми. Як підкреслює І.В.Гребенніков, конфліктна сім'я – це сім'я, де між подружжям існують постійні суперечки, де їхні інтереси, потреби, наміри і бажання вступають у протиріччя, породжуючи сильний і тривалий негативний емоційний стан.

Конфліктні сім'ї можуть бути як «шумними», скандальними, так і «тихими», де стосунки подружжя характеризують повне відчуження, прагнення уникати взаємодії. У будь-якому випадку вплив такої сім'ї на формування особистості дитини буде негативним. Конфліктна атмосфера загострюється, негативні процеси розширюються і поглиблюються, збільшується їх частота. Це викликає невдоволення подружжя одне одним та шлюбом взагалі. У таких сім'ях спостерігається рівень низької внутрішньосімейної культури, часто принижується гідність особи, відсутнє почуття взаємоповаги. Життя у подібних умовах призводить до психологічного відчуження, створюється негативний емоційний мікроклімат у сім'ї. Все це погано впливає на духовну сферу членів сім'ї і може стати причиною появи нервово-психічних розладів.

З'ясовуючи стосунки між собою, батьки нерідко намагаються зробити дитину своїм спільником. Дитина, особливо молодшого віку, не може визначити, хто з батьків правий. За таких умов у неї формуються суперечливі почуття до обох батьків або вороже ставлення до одного із них. Захистом від хвилювань буде уникнення різних конфліктів, намагання частіше не бувати вдома або просто не звертати увагу на чергову сварку, навіть посміхатися над непорозуміннями батьків. Однак цей захист буде досягнутий ціною відчуження від батьків, зверхнім ставленням до них, егоїзмом, цинізмом до почуттів інших людей.

Часто трапляються конфлікти між батьками та дітьми підліткового віку. Відомо, що підлітковий вік – це важли-

вий період у житті дитини, пов'язаний із самоствердженням, і в той же час складний з точки зору взаємодії з батьками. Обмеження свободи, нав'язування думки, повчання негативно сприймаються підлітками, що призводить до непорозумінь, конфліктів. Втеча з дому як реакція протесту – це спроба підлітка заявити про себе в умовах сім'ї, що обмежує його свободу та розвиток особистості.

Ще одним типом дисфункціональних сімей, у яких складаються передумови до дитячої бездоглядності, є *неповна сім'я*. Зауважимо, що це сім'я з порушеною структурою (відсутністю батька чи матері) та стосунками між її членами. Процес соціалізації у неповній сім'ї порушується у зв'язку з тим, що вона не може самостійно ефективно вирішувати суперечності, конфлікти.

Науковими дослідженнями доведено, що в неповних сім'ях значно більше педагогічно занедбаних дітей. Діти в неповних сім'ях у два рази частіше, ніж у повних, залишаються без нагляду, що найчастіше пов'язано із зайнятістю на роботі, вирішенням особистих проблем. Таким чином матеріальні та інші негаразди життєдіяльності неповної сім'ї нерідко приводять до бездоглядності дітей. В неповній сім'ї значно частіше виникають конфлікти між матір'ю та підлітками.

Мати в неповній сім'ї при всьому її бажанні не в змозі створити повноцінних умов для соціалізації дитини. У одиноких матерів переважає установка на виховання дитини з вираженою системою емоційних стосунків. Матері-одиначки намагаються компенсувати відсутність батьківської турботи, надмірно опікуючи і контролюючи дитину (виховання за типом гіперопіки). Це в сою чергу заважає прояву дитячої ініціативи та самостійності, натомість формується бездіяльність та егоїзм.

Однак, трапляються інші випадки, коли мати, навпаки – зайнята влаштуванням особистого життя, а не проблемами дитини. У такому разі процес соціалізації для неповноліт-

нього не менш складний. Дитина почуває себе непотрібною, що призводить до відчуження, озлоблення та жорстокості. Негативним фактором, що впливає на психічний стан дитини у неповній сім'ї, є емоційний дискомфорт. Він характеризується комплексом психічних реакцій та переживань, які пов'язані з комплексом неповноцінності, емоційного голоду. Така ситуація породжує у дітей та підлітків підвищений інтерес до своїх переживань, байдужість до переживань дорослих, негативне ставлення до того з батьків, хто залишив сім'ю.

Для українського суспільства характерне явище *дистантних* сімей, яке проявляється у тривалій відсутності одного або обох батьків у зв'язку із працевлаштуванням за кордоном. За офіційними даними, 6 млн. громадян України перебувають за кордоном на заробітках.

Виїзд батьків на заробітки за кордон та залишення дітей під наглядом бабусь, дідусів та інших родичів – осучаснена причина дитячої бездоглядності. Масового характеру це явище набуло в західних регіонах нашої держави. Так, лише у Львівській області у 22 тис. дітей один з батьків перебуває на заробітках за кордоном, у 4 тис. – обидва. Діти залишаються бездоглядними, адже старше покоління через стан здоров'я, зайнятість у домашньому господарстві, не в змозі приділити їм належної уваги. Відносини дітей з батьками перетворюються на грошово-майнові, вони віддаляються одні від одних, не знають потреб та проблем членів сім'ї.

Ризикованими з точки зору поширення дитячої бездоглядності є сім'ї з високим соціально-економічним рівнем життя. Діти у таких сім'ях знаходяться в ситуації дефіциту уваги з боку батьків. Батьки зазвичай ведуть активне публічне життя, а функції виховання перекладають на гувернерів, репетиторів. У сім'ї не вистачає часу на спільний відпочинок, спілкування, ігри. Дитина не задовольняє

потреби в емоційній близькості з батьками, і це зрештою трансформується у відчуження та повну ізоляцію. Свої потреби у спілкуванні з батьками неповнолітній починає задовольняти у неформальному спілкуванні з ровесниками, що створює умови для формування асоціальної поведінки.

У сім'ях з високим соціально-економічним рівнем життя порушена функція духовного спілкування між її членами, а також рекреативна функція, що в свою чергу негативно впливає на процес виховання дітей. Дослідники Й.Лангмейер та З.Матейчек визначили проблеми дітей у таких сім'ях як знаходження у стані психологічної депривації, що передбачає неможливість задоволення провідних психічних потреб у достатній мірі і протягом тривалого часу.

Науковець А.Гоголева звертає увагу на сім'ї, *члени яких мають сенсорні, моторні, інтелектуальні, психічні, соматичні порушення*. Вона зазначає, що діти при наявності хворих батьків живуть у ситуації емоційної деривації, мають значні труднощі у розширенні соціальної компетентності. До того ж, дорослі також живуть у ситуації емоційної деривації. Викривлення батьківсько-дитячих стосунків стає головним фактором, що провокує бездоглядність та безпритульність неповнолітнього члена сім'ї.

Проблеми в емоційно-мотиваційній сфері на етапі первинної соціалізації позначаються на спілкуванні, навчанні і майбутній трудовій діяльності. Шкільна успішність знижується, вулична компанія заміняє батьківський авторитет. Все це в комплексі призводить до бездоглядності із соціально-педагогічною занедбаністю, іноді із затримкою психічного розвитку. Така дитина випадає з-під впливу сім'ї та школи. У неї формується низька самооцінка, з'являється почуття емоційної незахищеності та непотрібності, відбувається викривлення ціннісних орієнтирів та моральних понять. Така дитина відчуває труднощі в стресовій ситуації і не здатна проговорити свої переживання. Все це виштовхує її на вулицю.

Розглядаючи дисфункціональні сім'ї та їх вплив на поширення дитячої бездоглядності та безпритульності, головну увагу ми звернули на причини відчуження дитини від сім'ї. Інша ситуація складається у сім'ях, де безпритульність та бродяжництво вважаються нормою. Ще з дитинства людина програмується на такий спосіб життя, чим суттєво порушується процес соціалізації. Зауважимо, що до категорії маргінальних сімей слід віднести сім'ї «професійних жебраків», біженців, людей без певного місця проживання. Особливості розвитку цих сімей, виховання в них дітей потребують окремого вивчення. У практичній діяльності при виборі стратегії допомоги та побудові її плану слід звернути увагу на ресурси сімей дисфункціональних та маргінальних. Останні потребуватимуть більш тривалої та комплексної допомоги.

Однією з головних причин поширення явища дітей вулиці є жорстоке поводження з неповнолітніми в їхніх сім'ях. Ми не виділяємо це як окремий тип дисфункціональних сімей. Як показує практика, у кожному із розглянутих типів сімей присутні елементи жорстокого поводження. Зауважимо, що жорстоке поводження з дітьми визначають як навмисні дії (чи бездіяльність) батьків, вихователів чи інших осіб, які наносять шкоду фізичному або психічному здоров'ю дитини. Неповнолітні, особливо підлітки, до яких застосовується фізичне, сексуальне чи емоційне насильство, схильні давати чіткі реакції, які проявляються у втечах з дому, пошуку підтримки в асоціальних компаніях. Часто батьки самі примушують дітей до асоціальної поведінки: здійснювати крадіжки, жебракувати та бродяжити. Така поведінка з боку батьків по відношенню до дитини визначається як емоційне насильство.

На жаль, практична робота з батьками бездоглядних та безпритульних дітей недостатньо розвинена. Зазвичай батьки йдуть на контакт у разі, коли їм пропонується матеріальна допомога. Проблеми у психологічному кліматі сім'ї

батьками не визнаються, а звернення до спеціалізованого центру вони вважають зарахуванням до «дефективних» категорій. Тому мотивації до взаємодії із соціальними педагогами та соціальними працівниками немає. Отримавши певний вид соціально-психологічної допомоги у спеціалізованому центрі, дитина повертається в сім'ю, де проблеми залишаються, а то й ще більше загострюються. Без попередньої роботи з сім'єю фактично неможливо досягти позитивного результату у допомозі дитині.

До вирішення проблеми дитячої бездоглядності та безпритульності слід підходити комплексно. Важливою і першочерговою ланкою у такій роботі має бути сім'я. Дисфункціональні сім'ї є потенційним джерелом дитячої бездоглядності та безпритульності. Сім'ї асоціальні, конфліктні, неповні, дистантні, з високим соціально-економічним рівнем розвитку, та сім'ї, члени яких мають різні розумові, психічні порушення можуть негативно впливати на процес соціалізації дитини. Вони часто стають неприйнятним середовищем для дитини, внаслідок чого вона йде на вулицю.

2. Технології взаємодії суспільних інституцій у процесі здійснення соціально-педагогічної підтримки дітей вулиці

Політика держави щодо соціального захисту безпритульних та бездоглядних дітей ґрунтується на положеннях Законів України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про охорону дитинства», Указів Президента України «Про Державну програму запобігання дитячій бездоглядності на 2003–2005 роки», «Про Комплексну програму профілактики злочинності на 2001–2005 роки», «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей». У цілому ця сфера соціального захисту регулюється близько 15 нормативно-правовими актами.

Урядом затверджено ряд загальнодержавних програм, що мають вирішити проблему дитячої безпритульності. Зокрема, нещодавно затверджено «Програму профілактики дитячої злочинності та безпритульності на 2007–2009 роки», «Програму подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006–2010 роки».

Створена в Україні система підтримки дітей вулиці передбачає діяльність і співпрацю таких установ та організацій:

- служби у справах дітей;
- центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді;
- загальноосвітні школи;
- клуби за місцем проживання;
- кримінальна міліція у справах неповнолітніх;
- заклади охорони здоров'я;
- притулки для неповнолітніх;
- центри соціально-психологічної реабілітації;
- громадські організації.

Служби у справах дітей відповідно до поставлених перед ними завдань розроблюють і здійснюють заходи, спрямовані на запобігання та подолання безпритульності та бездоглядності неповнолітніх. Як показує практика, робота служб зводиться до виявлення та обліку неблагополучних сімей, у разі потреби вилучення дітей з цих сімей, позбавлення батьківських прав, влаштування неповнолітніх до спеціальних установ, прийомних сімей. Служби у справах дітей можуть створювати притулки для неповнолітніх, їм підпорядковуються центри соціально-психологічної реабілітації.

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ) здійснюють соціально-реабілітаційні заходи щодо відновлення соціальних функцій, психічного та фізичного стану дітей, які зазнали жорстокості, насильства, потрапили в кризові ситуації. ЦСССДМ проводять вуличну

роботу, яка передбачає організацію масових, колективних та групових форм виховної роботи на вулиці. Іншими словами, це організація продуктивного дозвілля, у процесі якого здійснюється формування здорового способу життя, розкриття творчих навичок та здібностей. Важливим напрямком роботи ЦСССДМ у підтримці «дітей вулиці» є створення на базі притулків для неповнолітніх консультативних пунктів, шкіл соціальної адаптації, проведення соціально-психологічних тренінгів, культмасових благодійних акцій, а також надання організаційно-методичної допомоги педагогічному колективу притулку. Спеціалісти ЦСССДМ готують волонтерів до роботи з «дітьми вулиці».

Центри соціальних служб тісно співпрацюють з соціальними педагогами загальноосвітніх закладів. Спільно вони проводять різноманітні заходи по формуванню здорового способу життя. Соціальні педагоги шкіл ведуть облік неблагополучних сімей, дітей з девіантною поведінкою, що дозволяє скласти соціальний паспорт мікрорайону. Така інформація може бути корисною і необхідною для служб у справах дітей, ЦСССДМ. Залежно від проблем дітей соціальний педагог виконує посередницьку функцію, направляючи неповнолітніх до відповідних установ та організацій.

Клуби за місцем проживання займаються організацією дозвілля молоді. Вони залучають дітей до творчості, діяльності за інтересами.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх займається профілактикою і розкриттям злочинів. Працівники кримінальної міліції самостійно або спільно з центрами соціальних служб для сім'ї дітей та молоді, службами у справах дітей та управлінням освіти проводять рейди «Діти вулиці», «Вокзал», «Підліток», «Жебракування», в ході яких виявляються та затримуються діти, що залишили сім'ю чи навчально-виховні заклади. Після затримання безпритульної чи бездоглядної дитини кримінальна міліція з'ясовує місце її проживання, причини бродяжництва. За-

можливо від обставин неповнолітнього можуть повернути до сім'ї, інтернату, доставити у притулок або до приймального розподільника.

Майже у кожній безпритульній дитини спостерігаються серйозні проблеми зі здоров'ям. Тому неповнолітній, потрапляючи до установи соціальної реабілітації, спочатку перебуває у карантинній групі, де лікарі закладу проводять його обстеження та лікування, а у разі потреби направляють до місцевих закладів охорони здоров'я на стаціонарне лікування.

Соціально-педагогічна підтримка дітей вулиці здійснюється безпосередньо у притулках для неповнолітніх та центрах соціально-психологічної реабілітації.

У притулку для неповнолітніх згідно з «Типовим положенням про притулок для неповнолітніх служби у справах неповнолітніх» дитина може перебувати не більше 90 діб. За цей час неповнолітньому надається медична, психологічна, соціально-педагогічна, юридична допомога, визначається подальше місце перебування дитини. У притулках формуються групи за статевою ознакою та віковим критерієм. Таким чином, утворюються групи хлопчиків, дівчаток підліткового віку та дітей дошкільного віку кількістю в середньому по 10 чоловік.

При цьому не враховується один із головних, на нашу думку, критеріїв – місце попереднього перебування дитини. За цим критерієм вихованців притулку умовно можна поділити на дітей, що перебували в сім'ї до того, як потрапили до соціального притулку, та дітей, що перебували на вулиці. Це зовсім різний контингент неповнолітніх, який відповідно вимагає різних підходів у роботі. Програма реабілітації вихованця притулку, яка має складатися спеціалістами, повинна включати як індивідуальну, так і групову форми роботи. Перебування дітей двох означених категорій разом, їхнє тісне спілкування може бути небезпечним. Адже це приводить до явища «соціального інфікування».

ня», коли діти з вулиці «заражають» дітей, що до притулку перебували в сім'ях, потягом до вільного життя, демонструючи особливості вуличної культури та розповідаючи про переваги їхнього вибору.

Незважаючи на комплексний характер реабілітаційних заходів, що надає притулок вихованцям, робота цих закладів є недостатньо ефективною. Про це свідчить той факт, що 27% з опитаних дітей-бродяг перебували у притулках по 2–3 рази, 15% дітей – від чотирьох до дев'яти разів, десять разів і більше – 14%. Причиною такої ситуації є невідпрацьований механізм взаємодії з середовищем, до якого направляють дитину з притулку, не здійснюється соціальний супровід вихованця.

Отже, технологія надання допомоги неповнолітньому у притулку має незавершений характер, оскільки досягнуті у процесі виховання в закладі результати не закріплюються в майбутньому. У біологічній сім'ї чи інтернатному закладі, куди направляють дитину після притулку, не створюються належні соціально-психологічні умови для перебування дитини, і вона знову тікає на вулицю.

З метою уникнення повторного перебування неповнолітніх у притулках і налагодження системи допомоги дітям вулиці з 2004 року почали створюватися центри соціально-психологічної реабілітації дітей. Згідно з «Типовим положенням про центр соціально-психологічної реабілітації дітей», це заклади соціального захисту, що створюються для тривалого (стаціонарного) або денного перебування дітей віком від 3 до 18 років, які опинилися у складних життєвих обставинах, надання їм комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та інших видів допомоги (п. 3). Тривалість перебування дитини у центрі визначається психолого-медико-педагогічною комісією, але цей термін має бути не більше 9 місяців у разі стаціонарного перебування та 12 місяців – денного перебування.

Прийняття дитини до закладу здійснюється за висновком психолого-медико-педагогічної комісії на підставі направлення служби у справах дітей і за клопотанням органів опіки та піклування, управління освітою, у справах сім'ї, молоді та спорту, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, притулків, батьків. У разі особистого звернення дитини до центру її направляють до притулку.

Діяльність центрів соціально-психологічної реабілітації не виключає роботи притулків, а навпаки – передбачає їх взаємодію. Однак, як показала практика, притулки для неповнолітніх реорганізуються в центри соціально-психологічної реабілітації дітей.

Суттєву допомогу державним структурам у роботі з дітьми вулиці надає діяльність громадських та інших недержавних організацій, а також підтримка з боку міжнародних організацій, які опікуються цією проблемою в Україні. Міжнародні організації ЮНІСЕФ, «Карітас», «Європейський Рух», «Надія і житло для дітей», «Отчий дім», «Лікарі світу – США», Міжнародне товариство прав людини, а також зарубіжні благодійні організації «СОС-Кіндердорф Інтернешнл» (Австрія), «Надії дітей» (Швеція), Німецько-Польсько-Українська Спілка Східної Європи реалізують та сприяють впровадженню проектів допомоги безпритульним та бездоглядним дітям в Україні.

Основною метою діяльності громадських організацій, які надають підтримку «дітям вулиці», є всебічна підтримка дітей у кризових ситуаціях, надання соціально-психологічної реабілітації в недержавних притулках та центрах соціально-психологічної реабілітації; надання житла, харчування, одягу; оздоровлення в літніх таборах. Серед недержавних організацій можна виділити групу організацій, які вивчають проблему безпритульності на інформаційно-

аналітичному рівні, виконують соціологічні дослідження, опитування з метою пошуку ефективних практичних форм та методів роботи з цією категорією дітей та їхніми родичами. Однак, відсутність співробітництва з відповідними державними структурами на місцях та на національному рівні не сприяє організації ефективної підтримки «дітей вулиці».

Останнім часом помітну роль у вирішенні проблеми безпритульних неповнолітніх в Україні відіграють засоби масової інформації. Телевізійні програми «Дитяча пошукова служба», «Милосердя», що створені телерадіокомпанією «Надзвичайні новини», і програма «Без табу» не лише висвітлюють проблему, а й сприяють влаштуванню долі кожної конкретної дитини, яка опинилася в кризовій ситуації.

Незважаючи на роботу, що проводиться на державному та місцевому рівнях, взаємодію державних і громадських установ, це не вирішує проблему дитячої безпритульності та бездоглядності. Феномен «дітей вулиці» залишається гострою проблемою нашого сьогодення. Проаналізувавши систему допомоги безпритульним та бездоглядним дітям, ми побачили, що у цьому напрямку здійснюються в основному реабілітаційні заходи. Але, як відомо, проблему краще попередити, ніж вирішувати. На нашу думку, допомога дітям вулиці не буде ефективною, якщо в цій системі відсутня важлива первинна ланка – інституція, яка здійснює соціально-педагогічну профілактику дитячої безпритульності та бездоглядності.

Зазначимо, що соціально-педагогічна профілактика безпритульності неповнолітніх – це система заходів, спрямована на вивчення особливостей розвитку та виховання неповнолітніх, умов їхнього виховання та навчання, причин аморальної, протиправної, іншої асоціальної поведінки, що призводить до безпритульності, та використання отриманих знань у діяльності щодо попередження поширення

безпритульності неповнолітніх. Причому, у сучасній практиці виділяють первинну, вторинну та третинну профілактику.

Первинна профілактика має інформаційний характер, так як спрямована на формування в особистості неприйняття та категоричну відмову від певних стандартів поведінки та негативних звичок. Вторинна профілактика має на меті виявлення негативних змін у поведінці людини, обмеження поширення окремих негативних явищ, що мають місце в суспільстві чи соціальній групі. Третинна профілактика – це комплекс соціальних, освітніх та медико-психологічних заходів, спрямованих на відновлення особистісного та соціального статусу людини, повернення її в сім'ю, освітній заклад, до суспільно корисної діяльності.

Здійснений нами аналіз надання допомоги «дітям вулиці» свідчить про те, що робота в основному зводиться до здійснення заходів третинної профілактики (реабілітації), що реалізується у державних та недержавних закладах, таких як: притулки для неповнолітніх, центри соціально-психологічної реабілітації, центри допомоги дітям, що опинились у складній життєвій ситуації, центри соціальної реабілітації дезадаптованих дітей і підлітків, центри тимчасового перебування дітей та ін. Однак, вирішення проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності має розпочинатися із заходів первинної і вторинної профілактики цього явища. Тому актуальним є питання створення інституції, яка має займатися профілактикою дитячої безпритульності. В Україні робляться перші кроки по створенню відповідних центрів.

Першочерговою ланкою в системі допомоги безпритульним та бездоглядним дітям має стати Центр соціально-профілактичної роботи з дітьми. Цей заклад повинен виконувати функцію координатора діяльності різних суспільних інституцій у процесі надання соціально-педагогічної допомоги

дитині. Він має підпорядковуватися службі у справах дітей, взаємодіяти із закладами охорони здоров'я, загальноосвітніми закладами, кримінальною міліцією у справах неповнолітніх, ЦСССДМ, клубами за місцем проживання, громадськими організаціями та ін. Підтвердженням цього є мета і зміст діяльності центру соціально-профілактичної роботи з дітьми вулиці, створеного в місті Чернігові.

Проблема дитячої бездоглядності та безпритульності залишається актуальною для всіх регіонів нашої держави. Зокрема, за офіційними даними, на Чернігівщині кількість таких дітей станом на 01.01.2008 р., становила 2775 осіб. Абсолютна більшість із них (2157 дітей або 77,7%) належать до категорії соціальних сиріт, тобто сиріт при живих батьках, які з різних причин не дбають про власних дітей. Зауважимо, що тут не врахована специфічна категорія дітей групи соціального ризику щодо дитячої безпритульності та бездоглядності.

Завдяки об'єднанню зусиль представництва організації «Лікарі світу – США» в Україні, Міністерства України у справах сім'ї, молоді і спорту, служби у справах дітей Чернігівської облдержадміністрації, Чернігівської міської ради та Деснянської районної ради у місті Чернігові у квітні 2007 р. в Чернігові було відкрито Центр соціально-профілактичної роботи з дітьми вулиці. У 2009 р. Центр перейде на утримання місцевого бюджету і стане першим в Україні прототипом державних установ вуличної роботи з безпритульними й бездоглядними дітьми, що створюватимуться в рамках Державної програми подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006–2010 роки.

З клієнтами Центру працює мультидисциплінарна команда фахівців, яка складається з чотирьох соціальних працівників, двох медиків, психолога, педагог-вихователя та менеджера. Вони надають клієнтам Центру різноманітні соціальні послуги, а за потреби перенаправляють їх до широкої мережі організацій-партнерів. Протягом року

діяльності Центру в ньому отримали соціальну, медичну, психологічну допомогу 200 дітей. Причому, 29 дітей-клієнтів вдалось перемістити у більш стабільні та сприятливі умови проживання: чотирьох підлітків було влаштовано на навчання до професійно-технічних училищ, трьох безпритульних дітей направлено у притулок для дітей, двох бездоглядних дітей – у Центр соціально-психологічної реабілітації, у 20 випадках досягнуто покращення піклування з боку біологічних батьків.

Основною метою діяльності Центру соціально-профілактичної роботи з дітьми вулиці є надання первинної соціально-психологічної та першої медичної допомоги бездоглядним та безпритульним неповнолітнім. Центр має сприяти реабілітації, соціальній адаптації та подальшому життєвляштуванню дітей вулиці.

Центр соціально-профілактичної роботи з дітьми вулиці виступає проміжною ланкою між вуличним життям та поверненням до сім'ї (біологічної або опікунської) чи соціального закладу на більш тривалий термін перебування. Залучення дітей до центру відбувається завдяки впровадженню інноваційного методу соціальної роботи – вуличної роботи або аутрич-роботи. Такий вид діяльності передбачає виявлення безпритульних та бездоглядних дітей безпосередньо в середовищі їх проживання, встановлення з ними довірливих стосунків. Важливим етапом в організації вуличної аутрич-служби є картування території, тобто визначення місць проживання та проведення часу бездоглядних та безпритульних дітей

Вулична робота з безпритульними та бездоглядними неповнолітніми починається зі збору інформації про дитину, виявлення причин виходу на вулицю з метою складання індивідуальної програми допомоги. Наступними кроками є встановлення відносин співпраці з угрупованнями вуличних дітей («тусовками», «сайтами»), надання їм різнома-

нітних послуг, індивідуальна робота з дитиною щодо вибору власного майбутнього. Головним завданням вуличної соціальної роботи з бездоглядними та безпритульними дітьми є сприяння у формуванні мотивації на повернення до сім'ї, на активну позицію у вирішенні власної долі. Враховуючи специфіку цього виду соціальної вуличної роботи, слід зазначити, що вона має орієнтуватися на довгострокову стратегію допомоги дітям вулиці.

Залучивши безпритульну чи бездоглядну дитину до Центру, з нею починає працювати вся команда закладу. Робота базується на методі ведення випадку, коли за конкретним клієнтом закріплений соціальний працівник, який координує діяльність всієї команди. В першу чергу неповнолітнього оглядає лікар, у разі потреби надає медичну допомогу чи направляє до стаціонарного відділу лікарні, якщо в межах Центру лікування неможливе. Виявленням рівня розумового розвитку, психологічних особливостей займається психолог. Педагог-вихователі спостерігає за дитиною у ігровій діяльності. Таким чином проводиться діагностика за участю різних спеціалістів Центру.

Раз на тиждень відбувається засідання консилиуму Центру за участю менеджера, соціального працівника, що відповідає за випадок, психолога, педагога-вихователя, аутич-працівника та медика. Іноді проводяться відкриті консилиуми, на які запрошуються представники шкіл, ЦСССДМ, служби у справах дітей. На консилиумі спеціалістів розглядається конкретний випадок, а команда вирішує, яка допомога потрібна клієнтові, відповідно вибудовується стратегія допомоги та етапи її здійснення. Причому, команда спеціалістів намагається залучати до співпраці батьків дітей-клієнтів Центру чи осіб, що їх замінюють. Однак, цей напрямок роботи недостатньо розвинений.

Часто сім'ї рекомендується допомога психолога, яка має добровільний характер взаємодії. Для організованості

співпраці з батьками-клієнтами Центру з ними підписується відповідна угода. Ступінь складності проблеми визначає тривалість роботи з випадком. Критерієм ефективності роботи вважається нормалізація взаємин дитини з родичами, по можливості, повернення дитини в сім'ю, школу чи влаштування до іншого закладу соціального захисту (притулку для дітей, Центру соціально-психологічної реабілітації). Якщо проблема виходить за рамки роботи Центру, то її переадресовують до партнерських організацій.

Центр соціально-профілактичної роботи з дітьми вулиці поки що діє як громадська організація, тому не має прав та законних повноважень на деякі види діяльності, такі як відвідання сім'ї, хоча у багатьох випадках подібні заходи необхідні. Представник Центру може відвідати сім'ю лише за участю спеціалістів ЦСССДМ чи Служб у справах дітей.

Найбільше діти вулиці потребують задоволення основних потреб – харчування, проведення санітарно-гігієнічних процедур. Тому у Центрі організовуються обіди, обладнано ванну кімнату. Спеціалісти Центру, крім індивідуальних бесід, психологічної допомоги, займаються організацією дозвілля неповнолітніх. Діти, що відвідують Центр, залучаються до різноманітних видів діяльності. У закладі діють гуртки, є куточок художньої літератури, телевізор, музичний центр. Педагог-вихователь проводить пізнавальні ігри, диспути. Також у Центрі є традиція проведення свят, під час підготовки до яких виявляються дитячі таланти.

Досягти результатів у соціальній роботі з дітьми вулиці не зовсім легко, оскільки, як правило, вони проявляють надмірну замкнутість, настороженість, неприйняття соціально-педагогічних впливів. Робота з ними потребує неабиякого терпіння, такту і гнучкості, усвідомлення того, що результати будуть очевидні не відразу. Лише цілеспрямоване довготривале спілкування з ними, включення їх у процес самореалізації приведуть до змін у їх побуті, соціальному існуванні.

Отже, проблема бездоглядності та безпритульності у дитячо-підлітковому середовищі на сьогодні досить актуальна для України. Масштаби соціального сирітства, втрата сім'ями своїх виховних функцій, що є основними передумовами виходу дитини на вулицю, зростають. Можна відмітити значні кроки щодо подолання безпритульності, допомоги цій категорії дітей як з боку держави, та і з боку громадських організацій, засобів масової інформації. Однак існуюча система і механізми взаємодії окремих її елементів не є дієвими, адже на низькому рівні організації знаходиться профілактична робота у цій сфері, робляться лише перші кроки щодо становлення соціально-профілактичної системи допомоги дітям вулиці.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Автомонов П.П., Жогло Л.В. Діти вулиці: проблеми та профілактика // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – №8. – С. 22–26.
2. Гребиниченко Р.В. Взаємодія органів виконавчої влади, установ та організацій у роботі з «дітьми вулиці» // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2003. – №1. – С. 85–87.
3. Гоголева А.В. Беспризорность. Социально-психологические и педагогические аспекты. – М., 2004.
4. Громадська думка: дослідження, аналіз, висновки. – К.: ДЦССМ, 2003.
5. «Діти вулиці»: Психолого-педагогічні аспекти роботи з «дітьми вулиці» / Упоряд. О.В.Безпалько. — К., 1999.
6. Дети социального риска и их воспитание. Учеб.-метод. пособие / Под науч. ред. Л.М.Шипицыной. – СПб.: Издательство «Речь», 2003.
7. Зикратов В. Дисфункциональная семья как предмет и объект исследования социальной педагогики // Социальная педагогика. – 2006. – №1. – С. 41–50.

8. Лебедева І. Актуальність профілактики безпритульності неповнолітніх у соціально-педагогічній теорії і практиці: соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2005. – №2. – С. 33–38.

9. Проблеми бездоглядності та безпритульності дітей: тематична державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2003 року. – К., 2004.

10. Система захисту дітей від жорстокого поводження: Навч.-метод. посібник / За ред.: К.Б.Шевченко, І.М.Трубавіної. – К.: Держсоцслужба, 2005.

11. Соціальна робота: технологічний аспект. Навчальний посібник / За ред. А.Й.Капської. – К.: Цент навчальної літератури, 2004.

12. Типове положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей // Нормативні матеріали для забезпечення діяльності закладів соціального захисту дітей. – К., 2005.

13. <http://monitor.chernigov.net>

14. <http://www.quarterly.uz.ua>

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Дайте визначення дефініцій «діти вулиці», «безпритульні», «бездоглядні діти».

2. Які основні причини поширення дитячої безпритульності та бездоглядності? Відповідь обґрунтуйте.

3. Які типи дисфункціональних сімей ви знаєте? Яким чином вони впливають на втечі дітей із дому?

4. Охарактеризуйте діяльність соціальних інституцій, які надають допомогу дітям вулиці. Зобразіть схематично взаємодію цих інституцій.

5. Яка мета та основні завдання діяльності Центру соціально-профілактичної роботи з дітьми вулиці?

Глава 12. Технології роботи соціального педагога в пенітенціарних закладах

1. Основні завдання і принципи перевиховання

Особи, що порушили встановлені законом у державі норми і правила поведінки, підлягають осуду і залученню до відбування покарання в спеціальних установах. Перед державою стоїть завдання не тільки покарання людини за скоєний злочин, але й перевиховання і повернення в суспільство соціально здорової людини. Вирішення цих завдань покладено на спеціальні (пенітенціарні) установи. Термін «пенітенціарний» (від лат. – *poenitentarius* – юридичний) означає відношення до покарання, переважно кримінального.

Пенітенціарна установа являє собою спеціальну установу, призначену для виконання функцій покарання за кримінальні діяння, виправлення і перевиховання засуджених. Педагогіка, що займається проблемами виховання засуджених в умовах місць відбування покарання, одержала назву пенітенціарної (виправної) педагогіки. Вона являє собою галузь педагогіки, що вивчає можливості виправлення моральних деформацій особистості засудженого і здійснення виховного впливу на нього з метою перевиховання в умовах відбування кримінальних покарань (особливо позбавлення волі).

У спеціальній літературі зустрічається термін виправно-трудова педагогіка. Це є галузь соціально-педагогічної науки, що вивчає організовану діяльність щодо виправлення осіб, що скоїли кримінальний злочин і засуджені до різних видів покарання – з позбавленням чи не позбавленням волі.

Зміст виправної (пенітенціарної) педагогічної діяльності має глибокі історичні корені. Ще в 1841 р. у першій у Росії Петербурзькій колонії для неповнолітніх правопоруш-

ників А.Я.Гердт висунув ідею трудового перевиховання при повазі до особистості людини з опорою на самоврядування, співробітництво педагогів і вихованців. У 1871 р. у Московському університеті вперше був введений курс «Тюрьмоведение». У 1923 р. професор психоневрологічного інституту С.В.Познишев у монографії «Основи пенітенціарної науки» дав визначення пенітенціарної педагогіки як діяльності щодо виправлення злочинців і розкрив поняття: юридичне і моральне виправлення; виховні можливості загально-освітнього навчання, культурно-просвітньої роботи, трудового виховання ув'язнених.

Система виправної (пенітенціарної) педагогічної теорії і практики склалася як самостійна галузь знань і педагогічної діяльності на початку 60-х років. Це було пов'язано з істотними змінами, що відбулися в цей період у виправно-трудої практиці.

В даний час можна виділити такі основні задачі теорії пенітенціарно-педагогічної роботи:

- дослідження педагогічної системи виправлення (перевиховання) і можливості її удосконалювання в умовах пенітенціарних установ;
- виявлення й обґрунтування закономірностей процесу перевиховання засуджених;
- дослідження самого процесу перевиховання, його змісту, засобів, форм і методів виховної роботи в умовах пенітенціарної установи;
- прогнозування розвитку педагогічної системи в органах, що виконують покарання;
- дослідження соціально-педагогічного призначення кримінального покарання як методу впливу на особистість засудженого;
- визначення критеріїв і показників ступеня виправлення особистості, наповнення цих понять конкретним змістом для практичного застосування;

- дослідження дієвості виправної і перевиховної діяльності пенітенціарних установ;
- розробка й обґрунтування шляхів удосконалення адаптації колишніх засуджених після звільнення;
- соціально-педагогічні проблеми попередження рецидиву;
- вивчення вітчизняного і закордонного досвіду, можливостей його застосування в наших умовах.

Розглянемо основні категорії виправно-педагогічної роботи:

Кримінально-виховний процес – це процес у рамках виконання кримінального покарання, що передбачає виправлення, перевиховання засудженого.

Виправно-виховний процес – це цілеспрямований виховний процес з дітьми і підлітками в умовах спеціальної освітньої установи, спрямований на їхнє виправлення, перевиховання.

Освітньо-виховний процес у пенітенціарній установі – це процес навчання і виховання (перевиховання, виправлення) засуджених дітей і підлітків у спеціальних освітніх установах. Він спрямований на те, щоб надати можливість засудженому одержати загальну середню (повну), а також початкову професійну освіту й одночасно домогтися його перевиховання.

Виправно-трудоий вплив – це використання можливостей організованої трудової діяльності в інтересах цілеспрямованого розвитку, виховання людини.

Виправлення (людини) – це цілеспрямована виховна діяльність, спрямована на те, щоб прищепити моральні цінності, допомогти їй позбутися недоліків, негативних звичок та рис характеру.

Перевиховання – цілеспрямована виховна діяльність, спрямована на виправлення попереднього результату виховання людини, виховання у неї якостей і властивостей, що компенсують недоліки особистості, викорінення соціально шкідливих звичок, норм і правил поведінки, спілкування і ін.

Загалом виправно-виховний процес включає послідовність дій соціального педагога, взаємодії вихователя і вихованця, що забезпечують досягнення визначеної соціально-педагогічної мети. Він складається з декількох етапів діяльності, забезпечується суб'єктами, що направляють свою діяльність на визначений об'єкт.

Суб'єкти виховання – це співробітники виправних установ, соціальні педагоги (вихователі). В залежності від своїх функціональних обов'язків співробітники і вихователі по-різному беруть участь в організації і забезпеченні виховного процесу. Безпосередньо вихованням займаються: керівники загонів, викладачі шкіл і професійно-технічних училищ, соціальні педагоги (вихователі); опосередковано: співробітники режимно-оперативних, виробничих, медичних відділів і служб.

Об'єкти виховання, перевиховання – це особи, що з різних причин порушили закон і засуджені судом. Вони відрізняються за віком, статтю, соціальним забезпеченням, відношенням до відбування покарання, релігійністю й ін.

Виправно-виховний процес моделюється згідно визначених основних етапів.

1. Підготовчий етап.

Відлік цього етапу починається з часу прибуття засудженого до установи відбування покарання. На основі попереднього знайомства з отриманими документами засудженого і проведення бесіди, з ним проводиться психолого-педагогічна діагностика. Отримані дані дозволяють вихователям визначити мету і завдання перевиховної роботи на початковий і наступний періоди терміну покарання, особливості взаємодії з засудженим і можливості їхньої реалізації.

2. Етап безпосередньої реалізації.

Реалізація технології починається з діяльності по наданню допомоги засудженому в адаптації у нових для нього умовах. У роботі з рецидивістом враховуються особливості

його входження в середовище і можливості виникнення конфлікту між ним і колективом, групою й іншими засудженими. У цьому випадку характер педагогічної діяльності має свій, специфічний зміст, обумовлений середовищем і досвідом вихователів.

Слід зазначити також, що етапи виховної діяльності за своїм змістом і спрямованістю залежать від ряду факторів, у тому числі від:

- особливостей засудженого;
- терміну перебування в пенітенціарній установі;
- своєрідності колективу засуджених, його позитивних виховних можливостей;
- педагогічного досвіду адміністрації і вихователів;
- виховних можливостей самої установи.

Перелічені фактори відображаються на якісно-кількісних характеристиках протікання етапів педагогічної діяльності щодо виправлення (перевиховання) засудженого; на терміні протікання кожного етапу; на включеності самого засудженого в процес самовиправлення, самовиховання та ін.

3. Заключний етап.

На даному етапі має місце оцінка дієвості усієї виховної роботи з особою, що перебуває у виправній установі та висновки для подальшої роботи і використання набутого досвіду.

Виправно-виховний процес здійснюється в специфічних умовах пенітенціарної установи. Про наявність таких умов можуть свідчити:

- часткова чи повна ізоляція засуджених від суспільства;
- окреме утримання протягом тривалого часу чоловіків чи жінок;
- процес перевиховання в умовах виконання кримінального покарання;
- жорсткі правові рамки життя, навчання і праці, а також взаємин засуджених з вихователями й адміністрацією;
- специфічний статус засуджених, регламентований спеціальними правами й обов'язками.

Реалізація виправно-виховного процесу вимагає від адміністрації і вихователів пенітенціарної установи дотримання специфічних принципів.

Встановлені такі принципи перевиховання засуджених.

Принцип цілеспрямованості у виховній діяльності. Процес перевиховання неможливий без чіткого і конкретно визначення його мети, під якою розуміється ідеальне уявлення про передбачуваний, «проектований» (А.С.Макаренко) результат педагогічної діяльності. На думку А.С.Макаренка, цілі виховного процесу повинні завжди ясно відчуватися виховною організацією і кожним вихователем окремо. Вони повинні виражатися в проєктованих якостях особистості та у картинах характерів.

Мета визначається як початкова перспектива для того, щоб у залежності від результатів перевиховання, що досягаються, можна було б визначити її більш точно, скорегувавши на велику перспективу. Вона виступає як орієнтир, що дозволяє вихователю вибудувати перед засудженим цілу систему «перспективних ліній» – від ближньої до далекої. Як далеку мету можна визначити перспективу остаточного перевиховання і повернення колишнього злочинця в життя суспільства свідомим, законослухняним його членом.

Принцип відповідності мети засобам, формам і методам перевиховної діяльності стосовно конкретного засудженого. Мета завжди розглядається у відповідності з засобами. Засоби, форми і методи виступають конкретним педагогічним інструментом досягнення мети. Досягнення спланованої мети завжди передбачає визначення найбільш оптимальних педагогічних технологій, які б дозволили у відповідних умовах конкретним вихователям домогтися перевиховання кожного засудженого.

Принцип зв'язку процесу перевиховання засудженого з життям. Сутність принципу полягає в тому, що процес

перевиховання спрямований на підготовку засудженого до життєдіяльності в тому соціальному середовищі, у яке він потрапить після його звільнення. У цьому одна з найбільш складних соціальних проблем, що постає перед вихователями, тому що абстрактна мета перевиховання може відірвати людину від реального життя. У цьому випадку вона після звільнення з місць відбування покарань може не знайти своє місце в суспільстві, і суспільство не зможе прийняти її, що викликає появу рецидиву.

Принцип активності засудженого в суспільно-корисній діяльності. Даний принцип безпосередньо пов'язаний з попереднім. Сутність його полягає в тому, що найважливішим джерелом розвитку людини, її перевиховання виступає власна активність. Включення людини в активну суспільно-корисну діяльність сприяє її соціальній переорієнтації, перевихованню. Такий підхід не пригнічує особистість, а навпаки, активізує її, сприяє найбільш повному прояву духовних сил.

Принцип виховання в колективі. Даний принцип обумовлений соціальним розвитком (виправленням) особистості засуджених. В умовах жорсткої ізоляції, примусового перебування засудженого у визначених адміністрацією загоні, бригаді, ланці різко зростає роль його найближчого соціального оточення. Колектив може бути різноплановим: від позитивного (про який писав А.С.Макаренко як найбільш важливий засіб перевиховання) до різко негативного.

Сформувати колективістські відносини в середовищі засуджених надзвичайно складно, але цілком можливо. Такий досвід є в ряді підрозділів. Основу даного досвіду створила педагогічна теорія колективу, розроблена А.С.Макаренком, що трансформована і адаптована до умов сучасних виправних установ.

Принцип поєднання вимогливості до засудженого з гуманним і справедливим відношенням до нього. В основі

принципу лежить гуманне відношення до людини. А.С.Макаренко стверджував, що не може бути виховання без вимогливості й одночасно попереджав, що потрібно завжди пам'ятати правило: якнайбільше вимогливості до вихованця і якнайбільше поваги до нього.

Виховний процес, орієнтований тільки на придушення, нейтралізацію негативних якостей особистості, настільки ж малоефективний, як і педагогіка вседозволеності. Важливо бачити в людині не тільки недоліки, але і те позитивне, на що можна розраховувати у роботі з ним. Звідси випливає наступний принцип.

Принцип опори на позитивне в особистості. У перевиховній роботі з засудженими винятково важливо вміти бачити в особистості не тільки недоліки, але і позитивне. Це той поплічник, спираючись на якого можна спрямувати зусилля вихованця на діяльність, на самовиявлення, а в перспективі і на активізацію його перевиховання.

Принцип опори на позитивне в особистості не означає зниження вимогливості до засуджених, а тим більше захвалювання і потурання. Велику шкоду як самій особистості, так і колективу приносять ті керівники і вихователі, що, використовуючи такі, наприклад, якості, як комунікативність, активність у суспільних справах, ставлять деяких засуджених у привілейоване становище, допускають стосовно них послаблення вимог режиму, а іноді навіть створюють групи “активістів”.

Принцип диференційованого підходу в процесі перевиховання. Засуджені розрізняються за статтю, віком, освітою, національними, релігійними і соціально-груповими особливостями, індивідуально-психологічними характеристиками, соціально-педагогічною занедбаністю, способом життя, типом скоєного злочину тощо. Усе це і вимагає своєрідності підходу як до визначеної групи, так і до окремої особистості.

Принцип індивідуального підходу в процесі перевиховання. Кожна людина – це свій світ, свої можливості, свої соціальні

проблеми, і тому вона, природно, вимагає індивідуального підходу. Особливо це важливо в процесі перевиховання. Про це ще в 1924 р. писав В.Н.Сорока-Росинский. Він, зокрема, відзначав, що одна із необхідних умов функціонування школи для важковиховуваних – це індивідуальний підхід до вихованця. А.С.Макаренко також звертав увагу на важливість індивідуального виховання та потребу працювати з окремою особистістю. Саме через індивідуальний підхід можна реально розраховувати на дієвість перевиховання конкретної людини.

Принцип комплексного підходу. Ідея комплексного підходу впливає з розуміння особистості як цілісності, як складної динамічної системи. Мова йде про використання комплексу заходів виховного впливу, здатного забезпечити всебічність розвитку.

Таким чином, реалізація основних засад виправно-виховного процесу в установах виконання покарань потребує чіткої реалізації завдань пенітенціарно-педагогічної роботи.

2. Методи соціально-виховної роботи з неповнолітніми, засудженими у виховних колоніях

Неповнолітні, що скоїли злочини, відбувають покарання у виховних колоніях кримінально-виконавчої системи України. У цих закладах забезпечується ізоляція засуджених та застосування до них виховного впливу, метою якого є їх виправлення і ресоціалізація. Основним засобом виправлення і ресоціалізації засуджених, згідно ст. 123 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України, є соціально-виховна робота (СВР).

Соціально-виховна робота визначається як цілеспрямована діяльність персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених.

Соціально-виховна робота із засудженими спрямована на виконання таких завдань:

- формування та закріплення у засуджених прагнення до заняття суспільно-корисною працею;
- формування у засуджених сумлінного ставлення до праці;
- дотримання засудженими вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки;
- підвищення засудженими загальноосвітнього і культурного рівнів.

Соціально-виховна робота складається з таких компонентів:

– виховна робота – система педагогічно обґрунтованих заходів, спрямованих на корекцію поведінки засуджених з метою досягнення позитивних інтелектуальних, духовних і фізичних змін в їх особистості та усунення особистісних деформацій;

– соціальна робота – специфічний вид комплексної діяльності по наданню соціальної допомоги, спрямований на забезпечення всебічної життєдіяльності людини в умовах позбавлення волі, відтворення повноцінної людської особистості, формування та збереження корисних навичок та відновлення й розвиток соціальних зв'язків;

– психологічна робота – професійна діяльність психологів щодо надання засудженим психологічної допомоги у попередженні психотравмуючого впливу умов позбавлення волі на особистість, розробки і реалізації спільно з персоналом установ виконання покарань індивідуальних програм психокорекційного і педагогічного впливу на засуджених.

Для безпосередньої організації соціально-виховної роботи із особами позбавленими волі, в установах виконання покарань функціонують соціально-психологічні служби. Основною структурною ланкою у системі соціально-психологічної служби є відділення соціально-психологічної служби установи виконання покарань, що існують у кожній установі

виконання покарань і діяльність яких регламентується Положенням, затвердженим Департаментом з питань виконання покарань.

Діяльність виховних колоній має специфічні властивості, що зумовлені особливостями контингенту, який перебуває у цих установах.

Педагогічний процес у виховних колоніях складається з таких основних елементів:

- загальноосвітнє та професійно-технічне навчання,
- організація праці неповнолітніх;
- організація соціально-психологічної роботи;
- залучення неповнолітніх до культурно-масової та фізкультурно-спортивної роботи,
- формування колективу неповнолітніх засуджених.

Характерною особливістю організації педагогічного процесу є обов'язкова активна участь самих засуджених у цьому процесі.

У виховних колоніях для неповнолітніх режим відбування покарання більш м'який, має менше обмежень, ніж в установах виконання покарань (УВП) для повнолітніх засуджених. Він забезпечує надання вихователям більше можливостей для максимального використання педагогічних прийомів та методів впливу на неповнолітніх засуджених.

Режим у виховній колонії будується так, щоб створювались всі умови для організації навчання вихованців у школі, ПТУ, підтримки зв'язків з батьками та рідними. Вихованцям надається більше пільг, вони мають менше обмежень у зв'язках із зовнішнім світом, що створює умови для більш повної їх ресоціалізації.

Одним із елементів режиму є чіткий розпорядок дня. Його дотримання сприяє формуванню динамічного стереотипу поведінки, дисципліни, організованості та зібраності неповнолітніх. Враховуючи такі якості особистості неповно-

літніх, як активність, ініціативність, які при несприятливих умовах можуть бути спрямовані на скоєння негативних дій та вчинків, розпорядок дня забезпечує постійну зайнятість вихованців, спрямування їх активності на корисні справи.

Основною діяльністю вихованців у виховній колонії є не трудова, а навчальна. А відтак, відношення вихованців до навчання є головним критерієм оцінки ступеню їх виправлення. Навчання неповнолітніх у загальноосвітніх школах здійснюється за навчальним планом вечірніх шкіл, оскільки їм доводиться поєднувати навчання з працею. Слід відмітити, що крім психологів, які працюють у відділенні соціально-психологічної служби установи, у школі також є психолог.

Організація загальноосвітнього навчання, професійно-технічної освіти і професійного навчання на виробництві здійснюється у відповідності із Законами України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту» та в порядку, установленому Кабінетом Міністрів України.

Для складання іспитів учні-засуджені звільняються від роботи на термін, передбачений трудовим законодавством і Законом України «Про оплату праці». Заробітна плата їм за цей час не нараховується, харчування надається безкоштовно.

Адміністрація установ виконання покарань всебічно сприяє загальноосвітньому та професійно-технічному навчанню засуджених, у разі потреби надає їм допомогу в отриманні консультацій, придбанні підручників та посібників.

Особливістю організації навчання вихованців є те, що більшість з них мають негативне ставлення до навчання, до школи, до вчителів, не мають навичок самостійної систематичної навчальної роботи, в силу того, що до засудження були відраховані зі школи, або відвідували її не регулярно, не виконували домашні завдання тощо. Тому, одним із го-

ловних завдань загальноосвітньої школи є формування у вихованців інтересу до навчання, позитивного відношення до школи та вчителів, навичок самостійної розумової діяльності, залучення до активної позакласної діяльності.

Це досягається:

- авторитетом вчителів та вихователів;
- впровадженню нових методів навчання, ділових ігор, використанням технічних засобів навчання та елементів проблемного навчання;
- організацією позашкільної роботи вихованців шляхом залучення їх до гуртків за інтересами, культурно-масових та фізкультурно-оздоровчих секцій;
- за допомогою наочної інформації;
- розумового, морального, естетичного виховання неповнолітніх засуджених, сприянням формуванню у них правильного світогляду, формуванню та корекції їх право слухняної поведінки.

До професійно-технічного навчання залучаються всі неповнолітні, які не мають необхідної професії для роботи на виробництві.

З цією метою у виховній колонії розроблена система професійної орієнтації неповнолітніх у виборі професії.

Вона враховує:

- бажання вихованця займатись певною роботою;
- потреби виробництва колонії;
- здібності, нахили та загальноосвітній рівень вихованця;
- фізичний стан та здоров'я неповнолітнього тощо.

За час перебування засудженого в карантині, кваліфіковані співробітники колонії (психологи, лікарі, вихователі), проводять з ним бесіди, медичне обстеження, психологічне тестування на предмет визначення можливості даного засудженого займатись тим чи тим видом діяльності.

На професійно-технічне навчання відведено до 37 годин на тиждень. Основними видами виробництва, за напрямками якого здійснюється навчання, є:

- метало та деревообробка для неповнолітніх чоловічої статі;

- підприємства легкої галузі промисловості.

Останнім часом відбувається переорієнтація неповнолітніх на професії, які на сьогодні користуються попитом (будівельники, радіо механіки, оператори комп'ютерної техніки).

Так, з жовтня 2000 року почала реалізовуватися програма недержавної організації «Мелітопольський Меморіал», метою якої є навчання засуджених Мелітопольської виховної колонії. Заняття з дівчатами проводяться двічі на тиждень, учениці 9–11 класів освоюють основи комп'ютерної грамотності.

Скорочена тривалість робочого часу передбачена для неповнолітніх працівників з метою охорони їх здоров'я. Так, для працівників віком від 16 до 18 років встановлений 36-годинний робочий тиждень, віком від 15 до 16 років – 24-годинний робочий тиждень (ст. 51 КЗпП). Для учнів віком від 14 до 15 років, якщо учні працюють впродовж навчального року у вільний від занять час, то тривалість їх робочого часу не повинна перевищувати половини тієї норми, яка встановлена для осіб відповідного віку, тобто для учнів віком від 14 до 16 років – не більше 12 годин на тиждень, а віком від 16 до 18 років – 18 годин на тиждень (ст. 51 КЗпП).

Нічним вважається час з 10 години вечора до 6 години ранку. Не допускається залучення до роботи в нічний час працівників у віці до 18 років.

Забороняється залучати до надурочних робіт:

- осіб, молодших 18 років;
- працівників, які навчаються в загальноосвітніх школах і професійно-технічних училищах без відриву від виробництва, в дні занять.

До робіт у вихідні дні забороняється залучати працівників, яким не виповнилось 18 років (ст. 192 КЗпП).

Праця засуджених у виховних колоніях має не стільки економічне, як виховне значення. З метою трудового виховання використовується:

- продуктивна праця на промисловому підприємстві;
- навчально-продуктивна праця за програмою ПТУ;
- самообслуговування в житлових зонах, у школі, ПТУ;
- робота з благоустрою приміщень та території, поточний ремонт житлових та виробничих зон;
- робота в гуртках технічної творчості та декоративно-прикладного мистецтва.

Праця вихованців регулюється нормами трудового законодавства і оплачується згідно встановлених тарифів. Неповнолітніх засуджених не залучають до понад урочної роботи, в нічну зміну, на роботу з шкідливими умовами праці та інше.

Таким чином, залучення вихованців до праці спрямовано, перш за все, на формування позитивного ставлення до неї, оскільки більшість неповнолітніх до засудження суспільно-корисною працею не займалися і мають стійке негативне відношення до неї.

Специфіка соціально-психологічної роботи полягає в тому, що нею займаються набагато більше співробітників (вихователі, вчителі, викладачі ПТУ, майстри, представники виробництва тощо). Крім того, вплив на неповнолітніх здійснюється, як правило, у вигляді порад, побажання, нагадування.

Вся виховна робота має бути спрямована на підготовку до звільнення та ресоціалізацію. Налагодження соціальних зв'язків починається з карантину. Окрім офіційних запитів до територіальних органів, листів рідним, повідомлень до центрів зайнятості, направляються листи-клопотання про надання допомоги у реабілітації вихованців-сиріт до центрів соціальних служб для молоді, до служб у справах дітей. Є позитивний досвід надання такої допомоги в Одеській,

Львівській, Чернігівській, Донецькій областях. Необхідні знання та навички засуджені одержують на заняттях школи з підготовки до звільнення.

Колектив неповнолітніх має таку структуру:

- первинний (контактний) колектив – взвод (відділення) в складі 30–35 вихованців (керує вихователь);
- вторинний (проміжний) колектив – відділення у складі 3–4 взводів (керує старший вихователь);
- загальний (колонійський) колектив – колонія в складі всіх відділень (керує адміністрація колонії).

Первинні колективи створюються за побутово-шкільним принципом: взвод – клас. У багатьох колоніях застосовується наскрізний принцип: взвод – клас – бригада. Практично таке формування первинних колективів зручне тим, що взвод, який закріплений за одним вихователем формується із групи засуджених, які навчаються в одному класі, працюють на одному підприємстві, навчаються професії в складі однієї групи. Така організація первинного колективу дає можливість об'єднати зусилля вихователя, вчителя і майстра на певній групі засуджених.

Колектив неповнолітніх засуджених має свої органи самоуправління. Такими органами є ради та збори взводів, відділень і колонії. За різними галузями діяльності колонії створюються суспільні комісії: шкільна, виробнича, клубна, з підтримки суспільного порядку, фізкультурно-спортивна, культурно-масова, санітарна секції.

У початковий період перебування в карантині у більшості неповнолітніх засуджених відмічається підвищена тривожність, агресивність, навіюваність, що створює у них загальний стан готовності до конфлікту, неадекватної реакції на вимоги співробітників установи, до виникнення стану фрустрації. Невизначеність стану, страх зустрічі з колишніми ворогами, можливість не зайняти престижне місце у неофіційному рейтингу поміж вихованців колонії, формують

у неповнолітнього засудженого психологічний бар'єр, що перешкоджає налагодженню взаємостосунків із співробітниками закладу.

У цих умовах найбільш ефективною формою виховного впливу на психіку засуджених є сеанси релаксації у кабінеті психоемоційного розвантаження. Вони заспокоюють, знижують імпульсивність реакцій, урівноважують процеси збудження і гальмування. Так, наприклад, засуджені під час перебування в карантині, в більшості випадків змінюють бажання продовжувати відбування покарання після досягнення повноліття в УВП, і мають тверду установку заслужити умовно-дострокове звільнення в даній колонії. Близько 45% засуджених у період перебування в карантині радикально змінюють свої особистісні установки, переосмислюють свою життєву позицію, коректують рівень самооцінки.

Особливу увагу необхідно приділяти групам ризику в адаптаційний період. Наприклад, у Прилуцькій колонії (Чернігівська обл.) за такими вихованцями закріплюється психолог, який разом із вихователями проводить індивідуальні бесіди, консультації, психологічний тренінг. У цілому, така робота з особами, які схильні до порушень режиму, проявляють суїцидні тенденції, дозволила знизити в даній установі на 45% випадки делінквентної поведінки поміж неповнолітніх засуджених.

Проведення психологічною службою соціометрії колективів засуджених попереджає конфліктні ситуації на основі вияву об'єктивного групового статусу вихованців. Визначення неформальних лідерів, характеру стосунків вихованців поміж собою спрямоване на переорієнтацію груп із негативною спрямованістю, та вибір кандидатів до активу, а отже і усунення ситуацій, які б призводили засуджених до життєвої кризи.

Для успішної адаптації неповнолітнього, начальник відділення має проводити таку роботу:

1) вивчення особової справи;
2) проведення ознайомчої бесіди, під час якої заповнює анкету на засудженого:

– прізвище, ім'я, по батькові;
– чи має близьких та рідних, кого саме. Які стосунки з ними?;

– спеціальність, якщо працював. Де вчився і як?;
– що може розповісти про своїх друзів? Чи бажає з ними листуватися?;

– яка провина у скоєному злочині, хто винний: сам, інші люди (співучасники, родичі)?;

– як буде себе поводити в колонії?;
– чим цікавиться (музика, книжки, кіно, поезія, спорт тощо)?;

– чим займався та чим цікавився до арешту?

– чи є бажання раніше звільнитися?

3) прийняття засудженого до відділення та постановка йому конкретних завдань.

Якщо неповнолітній відноситься до категорії важковиховуваних, то:

1) проведення тестування, з метою складання психологічного портрету особистості та правильного планування подальшої роботи;

2) проведення індивідуальної співбесіди з окресленням перспектив, яких можна досягти в колонії;

3) закріплення за вихователем, з врахуванням:

– наявності психологічного контакту між ними;
– можливості їхньої психологічної сумісності та постійного спілкування;

– рівня розвитку та досвіду роботи вихователя і бажання працювати із засудженим;

4) складання плану роботи на основі ґрунтовного вивчення особистості неповнолітнього з використанням таких методів, як: бесіда, спостереження, природний експеримент, анкетування, аналіз продуктів діяльності;

5) робота з неповнолітнім (фіксація динаміки змін у програмі індивідуальної соціально-психологічної роботи із засудженим, звіти шефів, закріпленого співробітника; аналіз результатів).

З досягненням повноліття засуджені переводяться в УВП для дорослих засуджених (ст. 147 КВК). Питання про переведення вирішується Департаментом за рішенням педагогічної ради і поданням начальника виховної колонії, погодженим із службою у справах дітей. Відповідно до ст. 148 КВК України, у виховних колоніях для закріплення результатів виправлення, завершення професійно-технічного навчання засуджених можуть залишати до закінчення строку покарання, але не більше ніж до досягнення ними 22 років. Залишення здійснюється на основі тих же вимог, що мають місце при переведенні засудженого до виправної колонії. Як вже зазначалось рішення про переведення засудженого, що досяг повноліття, до виправної колонії приймає педагогічна рада установи.

Педагогічні ради представляють собою постійно діючий колегіальний орган виховної колонії, головним завданням якого є розгляд питань та надання пропозицій адміністрації виховної колонії щодо організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, удосконалення навчально-виховного процесу.

Персональний склад педагогічної ради затверджується наказом начальника виховної колонії терміном на один рік. Педагогічна рада розглядає відповідні матеріали та вносить пропозиції начальнику виховної колонії з питань: організації навчально-виховного процесу у виховній колонії; узагальнення досвіду організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, підготовки відповідних рекомендацій; підготовки та проведення культурно-масових заходів серед засуджених; надання методичної та практичної допомоги старшим вихователям, вихователям та іншим

працівникам соціально-психологічної служби; організації підвищення психолого-педагогічної майстерності персоналу виховної колонії; взаємодії з громадськими та державними організаціями у питаннях ресоціалізації засуджених; переведення засуджених, які досягли вісімнадцятирічного віку, з виховної колонії до виправної колонії та залишення таких засуджених для подальшого відбування покарання у виховній колонії у порядку, установленому ст. 147, 148 КВК України; застосування до засуджених умовно-дострокового звільнення від відбування покарання; взяття на профілактичний облік злісних порушників установленого порядку відбування покарання та організації індивідуально-профілактичної роботи з ними; зняття з профілактичного обліку засуджених, які були взяті на облік як злісні порушники встановленого порядку відбування покарання; переведення засуджених до дільниці соціальної адаптації в порядку, установленому ст. 94 КВК України; переведення до дільниці ресоціалізації осіб, які після переведення до дільниці соціальної адаптації припустилися порушення встановленого режиму утримання; застосування до засуджених заходів заохочення або стягнення; надання засудженим права відвідування культурно-видовищних і спортивних заходів за межами виховної колонії в супроводі працівників колонії в порядку, установленому ст. 144 КВК України; заохочення представників підприємств, установ і організацій усіх форм власності, навчальних закладів, об'єднань громадян та окремих громадян, осіб з числа персоналу виховної колонії за активну участь у забезпеченні навчально-виховного процесу.

Педагогічну раду очолює її голова – заступник начальника виховної колонії із соціально-виховної та психологічної роботи. З числа членів педагогічної ради шляхом голосування на її засіданні обирається заступник голови. До складу педагогічної ради входять заступники начальника

установи, начальники відділів, частин та служб, директор загальноосвітньої школи, директор професійно-технічного училища, старший інспектор відділу соціально-виховної та психологічної роботи (він же секретар педагогічної ради), старші вихователі, методист виховної колонії, психолог, завідувач клубу.

За попереднім погодженням з головою педагогічної ради в її засіданнях з правом дорадчого голосу можуть брати участь представники підприємств, установ і організацій усіх форм власності, навчальних закладів, об'єднань громадян та окремі громадяни. У разі потреби на засідання педагогічної ради запрошуються працівники виховної колонії, які не входять до складу педагогічної ради, але до компетенції яких належать питання, що розглядаються педагогічною радою.

Основною формою роботи педагогічної ради є її засідання. Засідання педагогічної ради проводяться у разі необхідності, але не рідше двох разів на місяць. Рішення педагогічної ради, погоджені з начальником виховної колонії, є обов'язковими до виконання працівниками колонії. Практика роботи в УВП показує, що засуджені, які переводяться з виховної колонії до УВП, як правило, погано себе поведуть. Це можна пояснити їх психологічною невідповідністю до нових умов, страхами, що вони переживають. В силу вікових особливостей засуджених, якого переводять з виховної колонії, прагне до самоствердження своєї особистості, вважає, що в суспільстві дорослих злочинців необхідно заслужити їхню «повагу». Тому у засуджених, які переводяться з виховної колонії, є тяжіння до кримінально-злочинних елементів. Не останню роль, при тому, відіграє злочинна романтика. Будь-яка зміна стереотипів поведінки та зовнішнього оточення породжує у неповнолітніх вагання та страхи, які викликають почуття невпевненості в своїх силах та майбутніх особистісно значущих перспективах.

Тому, при переведенні засудженого до виправно-трудової установи, необхідно:

- пояснювати особливості взаємовідносин, що мають місце серед дорослих засуджених;
- пояснювати правила поведінки та режимні вимоги;
- формувати позитивні життєві перспективи;
- спиратися на приклади;
- нейтралізувати прояви негативної поведінки;
- приділяти увагу вільному часу та зайнятості засудженого тощо.

Специфічною рисою діяльності виховних колоній є активне залучення громадськості у процес виправлення і ресоціалізації неповнолітніх засуджених. Об'єднання громадян, релігійні і благодійні організації та окремі особи можуть брати участь у виправленні і ресоціалізації засуджених та проведенні соціально-виховної роботи з ними, надавати допомогу органам і установам виконання покарань у порядку, установленому КВК України та іншими законами України.

Основною формою подібної участі громадськості у виправленні та ресоціалізації засуджених неповнолітніх є піклувальні ради, що створюються при виховних колоніях.

Згідно з Положенням про піклувальні ради при спеціальних виховних установах, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 р. №429, основними завданнями останніх є: надання допомоги спеціальним виховним установам з питань соціального захисту засуджених неповнолітніх осіб; сприяння громадським організаціям, органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам і організаціям незалежно від форми власності у вирішенні питань, пов'язаних з поліпшенням становища засуджених, дотриманням їх прав і законних інтересів; здійснення заходів, спрямованих на вдосконалення навчально-виховного процесу

у виховних колоніях, зміцнення їх матеріально-технічної бази, вирішення питань трудового і побутового влаштування неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання.

Відповідно до покладених завдань піклувальні ради: забезпечують розроблення та здійснення у виховних колоніях заходів, спрямованих на поліпшення становища засуджених, формування здорового способу життя; подають пропозиції до проектів регіональних (місцевих) програм підтримки діяльності виховних колоній; взаємодіють з громадськими організаціями, органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами і організаціями незалежно від форми власності з питань сприяння діяльності виховних колоній; надають допомогу адміністрації виховних колоній у проведенні соціально-виховної роботи із засудженими, організації їх загальноосвітнього та професійно-технічного навчання; вживають заходів щодо розширення зв'язків виховних колоній з підприємствами, установами і організаціями незалежно від форми власності з питань зміцнення матеріально-технічної бази цих колоній та залучення засуджених до суспільно корисної праці; сприяють поліпшенню матеріально-побутового та медико-санітарного забезпечення засуджених, здійсненню оздоровчо-профілактичних заходів; організовують шефство членів піклувальних рад, представників громадських організацій і трудових колективів над засудженими, які є сиротами або залишилися без батьківського піклування, вирішують питання про подання їм матеріальної допомоги; здійснюють разом з громадськими організаціями, органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами і організаціями незалежно від форми власності заходи соціального патронажу стосовно неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання; виконують інші функції відповідно до законодавства.

Піклувальні ради мають право: 1) доручати членам піклувальної ради відвідувати виховні колонії, вивчати

стан матеріально-побутового та медико-санітарного забезпечення засуджених, умови їх праці та навчання, стан організації соціально-виховної роботи; 2) одержувати від громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, органів і установ виконання покарань, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності інформацію і документи, необхідні для виконання покладених на піклувальні ради завдань; 3) запрошувати на свої засідання представників виховних колоній, територіальних органів управління Державного департаменту з питань виконання покарань, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, зацікавлених підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності; 4) проводити особистий прийом засуджених, розглядати їх звернення та приймати за ними рішення; 5) вносити на розгляд органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, адміністрації виховних колоній та керівництва територіальних органів управління Державного департаменту з питань виконання покарань пропозиції щодо: удосконалення діяльності виховних колоній з питань поліпшення становища засуджених, дотримання їх прав і законних інтересів; організації трудового і побутового влаштування неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання, сприяння їх соціальній адаптації; забезпечення правового і соціального захисту персоналу виховних колоній.

До складу піклувальних рад входять представники громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та громадяни. Членами піклувальних рад не можуть бути особи, які мають не погашену чи не зняту в установленому законом порядку судимість.

Голова піклувальної ради, його заступник та секретар ради обираються на її засіданні. Персональний склад ради

оголошується наказом начальника виховної колонії. Голова піклувальної ради, його заступник, секретар та члени ради беруть участь у її роботі на громадських засадах.

Організаційною формою роботи піклувальної ради є засідання, які проводяться за потребою, але не рідше ніж один раз на три місяці. На засідання піклувальної ради можуть бути запрошені представники громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, прокуратури, інших правоохоронних органів та громадяни. У засіданнях піклувальної ради бере участь начальник виховної колонії або його заступник.

Крім піклувальних рад з метою підвищення ефективності виховного впливу на засуджених та надання допомоги адміністрації виховних колоній при відділеннях соціально-психологічної служби можуть створюватись батьківські комітети, до складу яких входять батьки засуджених, особи, що їх замінюють та інші близькі родичі. Діяльність таких комітетів регламентується положенням, яке затверджується начальником установи.

Як правило, батьківський комітет має право: а) знайомитись в установленому порядку з житловими та побутовими умовами утримання засуджених у виховній колонії; б) звертатися до громадських об'єднань для надання допомоги сиротам і особам, які позбавлені батьківського піклування, а також неповнолітнім з неблагополучних родин; в) забезпечувати посилками й передачами сиріт і осіб, які позбавлені батьківського піклування, а також засуджених, батьки яких не підтримують з ними зв'язку в період відбування покарання; г) надавати допомогу адміністрації у забезпеченні сиріт та осіб, які залишились без батьківського піклування, що звільняються з виховної колонії, громадським одягом; д) спільно з адміністрацією звертатися до державних органів, громадських об'єднань з питань надання допомоги у проведенні виховної роботи з засудженими.

Для підтримки зв'язків з батьками засуджених регулярно проводяться батьківські збори, дні відкритих дверей. Під час таких зустрічей батьки неповнолітніх або особи, які їх замінюють мають можливість особисто спілкуватись з начальником установи, його заступниками, вихователями, вчителями, психологами, з'ясувати яким чином відбувається процес перевиховання, ознайомитися з умовами життя у колонії.

У кожній виховній колонії існує дільниця соціальної адаптації, в якій утримуються засуджені, котрі правомірно себе поводити, сумлінно ставилися до праці, і яким до звільнення залишилось не більше 6 місяців. До неї переводяться засуджені, що не менше півроку утримувались у дільниці ресоціалізації, закінчили навчання у загальноосвітній школі або ПТУ, або яким до закінчення залишилось не більше 3 місяців, які мають формальні підстави для умовно-дострокового звільнення від відбування покарання не більше ніж через 6 місяців.

Головною метою функціонування такої дільниці є підготовка засудженого до звільнення. Засуджені проживають у спеціально обладнаних приміщеннях окремо від інших засуджених, також окремо вони приймають їжу, відвідують баню, бібліотеку, крамницю.

На кожного засудженого розробляється Індивідуальна програма підготовки його до звільнення. Вона складається начальником відділення соціально-психологічної служби за участю психолога, медичного працівника виховної колонії та залучених фахівців центрів соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді упродовж тижня після прибуття засудженого до дільниці соціальної адаптації.

Отже, здійснений аналіз методів соціально-виховної роботи з засудженими у виховних колоніях дає можливість зробити висновок про те, що моделюючи процес виховної роботи з неповнолітніми, ми окреслили тільки шлях, у напрямку якого необхідно рухатись у процесі створення

технологій соціально-педагогічної роботи в установах Департаменту виконання покарань.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Социальная педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. / Под ред. В.А.Никитина. – М.: ВЛАДОС, 2000.

2. Василькова Ю.В. Методика и опыт работы социального педагога: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. – М.: Академия, 2001.

3. Шакурова М.В. Методика и технология работы социального педагога: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М.: Академия, 2002.

4. Практикум по арт-терапии / Под ред. А.И.Копытина. – СПб.: Питер, 2001.

5. Вопросы профилактики и коррекции преступности в подростковом и раннем юношеском возрасте. – Днепропетровск, 1999.

6. Симкович А.Й. Інститут пенітенціарної соціальної роботи як механізм соціально-правового захисту засуджених // Соціально-правовий захист молоді: Збірник наукових статей / Заг. ред. І.В.Козубовська, В.М.Великий. – Ужгород, 2002.

7. Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы. – М., 2001.

8. Корекція поведінки засуджених жінок в установах виконання покарань. Навчальний посібник. – Чернігів: ПОДЛ Чернігівського ДЦНТІ, 2003.

9. Неустанно прививать убеждение / М.Платек. – Материалы для сотрудников исправительных учреждений. – Варшава, 2002.

10. Методика и технологии работы социального педагога: Учеб. пособие / Б.Н.Алмазов, М.А.Беляева и др.; Под ред. М.А.Галагузовой. – М.: Академия, 2002.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Назвіть компоненти соціально-виховної роботи із засудженими.

2. Охарактеризуйте особливості режиму відбування покарання у виховних колоніях як засобу перевиховання неповнолітніх засуджених.

3. Яким організовується загальноосвітнє і професійно-технічне навчання неповнолітніх у виховних колоніях? Визначте головну мету організації навчання у виховних колоніях.

4. Дайте характеристику особливостей організації праці неповнолітніх у виховних колоніях.

5. Визначте головні напрямки роботи щодо формування колективу неповнолітніх засуджених.

6. Назвіть етапи роботи із новоприбулими неповнолітніми засудженими щодо їх успішної адаптації до умов перебування.

7. Розкрийте механізм переведення засуджених до випраних колоній і роль педагогічних рад виховних колоній у цьому процесі.

8. Охарактеризуйте участь громадськості у процесі перевиховання і ресоціалізації неповнолітніх злочинців.

Глава 13. Технології організації молодіжного дозвілля

1. Теоретичні основи дозвіллевої діяльності у молодіжному середовищі

В Україні усталеним є поняття «культурно-дозвіллева сфера», що вказує на використання людиною свого вільного часу для розвитку своїх творчих здібностей, культури, вмінь та навичок. Натомість у зарубіжних країнах «культурно-

дозвіллева сфера» набула інших назв: «індустрія дозвілля», «дозвіллево-рекреаційна сфера» (США, Великобританія), «сфера вільного часу» (Німеччина), «анімація» (Італія, Туреччина, Франція). Такі назви утвердилися не випадково – вони історично зумовлені і залежать від соціальної, політичної, культурної, економічної політики конкретної країни.

Загалом, у європейському суспільстві, починаючи з другої половини ХХ-го століття, сформувалися концепції, що розглядають дозвілля як складову часового простору, як вид людської життєдіяльності, як психологічний стан людини, як ознаку цілісного способу життя.

Дозвілля як складова часового простору (кількісна концепція дозвілля) передбачає розподіл бюджету часу людини на робочий та неробочий. Відповідно до цієї концепції, дозвілля ототожнюється з позаробочим часом, вивчається як вільний час людини і набуває характерних ознак вільного часу людини в цілому; розглядається як істотна складова вільного часу, що звільняє людину від усіх побутових, робочих та сімейних обов'язків, має рекреаційне та розважальне наповнення. Відповідно до кількісної концепції, дозвіллевий час використовується людиною за її власним бажанням.

Дозвілля як окремий вид життєдіяльності людини розглядає дозвілля як діяльність (творчу, конструктивну або ж безцільну та асоціальну). Дозвіллева діяльність відрізняється від інших видів життєдіяльності людини тим, що здійснюється відповідно до потреб індивіда, з метою отримання задоволення. З точки зору прибічників діяльнісної концепції, роль дозвілля полягає у відновленні психічних та фізичних сил людини, підвищенні її освітнього та духовного рівня, здійсненні лише тих занять у вільний час, що відповідають потребам та бажанням людини і приносять їй задоволення у процесі самої діяльності.

Дозвілля як психологічний стан людини розглядається крізь емоційне сприйняття людиною дозвіллевих занять.

Згідно з цією концепцією, дозвіллевыми вважаються лише ті види діяльності, що сприймаються людиною позитивно. Дозвілля є істотною складовою емоційної сфери життя, а тому залежить від якості цього життя, рівня його задоволення, дозвіллевих можливостей та пропозицій, їх доступності.

Інтеграційною вважається концепція цілісного способу життя. Її сутність полягає в тому, що всі сфери людського життя мають дозвіллевий потенціал, тобто, можливості для творчості, саморозвитку та самовдосконалення мають різні види людської життєдіяльності (сім'я, навчання, робота, релігія тощо).

Дозвілля характеризується **специфічними ознаками**, пріоритетними серед яких слід назвати:

- свободу вибору дозвіллевої діяльності, свободу від обов'язків;
- добровільну участь у дозвіллевій діяльності;
- бажання отримати радість та задоволення;
- самодостатність та самоцінність;
- компенсаційність дозвілля.

Головними ознаками дозвілля вважають *свободу від обов'язків та добровільність участі*. Фундаментальними ознаками дозвілля вважаються також: *отримання задоволення, розваги та відпочинок, урізноманітнення життя*.

Вперше відпочинок, розваги та розвиток особистості як пріоритетні функції дозвілля були визначені французьким вченим Дюмазедьє Ж. на IV Міжнародному соціологічному конгресі в Мілані 1959 року. Людина обирає конкретний вид дозвіллевої діяльності з різних причин: прагне набути нового досвіду, поспілкуватися з друзями, відпочити від роботи, поглибити свої знання, принести користь суспільству, зміцнити здоров'я, розвинути вміння та здібності. Та в будь-якому випадку вона бажає отримати задоволення від обраного виду дозвілля.

Аналіз змісту дозвілля як соціально-культурного явища в контексті людської життєдіяльності дозволяє розглядати його за основними параметрами:

1. Сімейний параметр охоплює широке коло людських потреб, зокрема, виховання дітей, облаштування сімейного життя, участь у різноманітних формах «колективного побуту» (як святково-обрядового, так і утилітарного). Такі аспекти дозвіллевой діяльності, як сімейно-побутові установки чи інтереси вказують на зростаючу потребу родини як мікросоціуму піднести власні культурні стандарти до певного рівня.

2. Освітній параметр характеризує дозвіллеву діяльність як об'єктивно необхідну й усвідомлену потребу багатьох людей здобути знання та набути вмінь для успішної виробничої діяльності, для підвищення виробничої культури (суб'єктивний аспект) та культури виробництва (об'єктивний аспект). Це спричинено, передусім, глобальною інтенсифікацією виробництва та жорсткою конкуренцією на ринку праці.

3. Політичні інтереси людини виявляються в її бажанні долучитися до політичного життя, до певної політичної діяльності, що виражається в намаганні брати участь у політичних заходах, заняттях, акціях, публічно висловлювати свою громадянську позицію, активно формувати громадську думку, бути причетним до вирішення партійних чи загальнонаціональних проблем, не стояти осторонь життя країни, етносу, нації.

4. Моральний параметр дозвілля відтворює відповідну установку на задоволення морально-етичних потреб особистості у процесі дозвіллевих заходів. Необхідно підкреслити специфіку даного параметру, який не має такої чіткої визначеності як політичний чи сімейний.

5. Естетичні параметри виражають потребу особистості в естетичних переживаннях, в естетичній практиці.

Головною особливістю *естетичних концепцій дозвілля* є його змістове наповнення. Дозвілля розглядається як сфера розвитку особистісної та соціальної культури, формування громадянської позиції, розкриття духовного потенціалу людини, відродження та збереження національних традицій, культурної спадщини народу.

6. Науково-технічні параметри дозвіллевої діяльності є наслідком науково-технічної революції і пов'язані здебільшого з гострими потребами людей у природничонауковій інформації, у знаннях з технологій, технічної організації виробництва. Дозвіллева практика останніх десятиліть свідчить про значне зростання потреб у знаннях з екології, в гармонізації відносин людини і природи.

7. Спортивні параметри подібні до попередніх (науково-технічних та естетичних) і свідчать про глибоке усвідомлення людиною своєї незахищеності у жорстокому світі. Дозвілля вивчається як засіб оздоровлення, зміцнення здоров'я, адаптації людини до змінюваних соціальних та природних умов, зменшення психологічної напруги особистості.

8. Соціальні параметри дозвілля виявляються у потребі людини пристосовуватись не тільки до природного світу, а власне, й до суспільства. Саме дозвілля багатьма практиками та керівниками визначається як основний фактор «соціального зв'язку» між різноманітними соціальними інститутами: сім'єю, роботою, навчальними закладами, мистецькими установами.

9. Економічні параметри дозвілля передбачають поєднання інтересів дозвіллевої та економічної сфер. Дозвілля у дослідженнях кінця ХХ ст. розглядається як один з основних елементів довгострокової економічної стратегії. З'явилися нові форми кооперації між дозвіллевою сферою та економікою. Це виявляється у відкритті в дозвіллевих закладах прибуткових творчих майстерень, у наданні ко-

мерційних послуг, виконанні дозвіллевих заходів на замовлення, у створенні великої кількості робочих місць шляхом відкриття дозвіллевих центрів з їх розгалуженою інфраструктурою.

Головними соціальними функціями дозвілля є рекреаційна, комунікативна, соціальна, творча, ціннісно-орієнтаційна, пізнавальна та виховна.

Рекреаційна функція спрямована на зняття виробничої перевтоми, психологічної перенапруги, відтворення фізичних, інтелектуальних, емоційних сил людини; на зміцнення здоров'я шляхом здійснення дозвіллевим об'єднанням ігрових, оздоровчих, розважальних, спортивних, туристично-екскурсійних програм, проведення вечорів відпочинку, видовищних заходів, театралізованих вистав, масових свят. Рекреаційна функція є однією з провідних для сучасних дозвіллевих закладів, її мета – сприяти відпочинку, неформальному спілкуванню.

Комунікативна функція дозволяє розширити можливості для спілкування, подолання самотності, знаходження нових друзів. Вона яскраво виявляється в таких формах дозвілля, як диспути, дискусії, вечори відпочинку, конференції, конкурсні та розважальні програми, просвітницькі акції тощо.

Соціальна функція дозвілля сприяє тому, щоб кожна особистість мала власну гідність, могла знайти зміст свого існування, сприяє інтеграції людини в суспільство, задовольняє можливість самоідентифікації, дозволяє відчути свою приналежність до певної спільноти. Вона поєднує в собі, на нашу думку, функції адаптації, соціалізації, психологічної профілактики і пов'язана з соціально-культурними, рекреаційними, дозвіллевими проектами для інвалідів, осіб похилого віку, представників етноменшин, «важких» підлітків.

Творча функція спрямована на створення умов для вияву й розвитку творчого потенціалу особистості за межами

професійно-трудової та сімейно-побутової діяльності шляхом участі особистості у виставках, творчих вечорах, у різноманітних гуртках, хобі-групах, у роботі майстерень, літературних, музичних, народознавчих віталень, художніх салонів.

У своїй *пізнавальній функції* дозвілля постає складовим компонентом неперервної освіти, підкреслюючи важливість самовдосконалення й самоосвіти, духовного збагачення особистості. Пізнавальна функція дозволяє задовольнити потреби в додатковій інформації, в поширенні та набутті нових знань.

Ціннісно-орієнтаційна функція полягає у формуванні системи ціннісних уявлень та орієнтацій особистості, мотивів, ідеалів, переконань, життєвої позиції і виявляється у ставленні індивіда до навколишнього середовища, до інших людей, до самого себе. Сприймаючи певні події, факти, предмети, наукові концепції, поведінку інших людей, навколишній світ, людина завжди оцінює та формує певне ставлення до них.

Функції дозвілля визначають його **рівні**:

– *пасивний відпочинок* як найпростіший рівень дозвілля, що не має перспективних цілей, дозволяє звільнитися від виробничої перевтоми, побути у спокої, психологічно розслабитися; пасивне дозвілля є складовою життя людини;

– *розважальне дозвілля* включає прогулянки, спортивні та видовищні шоу, відвідування театрів, ігри, рекреаційні заходи і сприяє емоційній та фізичній розрядці; розважальне дозвілля вимагає від людини певної підготовки, вольових зусиль, застосування фізичних та психічних сил;

– *пізнавальне дозвілля* передбачає активну участь людини у дозвіллевій діяльності, спілкування в хобі-групах, з однодумцями, формує світогляд людини, розвиває її духовний світ, соціальні зв'язки та творчі уподобання;

– *творче дозвілля* характеризується духовною насиченістю, соціальною активністю, сприяє культурному збагаченню, створенню нових духовних цінностей.

Закономірності дозвілля полягають у тому, що:

- дозвіллева діяльність здійснюється у вільний для людини час, надає свободу вибору дозвіллевих занять та участі в них, зміст дозвіллевої діяльності нерегламентований і не запрограмований;

- багатоманітність видів дозвіллевої діяльності, синтетичність та великий діапазон, дозволяють інтегрувати різні види дозвіллевої діяльності, створюють підвищені (порівняно з іншими складовими соціально-культурної діяльності) можливості для вияву й розвитку творчого потенціалу людини, залучення до кращих досягнень світової культури;

- міжособистісне культурне спілкування на дозвіллі посилює привабливість дозвіллевої діяльності для людини і відкриває можливості для розвитку культури особистості;

- самодіяльна й ініціативна основа дозвіллевої діяльності передбачає активну участь особистості в дозвіллевих заходах; якщо зміст дозвіллевої діяльності неадекватний інтересам та потребам особистості, можливості дозвілля лишаються нереалізованими і не впливають на творче розкриття особистості;

- дозвілля створює умови для духовного розвитку особистості, обміну, засвоєння та створення нових духовних цінностей;

- дозвілля є засобом соціалізації особистості; завдяки участі у дозвіллевій діяльності особистість засвоює досвід суспільства, його цінності, накопичує соціальні знання та норми поведінки.

Принципи дозвілля становлять теоретичні, соціальні, культурні, політичні, організаційні засади, на яких ґрунтується дозвіллева діяльність. Вчені визначають такі загальні принципи дозвіллевої діяльності:

- *системність* цілеспрямована, системна організація дозвіллевої діяльності з метою раціонального використання

вільного часу, розвитку соціальної активності та індивідуальної ініціативи людини, відволікання її від асоціальної поведінки;

– *добровільність* як певна незалежність дозвілля, відсутність регламентації з боку держави та інших структур, вільний вибір людиною дозвіллевих занять;

– *диференціація* як врахування особливостей різних верств населення, умов праці, професійних інтересів, вікової специфіки, статевих ознак, рівня духовного розвитку особистості;

– *доступність та якісність дозвіллевих послуг* як задоволення потреб і запитів клієнтів дозвіллевого закладу, систематичне вивчення їхніх бажань, прогнозування розвитку дозвіллевої сфери;

– *відповідність дозвіллевих послуг місцевим умовам* – соціально-демографічним, економічним, культурно-освітнім, політичним, практичній діяльності людини.

Провідним у дозвіллевій діяльності вважається *принцип інтересу*, що означає врахування інтересів особистості, сприяє не лише їх задоволенню, а й пробудженню нових потреб і запитів, формує нові духовні цінності. Принцип інтересу передбачає відповідність дозвіллевого заняття нахилам та уподобанням особистості.

Принципи та функції дозвіллевої діяльності постійно змінюються, що пояснюється змінами та розвитком суспільного життя. Особливо це стосується положень та завдань, пов'язаних з ідеологією та культурною політикою конкретної держави.

2. Методика організації дозвілля дітей та молоді

Педагогіка дозвілля спрямовує свою увагу на ту складову загальної педагогічної науки, що допомагає забезпечити безпосередню реалізацію педагогічних основ та положень

у практичній життєдіяльності людини. Педагогічний процес у сфері дозвілля становить цілеспрямовану організацію дозвіллевої діяльності та її систематичне удосконалення з урахуванням характерних ознак та потреб особистості. Він значно ускладнюється через величезні соціальні та психологічні навантаження на людину, знижений рівень загальної культури в суспільстві, інформаційні стреси.

Найзагальнішими вихідними положеннями педагогіки дозвілля є: *принципи інтересу, єдності рекреації (відпочинку і відновлення сил) і пізнання, спільності діяльності*.

Найважливіший принцип педагогіки дозвілля – *принцип інтересу*. Це зумовлено тим, що дозвіллева діяльність диктується особистими потребами людини, а інтерес виступає як її домінуючий мотив. Дозвіллева активність або пасивність людини повною мірою визначається лише наявністю або відсутністю інтересу до неї. Тому спонукання людини до певного виду дозвіллевої діяльності, як і включення в неї, повинно виходити з урахування її інтересів, оскільки неврахований інтерес – це незадоволена потреба.

Принцип єдності рекреації і пізнання. Пізнання – це залучення людини до культури. Особистість живе і діє в умовах культури, культура наповнює собою особистість. Культура як творча й освітня діяльність звільняє людину від монотонного слідування біологічним інстинктам, багаторазово збагачує набір видів поведінки та діяльності, духовний світ людини. Засвоєння культури вимагає від людини активних зусиль, напруги, спроможності до самоосвіти, саморозвитку.

Принцип спільності діяльності. Дозвіллева діяльність як і будь-який інший вид діяльності може здійснюватися людиною як індивідуально, так і разом з іншими людьми. Але «разом» не означає «спільно». Спільність діяльності – така взаємодія, у процесі якої люди знаходяться у певних стосунках взаємної залежності і взаємної відповідальності. Така залежність виникає тоді, коли успіх одного з учас-

ників дозвіллевого заходу визначає успішність дозвіллевої діяльності інших, а невдача одного впливає на результат іншого. Ці умови повною мірою виявляють себе в педагогічно організованій дозвіллевій діяльності.

В сучасному суспільстві не знаходить реального підтвердження думка про те, що формування особистості є справою лише педагогічних закладів. Актуальним сьогодні є розвиток дозвіллевих центрів, що охоплюють різні вікові категорії населення, різні суспільні структури (сім'ю, вулицю, любительські об'єднання, підліткові групи).

Зміст виховання особистості у дозвіллевій сфері залежить від орієнтації людини у вільний час. На характер проведення людиною свого часу впливає багато чинників, найголовнішими серед них є соціальне становище, національні традиції, психічні та фізіологічні зміни, ціннісні орієнтації, притаманні конкретному віковому стану.

Виховання гармонійної особистості передбачає цілісний підхід до дитини, що полягає у створенні спільними зусиллями викладачів, батьків, вихователів гуманного педагогічного середовища для кожної дитини. Натомість, життя сучасної людини з самого дитинства характеризується гострими суперечностями та вкрай суперечливими цінностями, що пропонуються дитині школою, сім'єю, вулицею, засобами масової інформації. І саме дозвіллева діяльність як педагогічний процес здатна усунути бар'єри між школою, сім'єю та внутрішнім життям дитини.

Стрижнем розвитку творчого потенціалу дитини є *сімейне дозвілля*, що характеризується емоційною, естетичною, пізнавальною, культурною спрямованістю. Воно формує й розкриває індивідуальні творчі здібності дитини, згуртовує батьків та дітей, зацікавлює батьків внутрішнім світом дитини, зменшує або й зовсім усуває негативні соціальні впливи на дитину. Саме дозвілля, завдяки своїй дієвості стає чинником розвитку людини, яка є головним

суб'єктом дозвіллевої організації, планування та здійснення дозвілля. Дозвілля, на відміну від навчальної діяльності, не має жорстко регламентованих складових, тому інтенсивний розвиток самодіяльності, ініціативи і творчості спостерігається саме у вільний час людини; а будь-яке дозвіллеве заняття реалізується не з позиції «повинен», а з позицій «маю право» та «хочу». Тому взаємодія особистості, сім'ї, навчальних закладів, дозвіллевої сфери є об'єктивним, складним процесом, який вимагає педагогічно цілеспрямованої організації у процесі дозвілля.

У підлітка найгостріше виявляється потреба у вільній самореалізації, адже саме в цей час школа починає сприйматись ним як регламентована, навчальна діяльність, з'являється почуття дорослості, яке впливає на зміст життєдіяльності підлітка та водночас підліток відчуває себе залежним від свого оточення – батьків, вчителів, родичів – і намагається звільнитись від цього шляхом утвердження свого «Я» саме у сфері дозвілля.

Пріоритетними видами дозвілля у цей час є спілкування зі своїми ровесниками, спортивні ігри, прикладна творчість, розважальні заходи. Проаналізувавши позашкільні підліткові дозвіллеві утворення зарубіжні вчені підкреслюють, що вони не ідентичні шкільним колективам і відрізняються за своїм складом, різнорівневою культурою підлітків, різним соціальним та матеріальним становищем їхніх батьків. У таких позашкільних дозвіллевих спільнотах, відбувається соціалізація особистості, набуваються навички спілкування та соціальної взаємодії, формуються відчуття команди та вміння відстоювати свою позицію і узгоджувати її з іншими точками зору. На відміну від навчальних установ, дозвіллеві об'єднання характеризуються ширшими можливостями педагогічно врегульованого міжособистісного спілкування.

Важливу роль відіграє дозвілля й у юнацькому віці, стаючи пріоритетною сферою життя молоді людини,

сферою її соціалізації. Увага юнаків та дівчат зосереджується на питаннях свого місця та ролі в суспільстві, міжособистісному спілкуванні, на мріях і роздумах про майбутнє. Перевага надається професійному вибору, задоволенню індивідуальних потреб та інтересів, рекреації.

Для ефективного та всебічного розвитку підлітка важливо органічно розвивати такі життєві сфери, як виробничу (навчальну), сімейну, дозвіллеву та спілкування. Якщо ж хоча б одна із них зазнає обмежень, людина відчуває дисгармонію, невпевненість, вона занижує самооцінку («У мене нічого не вийде», «Я поганий товариш», «Я дуже погано працюю»). Важливе значення має й педагогічно цілеспрямована організація дозвілля, що дозволить ефективно використати виховний потенціал. Натомість «стихийність» дозвіллевої діяльності призведе до примітивних і деструктивних форм проведення людиною свого вільного часу.

Дозвілля володіє й потужними можливостями залучення молодшої людини до самостійної освітньої підготовки. Уміння, навички та прийоми самоосвіти як цілеспрямованої, систематичної, самокерованої пізнавальної діяльності, метою якої є поглиблення освіти людини, соціально-ціннісні мотиви неперервної освіти бажано набувати у молодому віці. Дозвіллеві заняття сприяють ненав'язливому розвитку творчого мислення, вмінню критично мислити та об'єктивно сприймати інформацію, самостійно засвоювати та застосовувати на практиці нові знання. Найчастіше інтелектуальне самовдосконалення детермінується аматорськими інтересами, що реалізуються завдяки участі в гуртках творчості, прикладних ремесел, моделювання, конструювання, туризму, інших.

Особливе виділення у методиці організації дозвіллевої діяльності такої вікової групи як підлітки зумовлено тим, що даний вік є тим періодом у житті людини, від якого найбільшою мірою залежить його соціалізація, формуван-

ня ціннісних орієнтацій, моральних принципів, становлення як цілісної і самоцінної особистості.

Незважаючи на те, що в 12–15 років складаються певні моральні уявлення і ціннісні орієнтації, вони ще недостатньо стійкі і піддаються корекції. Така корекція може відбуватися як у бік соціально значущий, так і асоціальний.

Гострота проблеми підліткового дозвілля посилюється ще і тим, що сучасна школа втрачає вплив на цю частину життєдіяльності підлітка. Зорієнтована насамперед на те, щоб дати знання, школа, за виразом західного теоретика педагогіки Р.Вінкеля, перетворилася на «безперспективну пустелю, в якій стало безглуздо жити».

Позбавлені змістовної спільної дозвіллевої діяльності, підлітки замінюють її діяльністю соціально марною, асоціальною. Найбільшу кількість правопорушень підлітки вчиняють за місцем проживання або неподалік близькості від нього. Пояснюється це тим, що підлітки групуються в центрі свого повсякденного життя і намагаються уникати інші райони, тому що там існують свої групи.

Згідно з численними дослідженнями, свою безцілну поведінку підлітки вважають наслідком того, що їм нікуди прикласти свої сили, що мало або зовсім відсутні умови для змістовного проведення дозвілля, що вони самі робили б що-небудь корисне і цікаве, але не знають як. Навіть у тому випадку, коли за місцем проживання або в мікрорайоні є якісь спортивні секції, значна частина підлітків туди не ходить, тому що керівники не вважають своєю функцією залучення у сферу педагогічно організованої дозвіллевої діяльності підлітків, у яких немає чітко вираженого інтересу або захоплення. Крім того, вони вимагають від бажаних відвідувати секцію або гурток працьовитості, завзятості, дисципліни, якою більшість підлітків не володіє.

З огляду на таку ситуацію слід визначити *основні чинники*, врахування яких дозволяє педагогічно організувати і спрямувати дозвіллеву діяльність підлітків.

1. Підліток – це самоцінна особистість зі своїми поглядами й інтересами, які варто поважати, з якими варто рахуватися.

2. Педагогам і батькам слід відмовитися від звички реагувати на будь-які прохання підлітка про свободу, обмежувати її лише тому, що способи її реалізації не відповідають їхньому досвіду.

3. Не варто нав'язувати предмет, форми, способи проведення дозвілля. Альберт Ейнштейн відзначив, що було б великою помилкою думати, що почуття обов'язку й примуси можуть сприяти знаходженню радості в тому, щоб дивитися і шукати. Навіть хижак утратив би апетит до їжі, якби спробувати за допомогою палиці змусити його їсти і, головне, якщо примусово запропонована їжа обрана не ним.

4. Підліток прагне реалізувати свою дозвіллеву діяльність у групі. Поза групою він не мислить своє існування. Відсутність дозвільної спільності у підлітка явище ненормальне. Воно свідчить про втрати сімейного виховання.

5. Індивідуальна виховна робота педагога з підлітком у сфері дозвілля практично безперспективна. Вона зведеться або до наставлянь і моралей, або до нав'язування якогось предмета дозвіллевій діяльності. І в тому, і в іншому випадку всі зусилля педагога будуть марні.

Виходячи з перерахованих чинників, педагогічна організація дозвіллевої діяльності підлітків повинна, поперше, бути зорієнтована на групові форми роботи. При цьому така організація найефективніша, коли підліткова спільність функціонує в єдності навчальної і дозвіллевої діяльності, що забезпечує цілісність впливу, єдність у формуванні життєвих принципів і ціннісних орієнтацій. На це особливо вказував А.С.Макаренко, який писав про те, що саме в закладах інтернатного типу можна досягти повної гармонії між школою, відпочинком, культурною роботою,

можна досягти того, що називається єдиним педагогічним процесом. Обґрунтованість такого підходу до виховної роботи підтверджена не тільки досвідом самого А.С.Макаренка, а й інших видатних педагогів. Досить згадати «Будинок сиріт» Януша Корчака або Павлишську школу В.Сухомлинського.

Звичайна загальноосвітня школа так само дозволяє здійснити єдиний педагогічний процес, але тільки за умови достатньо організованої й розвинутої дозвіллевої діяльності підлітків на своїй базі. Безумовно, основою цієї діяльності буде гурткова робота, яка враховує, що підліток ще не визначився у своїх інтересах і охоче втягується у різноманітні види діяльності.

Щоб підліток міг знайти той інтерес, що буде домінувати, йому потрібно надати можливість змінити предмет дозвіллевої діяльності без дорікань у розкиданні, у відсутності цілеспрямованості, в неорганізованості і ін. У цьому відношенні показовим є досвід гурткової роботи А.С.Макаренка. Вона саме і будувалася на створенні умов для різноманітної і спільної діяльності.

Сучасні умови дозволяють не тільки використовувати цей досвід, а і значно збагатити його новим змістом. Наприклад, наявність комп'ютерної техніки і портативна розмножувальна апаратура дають можливість змінити характер літературного гуртка шляхом самостійного видання літературних творів, випуском шкільної багатотиражки, що зумовить необхідність опанування комп'ютерним набором і версткою, стимулюватиме створення шкільного видавництва та редакції. На відміну від барвистих стінних газет, що випускаються до святкових дат і більше схожі на декоративні плакати, шкільна багатотиражка буде дійсно справжньою газетою. Участь у ній стане престижною, так як юний автор матиме «по-справжньому» опублікованими свої дописи, вірші, статті, малюнки. Таке використання

комп'ютера виявиться більш привабливим, аніж безкінечна гра на ньому. Серйозність дозвіллевих занять створює умови для притягнення до участі у них учнів старших класів, у яких традиційні гурткові форми роботи не викликають інтересу, за винятком спортивних секцій та дискотек.

Згідно з дослідженнями, майже 16% старшокласників прагне оберігати молодших, займатися з ними різноманітними справами. Залучення цієї частини старших учнів створює позитивний вплив не тільки на організаційну структуру дозвіллевої діяльності, але й на моральний образ учасників. Коли старші добровільно беруть на себе якусь справу, тим самим вони з власної волі переймають на себе велику відповідальність за неї. Щодо підлітків, то увійшовши в педагогічно організовану групу, вони вже стають членами об'єднання, що має цілі та предмет діяльності, правила існування, які зумовлюють і впливають на їхню поведінку. Якою б не була за предметом педагогічно організована дозвіллева діяльність підлітка, вона приводить до розширення його соціальних ролей, в яких він виступає в якості суб'єкта власної діяльності з особистою відповідальністю за загальну справу.

Такою справою на перших етапах формування групи можуть бути походи за місто, подорожі, розбивка футбольного поля або устрій спортивних площадок, взимку – влаштування ковзанки, проведення нескладних командних ігор та ін.

Істотним консолідуючим чинником для підлітка є зовнішні елементи формалізації: назва об'єднання, його символіка, ритуали, статут, знаки відзнаки, форма та ін. При цьому група повинна бути не просто об'єднанням, а *командою, загonom, орденом* обов'язково з оригінальною назвою. Вибір такої назви повинен здійснюватися самими підлітками і прийнятий загальними зборами. Тут варто тільки лише підказати, що назва – це не просто звучне й

красиве на перший погляд поняття. За кожним поняттям криється певний зміст, у даному випадку – зміст діяльності групи, її спрямованість, предмет діяльності. Чим чіткіше виражений взаємозв'язок між назвою і змістом діяльності об'єднання, тим динамічніше відбувається процес її формалізації.

Прикладом психологічно і педагогічно обґрунтованої організації дозвілєвої діяльності підлітків може бути скаутський рух, що уже багато років існує в усьому світі.

Практика свідчить про те, що великі можливості для стимулювання активності підлітків у сфері дозвілля створюють ігрові ситуації. Гра як педагогічна ситуація – це свобода емоційних проявів, психологічне розкріпачення учасників, що робить духовну цінність засобом спілкування, єднання і зближення. Відтворюючи соціальні відношення між людьми поза умовами безпосередньої утилітарної діяльності, гра повною мірою відповідає сутності й специфіці діяльності дозвілєвої.

Сутність гри полягає в тому, що вона не звичайне, реальне життя, а є умовність, вихід у сферу діяльності цілком специфічного характеру. Гра – це вільний прояв людської діяльності. Вона ніколи не нав'язується і не може бути нав'язана фізично або морально.

Ігри можуть бути індивідуальні та командні, змагальні і рольові. Кожна гра має свої правила й умови, між якими є істотні розбіжності. Правила завжди чітко окреслені, незмінні і дотримуються у грі. Проте правила змагальної гри, через її специфіку, повинні відповідати ряду вимог.

Вимога перша. Правила мають бути прості. Особливо важливо дотримуватися цієї вимоги в масовій дозвілєвій діяльності, коли учасники заздалегідь не підготовлені, їхній склад випадковий. Складні правила доводиться довго пояснювати, розтлумачувати, а людина, що відпочиває, не схильна «завантажувати» себе складною і можливо непотрібною інформацією. У результаті втрачається інтерес.

Вимога друга. До гри слід залучати всіх. Не повинно бути ситуацій, коли частину учасників залучено в процес гри, а інші – пасивні спостерігачі. Така ситуація, наприклад, виникає тоді, коли при командній грі учасники одержують індивідуальні завдання або коли проводиться конкурс, що вимагає від учасників певних здібностей – заспівати, зіграти, намалювати тощо. Той, хто такими здібностями не володіє, виконувати завдання не зможе.

Третя вимога. Гра повинна бути цікава для всіх. Ця вимога тісно пов'язана з наступною.

Четверта вимога. Гра повинна бути доступною для всіх учасників. Найбільше цієї вимоги варто дотримуватися при організації і проведенні рухливих ігор, побудованих на сиритності, швидкості фізичній реакції, докладанні фізичних зусиль.

Вимога п'ята. Завдання, що містяться у грі, повинні бути однаковими або рівними за змістом і складністю для всіх. Цим чинникам має відповідати не тільки завдання, а і спосіб залучення до його виконання – жереб, вибір конверта із завданням за принципом витягування квитка на іспиті тощо.

Актуальність дозвіллевої діяльності особливо підвищується під час шкільних канікул. Канікули у сфері дозвілля повинні бути насиченими заходами різнопланового характеру для повноцінного відпочинку школярів. Форми роботи у цей період можуть бути найрізноманітнішими. В період осінніх, зимових і весняних канікул можуть бути запропоновані такі види дозвіллевих заходів: творчі тижні (літературні, музичні, театральні, кінотижні); конкурсно-ігрові програми; рекреативний відпочинок (туристичні походи); екскурсійна робота (відвідування музеїв, пам'яток історії та архітектури тощо); влаштування концертів, виставок фестивалів самодіяльних колективів.

Під час літніх канікул головна увага організатора звертається на сезонні особливості відпочинку: екскурсійні по-

дорожі та туризм, організація дитячих ігрових майданчиків і підліткових клубів за інтересами тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Воловик А., Воловик В. Педагогіка дозвілля: Підручник. – Харків: ХДАК, 1999.
2. Киселева Т.Г., Красильников Ю.Д. Основы социально-культурной деятельности. – М., 1995.
3. Молодь і дозвілля: Теорія і практика роботи з підлітками та молоддю за місцем проживання. – Вип. 2. – К., 1996.
4. Петрова І.В. Дозвілля в зарубіжних країнах: Підручник. – К.: Кондор, 2005.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ.

1. Назвіть основні концепції дозвілля.
2. Які специфічні ознаки дозвілля Ви можете виокремити?
3. Дайте характеристику основним функціям дозвілля.
4. Які рівні має дозвілля? На обраному вами прикладі покажіть взаємозв'язок функцій та рівнів дозвілля.
5. В чому полягає принцип інтересу у сфері дозвілля?
6. Чому в педагогіці дозвілля особлива увага приділяється підлітковому віку?
7. В чому особливості ігрового дозвілля?
8. Які види дозвілля можна організувати під час шкільних канікул?

Для нотаток

Завацька Людмила Миколаївна

Технології
професійної діяльності
соціального педагога

*Навчальний посібник
2-е видання*

Відповідальний за випуск Н.Кальченко

Підписано до друку 31.10.2010
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBook. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 14. Обл.-вид. арк. 12,7
Наклад 300 прим. Зам. № 400.

ТОВ “Видавничий Дім “Слово”
04071, м. Київ, вул. Олегівська, 36, оф. 310
Свідоцтво про реєстрацію №1289 від 20.03.2003
Тел. 463-64-06, тел./факс 462-48-63
E-mail: vd_slovo@ukr.net